

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

**СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО,
ЛЮДИНА, ПРАВО
в умовах глобальних трансформацій**

Монографія

За редакцією професора *О. Г. Данильяна*

Харків
«Право»
2020

УДК 340.12

С90

*За результатами виконання плану цільової комплексної програми
«Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства
та формування правової культури особистості» (№ 0111и000968)*

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 9 від 30 червня 2020 р.)*

Рецензенти:

О. С. Александрова – доктор філософських наук, професор, декан історико-філософського факультету, Київський університет імені Бориса Грінченка;

О. С. Поліщук – доктор філософських наук, професор, декан гуманітарного факультету, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Колектив авторів:

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор; *О. П. Дзьобань*, доктор філософських наук, професор; *С. Б. Жданенко*, кандидат філософських наук, доцент; *Ю. Ю. Калиновський*, доктор філософських наук, професор; *Е. А. Кальницький*, кандидат філософських наук, доцент; *С. В. Качурова*, кандидат філософських наук, доцент; *І. І. Коваленко*, кандидат філософських наук, доцент; *Г. В. Коваленко*, кандидат юридичних наук; *Є. М. Мануйлов*, кандидат філософських наук, професор; *Ю. В. Мелякова*, кандидат філософських наук, доцент; *О. П. Невельська-Гордєєва*, кандидат філософських наук, доцент; *Ж. О. Павленко*, кандидат юридичних наук, доцент; *В. А. Трофименко*, кандидат юридичних наук, доцент; *О. М. Юркевич*, доктор філософських наук, професор

Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2020. – 344 с.

ISBN 978-966-998-016-8

Монографію присвячено дослідженню актуальних проблем інформаційного етапу розвитку суспільства, інформаційної безпеки Української держави в духовно-ціннісному вимірі, з'ясуванню соціокультурних, екзистенційних та правових проблем сучасного суспільства на тлі глобалізації та інформатизації. Важливе місце в роботі приділено проблемам осмислення та здійснення права в сучасних соціокультурних умовах. Особливістю монографії є те, що її автори розглядають проблеми сучасного суспільства у філософському, філософсько-правовому та державотворчому аспектах.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних закладів вищої освіти, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 340.12

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П.,
Жданенко С. Б. та ін., 2020

© Оформлення. Видавництво
«Право», 2020

ISBN 978-966-998-016-8

Зміст

Передмова (<i>О. Г. Данильян</i>).....	5
--	---

Розділ 1

СУСПІЛЬСТВО В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ РОЗВИТКУ: ТРАНСФОРМАЦІЇ, ЦІННОСТІ, БЕЗПЕКА

1.1. Амбівалентність динаміки розвитку інформаційного суспільства (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>).....	13
1.2. Трансформація аксіосфери інформаційного суспільства (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>).....	41
1.3. Інформаційний суверенітет української держави в духовно-ціннісному вимірі (<i>Ю. Ю. Калиновський</i>).....	70
1.4. Імперативність духовної безпеки в державотворчих процесах сучасної України (<i>Ю. Ю. Калиновський, Є. М. Мануйлов</i>)	90

Розділ 2

СОЦІОКУЛЬТУРНІ, ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: ВІД КЛАСИЧНОЇ ДО НЕКЛАСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

2.1. Простір свободи постлюдини: межі права на задоволення (<i>Ю. В. Мелякова</i>).....	111
2.2. Нормативне поле сучасності: методологічний та онтологічний аспекти (<i>О. П. Невельська-Гордєєва</i>)	137
2.3. Право і цифрова реальність: виклики та перспективи (<i>Ж. О. Павленко</i>).....	154
2.4. Феномен релігії в ситуації постмодерну (<i>С. В. Качурова</i>)	170

Розділ 3

ОСМИСЛЕННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА: СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

3.1. Феноменологічний дискурс права: засади та перспективи (<i>І. І. Коваленко, Е. А. Кальницький</i>).....	192
3.2. Правове життя: предметний зміст (<i>І. І. Коваленко, Е. А. Кальницький</i>).....	210
3.3. Феноменологічна модель правового життя: структурні особливості (<i>І. І. Коваленко, С. Б. Жданенко</i>).....	226

3.4. Логічний інструментарій у правознавстві та правозастосуванні (<i>О. М. Юркевич</i>).....	248
3.5. Профілактична робота як основний напрямок діяльності Національної поліції України в умовах соціальних трансформацій (<i>В. А. Трофименко</i>).....	266
3.5. Філософсько-правовий вимір прийняття судового рішення (<i>Г. В. Коваленко</i>)	282
Висновки	305
Список літератури	311

Передмова

На межі третього тисячоліття людство вийшло на якісно новий етап своєї історії. Особливість цього етапу полягає не тільки в тому, що одна епоха змінюється якісно іншою, а ще й у тому, що процес змін торкнувся поряд з економічною – політичної, соціокультурної та духовної сфер. Новий етап історії відрізняється від попередніх також кардинальною зміною траєкторії розвитку людства, стрімким прискоренням темпів змін у житті кожного народу, кожної людини. Відбувається формування нового типу світового співтовариства і вже зараз можна припустити, що нове століття буде називатися століттям глобалізації або століттям глобальної цивілізації.

Процеси глобалізації, на жаль, не призвели до вирішення тих проблем, які стояли перед людством, а стимулювали появу нових проблем та викликів. Найбільш небезпечними серед них є такі: міжнародний тероризм, зіткнення на міжнаціональному та міжрасовому ґрунті, міждержавні та міжрегіональні конфронтації, екологічна, сировинна, продовольча проблеми, поширення наркоманії, поява нових надзвичайно небезпечних вірусів, які разом з іншими глобальними проблемами поставили людство на межу виживання.

Нове тисячоліття є також періодом становлення глобального інформаційного суспільства, в якому використання інформації як головного чинника суспільного розвитку створює нову соціальну модель, спрямовану на масове використання інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ). Процеси глобальної інформатизації, формування єдиного інформаційного простору й мережевого глобального суспільства мають подвійну природу: з одного боку, вони сприяють збільшенню інтелектуального ресурсу, зростанню ролі людського капіталу, виробленню принципів сталого розвитку, в тому числі й політичного, забезпеченню безпеки особистості, суспільства та держави. З іншого боку, інформаційно-комунікативні технології збільшують можливості політичних режимів контролювати масову свідомість,

маніпулювати нею в рамках формування та реалізації як внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних цілей, генеруючи нові виклики й загрози політичній стабільності та національній безпеці.

Іншим фундаментальним викликом, пов'язаним з глобальними соціальними змінами, є те, що людство вступає в чергову стадію геополітичного протистояння, в якому одним з головних чинників протиборства і конкуренції стає глобальна культурно-ідеологічна експансія, що, у свою чергу, створює загрозу для культурно-духовної сфери національної безпеки. У ситуації інформаційного протиборства і культурно-ідеологічної експансії системне трактування національної безпеки повинно доповнюватися культурно-духовною складовою. В інформаційному суспільстві культурний фактор генерує «нові ризики», пов'язані з неконтрольованими соціальними трансформаціями, із соціальною та політичною дестабілізацією як локального, регіонального, так і національного простору.

Серед інших викликів можна назвати девальвацію найважливіших соціальних інститутів цивілізації – держави і права, тому що саме вони є основою глобальної кризи соціальної безпеки, яку переживає сучасне людство. Іракська, афганська і сирійська кризи, протести в США та інших країнах, які проходять під гаслами громадського руху Black Lives Matter, показали цю проблему в гуманітарній площині, поставивши питання про здатність держави і права забезпечити в епоху глобалізації загальновизнані права людини та права народу.

Усі перераховані проблеми та виклики, що постали перед людством на початку нового тисячоліття, актуалізували необхідність досліджень у сфері соціальної філософії, логіки й філософії права, які в умовах глобальних трансформацій мають визначити новий соціально-історичний статус сучасного суспільства, людини, права як складових нової глобальної соціальної реальності, окреслити принципи їх взаємодії. Особливе значення дослідження в цій сфері мають для України, яка в цей час переживає один із найскладніших періодів у своїй історії й шукає через спроби й помилки свій шлях політико-правового розвитку й створює свою соціально-політичну модель розвитку суспільства.

Знаходження відповідей на поставлені вище проблемні питання неможливе без осмислення особливостей розвитку інформаційного суспільства; визначення ключових проблем сучасного суспільства на тлі глобалізації та інформатизації; обґрунтування напрямів, які забезпечують інформаційний суверенітет української держави; місця й ролі духовної безпеки в державотворчих процесах сучасної України, а також трансформації правової реальності в умовах глобальних змін.

Ці й низка інших актуальних проблем перебувають у центрі уваги авторів цієї монографії, яка стала результатом наукових досліджень викладачів кафедри філософії за останні декілька років. Важливо, що в даній науковій роботі проблеми глобалізації, інформатизації, цифровізації, інформаційного суверенітету, духовної безпеки, правого життя, свободи людини, праворозуміння й інші представлені не як абстрактні категорії, а розглядаються як взаємозалежні компоненти соціального розвитку України.

Перший розділ монографії присвячено філософському осмисленню інформаційної фази розвитку суспільства. У ньому центральне місце займає розгляд проблем динаміки розвитку інформаційного суспільства та трансформації його аксіосфери. Висловлюється обґрунтоване припущення, що нелінійна, складна динаміка розвитку сучасного суспільства призводить до того, що лінійні прогностичні методи при дослідженні динамічних аспектів суспільного розвитку втрачають свій сенс і функціональну значущість. Констатується, що головним чинником сучасної суспільної динаміки стає виробництво та використання інформації; теоретичне знання як вища цінність і основний товар стає чинником формування нової соціальної структури суспільства, а також нових моделей управління. Автори звертають увагу на те, що інформаційне суспільство базується на основі розвинутої інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури і передбачає розвиток інформаційних систем і мереж, зокрема мережі Інтернет, яка з'явилася спочатку як феномен новітньої технології і в результаті виявилася потужним інструментом специфічного впливу як на свідомість людини, так і на перебіг та спрямування суспільного розвитку.

Підкреслюється, що в умовах мережевізації й ускладнення динаміки суспільства зовнішній контроль і регулювання ресурсних потоків ускладнюються, що, зокрема, призводить до так званих системних «нормальних» аварій, але при цьому зростає роль самої людини в матриці інформаційних потоків і мереж. Так, мережі є фактором трансформації значущості, ролі людини як актора в конструюванні й реалізації комунікацій і розвитку в цілому.

Автори монографії відзначають, що в умовах глобалізації сучасні соціальні системи проявляють наростаючу інформаційно-комунікаційну спрямованість, яка кардинально змінює й ускладнює культурно-цивілізаційну конфігурацію цивілізації в цілому. Фактично людство вступає в черговий етап соціально-технологічної революції – дедалі поглиблюється перехід до інформаційного суспільства, і це, безсумнівно, впливає на динаміку

культури в цілому і культурних цінностей зокрема. Головним фактором суспільних змін стає виробництво та використання інформації; теоретичне знання як вища цінність і основний товар стає чинником формування нової соціальної структури суспільства, а також нових моделей управління і нових ціннісних орієнтацій.

Відзначається, що сучасну культурно-цивілізаційну ситуацію можна розцінювати, з одного боку, як перехідний період, а з іншого – як період, необхідний для вироблення нових ціннісних орієнтирів. Саме в сучасних умовах формуються як передумови для виникнення іншої культури, так і передумови, що сприяють загибелі цивілізації в її колишньому вигляді. Уже в самому понятті інформаційного суспільства відображається об'єктивна тенденція соціальної еволюції, коли інформація (знання) стає однією з основних цінностей у житті людей.

У монографії обґрунтовується ідея, що на сучасному етапі вітчизняного державотворення Україна стала об'єктом постійних інформаційних атак та була втягнута в гібридну війну. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба захисту не тільки державного суверенітету країни, а й похідного від нього – інформаційного суверенітету. Автори відзначають, що на сьогодні у науковій літературі активно обговорюється проблема співвідношення понять «інформаційний суверенітет держави» та «духовний суверенітет держави». Разом з тим не викликає сумнівів, що обидва різновиди суверенітету української держави потребують ґрунтовної духовно-аксіологічної основи. Фахівці наголошують на необхідності розвитку й популяризації національних цінностей, захисту вітчизняного інформаційно-духовного простору країни від агресивних атак, що деформують суспільну свідомість громадян. Констатується, що в наш час, будь-яка комунікація за допомогою мережі Інтернет вимагає від окремого користувача та суспільства в цілому не тільки певних знань, а й своєрідної «ціннісної стійкості», світоглядної готовності щодо протидії маніпулятивним впливам.

Другий розділ монографії присвячено соціокультурним, екзистенційним та правовим проблемам сучасного суспільства на тлі глобалізації та цифровізації. У ньому важливе місце займає розгляд актуальної проблеми максимальних можливостей людини, зокрема у сфері її духовної, інтелектуальної діяльності, фізіології і психіки. Авторами простежується еволюція поняття «свобода»: від гуманістично-екзистенційного його значення до трансгуманістично-тілесного. У такому контексті доцільним є звернення до дискурсу сучасних теоретиків трансгуманізму щодо моральної, правової та фізичної свободи в умовах переходу людини від

сутності до присутності, від тіла до тілесності, від буття матеріального до буття віртуального. У праці також актуалізується проблема моральних цінностей в горизонті філософії трансгуманізму, дається етична оцінка антропологічної концепції транслюдності та її свобод.

Авторами книги висловлюється припущення, що категорія «свобода» в епоху метамодерну позбавляється своїх піднесених, духовних, трансцендентних форм, нещодавно їй властивих, і повертається до буквальних і примітивних своїх втілень, що характеризують безмежність тілесних задовольень, когнітивних можливостей і психічного самоконтролю людини. Новий зміст свободи в складі актуальної системи цінностей демонструє сьогодні філософія трансгуманізму. Відзначається, що свобода – лише один з аспектів моделі неолюдності в рамках футурологічної антропології, що програмує сьогоднішні ідеали, цінності, принципи та перспективи розвитку людства. Ефект тілесності як автономної чуттєвої свідомості, а також віртуальна свобода людини дозволяють говорити про виникнення специфічної галузі економіки «хмарної» реальності, де фігурують цілком матеріалістичні категорії, такі як позиціонування, користування, розпорядження, володіння, споживання, ресурс, товар, ринок, послуга. Підкреслюється, що це свідчить про загальну комерціалізацію ідеальної сфери, опредметнення людського тіла і прагматизацію свідомості людини, що представляє серйозну етичну проблему. Триває ринкова епоха меркантильних юзерів і конс'юмерів, що зайняті підвищенням своєї функціональності, конкурентоспроможності, «отілесненням» свідомості й комодифікацією тіла. На тлі подібних тенденцій актуальним стає питання меж і характеру свободи особистості.

Наступний підрозділ монографії присвячений розгляду методологічних питань застосування терміна «нормативне поле» в теорії права. Нормативне поле розуміється авторами як ієрархічна структура, що включає сукупність усіх різноманітних соціальних норм – правових, моральних, релігійних, локальних, корпоративних, існуючих у взаємодії один з одним, тоді як правове поле є системою дозволів та обмежень у соціальній реальності, що випливає з існування юридичних норм. Моделі нормативного поля дозволяють розглядати сучасні тенденції правового життя. Концентроване віддзеркалення об'єктивованих та психологічно-особистісних аспектів правової реальності в нормативному полі обґрунтовує дослідження системи обмежень в суспільстві, які випливають з існування, як юридичних норм, так і моральних принципів, й моральних ідеалів. Дослідження окремих спільнот як носіїв певної субкультури дозволяє розширити змістову складову наукового дослідження нормативного поля.

У цьому розділі монографії також виокремлено й проаналізовано сучасний стан розробок з інноваційною та технологічною складовою в правознавстві. Стверджується, що інноваційні технології є не лише потенційно прийнятними, а вже давно ефективно використовуються в юридичній сфері й одним зі шляхів удосконалення права може бути активне застосування інновацій. Доводиться, що в умовах нової реальності право стає не тільки засобом, інструментом, який забезпечує цифровізацію економіки, управління та інших сегментів соціального буття, а й об'єктом впливу цифровізації, в результаті якого воно зазнає змін своєї форми, змісту, системи, структури, механізму дії та демонструє тенденцію до посилення даних трансформацій. У зв'язку із цим обґрунтовано значення й межі застосування технологічного підходу до правового знання, його вплив на трансформацію права.

Особливе місце в праці займає дослідження феномену релігії в ситуації постмодерну. Автори звертають увагу, що з метою дослідження феномену релігії в трансформаційних умовах, дослідниками особлива увага приділяється методу пізнання характерних для цієї епохи «нелінійних» систем. Відзначається, що ще філософією класичного періоду було запропоновано відповідні методологічні ідеї для досягнення зазначеної мети: йдеться про застосування структури силогізму (Аристотель) в його діалектичному розвитку (Гегель) при дослідженні реальності взагалі й феномену релігії зокрема. Тоді широкого застосування згадані ідеї не отримали тому, що в самій реальності ще панувала традиційна «лінійність». Але із середини ХХ століття повністю оформилися у відношенні один до одного три основні складові сучасної релігії: традиційні релігії, нові релігійні рухи та світська держава. Виникла система з нелінійним розташуванням елементів, яку представники постмодерну (Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі) назвали «різомою». Автори використали концепцію діалектичного силогізму для розуміння взаємодії цих найважливіших елементів сучасної релігії та простежили основні етапи її розвитку.

Заключний, третій розділ монографії присвячено світоглядно-методологічним та праксеологічним інтерпретаціям в осмисленні та здійсненні права в умовах глобальних трансформації та методологічного потенціалу феноменології в пізнанні права. Феноменологія розглядається авторами як інтегральна альтернатива соціологічному та природно-правовому підходам. Доводиться, що феноменологія права дозволяє здійснювати дослідження як актуального права в умовах принципово відкритого життєвого світу, так і потенційного права як універсальної ідеальної засади права.

З'ясування феноменологічних засад соціально-філософського дослідження правового життя обумовило розкриття змісту концепту правового життя, опис онтологічних засад правового життя, виділення, а також опис елементів феноменологічної моделі права. Феноменологічна модель правового життя представлена в книзі як єдність об'єктивованих і суб'єктивованих вимірів, якими є соціальний досвід, правові цінності та суб'єкти права. Кожен елемент феноменологічної моделі відповідає одному з вимірів-явищ правового життя, а їхній зміст визначається в межах смислових вимірів.

У підрозділі «Логічний інструментарій в правознавстві та правозастосуванні» досліджуються логічні форми та методи як підгрунття юридичної методології. Ставиться питання щодо переосмислення значення логіки в юридичній методології в контексті підвищення її значущості в умовах зростання рівня раціональності сучасної європейської цивілізації, зокрема, цифрової цивілізації як її новітньої форми. Відзначається, що на сучасному етапі розвитку на основі логічного знання здійснюється раціоналізація права, як у правознавстві, законодавчій практиці, так і в правозастосуванні. Ставиться питання прояснення та подальшого розвитку логічного інструментарію в гуманітарному правовому пізнанні в аспекті взаємодії людського і штучного інтелекту, зокрема для реалізації проекту електронного правосуддя, впровадження логічних форм як універсальних стандартів упорядкування юридичного змісту в правозастосуванні.

Наступний підрозділ присвячений розгляду одного з основних напрямів діяльності Національної поліції України в сучасних умовах – профілактичній роботі. Відзначається, що реформування правоохоронної системи привело до зміни статусу одного з ключових її органів – Національної поліції України. Поліція перестає сприйматися як озброєний орган державної влади, увага концентрується на її службовому статусі відносно суспільства, а основною функцією її діяльності стає попереджувальна або профілактична. Такий розворот у бік суспільства ставить декілька проблем, які досліджуються авторами праці, а саме: з'ясовується рівень розробки цієї тематики, систематизуються існуючі наукові погляди, досліджується стан впровадження наукових розробок на законодавчому рівні. Окремо автори звернулися до проблеми реакції правоохоронної системи на нові види злочинів, зокрема, у мережі Інтернет.

У підрозділі «Філософсько-правовий вимір прийняття судового рішення» досліджується філософсько-правове підгрунття при формуванні судового рішення і формально-логічний сегмент цього виміру, що може стати в пригоді для юридичної теорії та судової практики. Ставиться пи-

тання щодо формування суддівського пізнання в умовах інтеграції західних правових цінностей. Висвітлюється формування суддівського пізнання під впливом різних філософсько-правових концепцій, зокрема юридичного позитивізму та подальшого їх впливу на формування правового мислення судді. При висвітленні філософсько-правового виміру прийняття судового рішення здійснюється аналіз світового теоретичного досвіду, зокрема дослідження західних філософсько-правових напрямків і концепцій.

Зрозуміло, що в монографії немає відповідей на всі важливі питання, які стоять перед сучасним суспільством, людиною, правом, але автори сподіваються, що сама постановка цих проблем дозволить розширити й поглибити міждисциплінарний дискурс, пов'язаний з вивченням українського суспільства, яке переживає один з найбільш складних періодів свого розвитку.

СУСПІЛЬСТВО В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ РОЗВИТКУ: ТРАНСФОРМАЦІЇ, ЦІННОСТІ, БЕЗПЕКА

1.1. Амбівалентність динаміки розвитку інформаційного суспільства

Сучасне суспільство характеризується глибокими соціокультурними трансформаціями та змінами, причиною яких стало усвідомлення людством себе єдиною глобальною загальною цивілізацією, що включає такі загальні елементи, як локальні, регіональні та інші. Навколо глобалізаційних процесів точаться дискусії у контексті концепції зіткнення та боротьби цивілізацій, а також з приводу становлення глобальної земної цивілізації в умовах однополюсного світу¹. Гостроти цій проблемі додає й проблематика розвитку інформаційного суспільства, динаміка якого характеризується яскраво вираженою амбівалентністю.

Модернізація економіки, політики, нові відкриття у сфері технологій і масових комунікацій призводять до прискореної видозміни багатьох соціальних структур, які раніше здавалися непорушними. Ці зміни протікають на тлі інтенсивної глобалізації, підвищення рівня відкритості країн і спільнот у міжнародній сфері, масштабної і різновекторної економічної інтеграції, бурхливого розвитку громадянського суспільства у транснаціональному масштабі. На наших очах руйнуються старі кордони (політичні, економічні, соціальні, культурні, психологічні, адміністративні) і виникають нові політичні та соціальні структури, де діють нові фактори і складаються нові парадигми соціального буття. Нова соціальна реальність, що створюється

---

¹ Юхименко Н. Динаміка функцій системи освіти у світлі нових тенденцій розвитку людини і суспільства. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 17. С. 169.

на наших очах, вимагає нових форм її усвідомлення, інтерпретації та розуміння¹.

З появою нового типу суспільства його структура і структура соціальних зв'язків зазнає серйозних змін. Це відбувається завдяки новим способам соціальної взаємодії, заснованим на появі та впровадженні нових інформаційних технологій, за допомогою яких стало можливим створення єдиної глобальної комунікаційної мережі. Це призводить до того, що сильно видозмінюється структура інформаційних каналів, комунікативний простір особистості стає більш насиченим. Віртуальна реальність, яка конструюється за допомогою комп'ютерних технологій і глобальної комунікаційної мережі Інтернет, додає нового виміру у соціальні відносини. Процеси виробництва, споживання, освіти тощо переносяться у сферу віртуального. Внаслідок віддаленості, знеособленості або анонімності комунікаційних процесів у віртуальному середовищі змінюється уявлення не тільки про структуру комунікаційного процесу, але і про характеристики суб'єктів комунікації. А процес віртуалізації суспільства сприяє появі нових, або видозмінених існуючих соціальних практик, що, у свою чергу, викликає реакцію на них з боку громадськості, завдяки чому виникають нові поведінкові, комунікативні алгоритми².

Останні 10–15 років відрізняються зростанням числа локальних і глобальних криз різноманітних сфер життя, які впливають на функціональність соціальної системи і її елементів. Зростає рівень невизначеності, ускладнюються всі аспекти життя індивіда й функціонування соціуму. Одночасно з цим ускладнюються комунікації між елементами соціальних систем, утворюються метасистеми з підвищеною взаємозалежністю між собою. Такі тенденції знайшли відображення в сучасних філософських та соціологічних теоріях, пов'язаних з ускладненням соціальних систем, зі становленням мережевої структури сучасного суспільства і зі збільшенням його ризикогенності у глобальному масштабі³.

---

¹ Байрачний В. О. Трансформація соціальної відповідальності в динаміці суспільного розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2016. №2. С. 206.

² Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії. *Правова інформатика*. №1 (41). 2014. С. 3–11.

³ Гидденс Э. *Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь*. Москва: Весь мир, 2004. 120 с.; *Многоликая глобализация* / под. ред. П. Бергера и С. Хантингтона. Москва: Аспект Пресс, 2004. 379 с.; Beck U. *World at Risk*. Cambridge: Polity Press,

Інформаційно-комунікаційні системи, що бурхливо розвиваються, сприяють створенню всесвітнього (глобального) інформаційного простору як умови обігу інформації. Комунікаційний простір інформаційного суспільства насичений міфами, символами, ідеологемами, які регулюють і нормують масову свідомість у попередні епохи. Стрімке поширення інформації впливає на специфіку спілкування, ціннісно-світоглядні настанови. Ці нові комунікаційні форми створюють нове соціокультурне середовище. Інформація є своєрідним інструментом, що сприяє функціонуванню та розвитку культури. Вона забезпечує збирання, зберігання, переробку й поширення відомостей, що відтворюють культурні явища. Сучасну цивілізацію більшість дослідників називають інформаційною. Це зумовлено медіатизацією культурного простору, коли нові технології стосуються всіх сфер життя. Нові засоби інформації стали не тільки передаточними механізмами, але й засобом виробництва сучасної культури, формування ціннісних структур особистості¹.

Відтак сучасне суспільство зазнає масштабних структурно-функціональних змін, свідченням чого служать системні кризи глобального значення, протестні рухи та інсценовані у мережевих комунікаціях конфлікти, поширення ідеологічних течій радикального й екстремістського спрямування. Зростає нестабільність, а уразливості ускладнюються і збільшуються в числі, торкаючись функціональності і традиційних, і сучасних мережевих комунікацій. Відбуваються зіткнення традиційних форм соціальності й нових реальностей, які кардинально відрізняються від них, включаючи реальність віртуальну. Уразливості індустріального модерну (зокрема, нерозвиненість технологій, дегуманізація культури капіталістичних відносин) і вразливості рефлексивного модерну вступають у складні взаємодії, також впливаючи на характер соціокультурних комунікацій.

Соціальні зв'язки узагальнено є каналами соціальної комунікації, а сам процес комунікації значень, символів, норм, тобто рух інфор-

---

2010. 269 p.; Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. 625 p.; Urry J. Sociology beyond Societies. Mobilities for the twenty-first century. London and New York: Routledge, 2000. 272 p.

¹ Тортіка О. О., Біличенко О. Л. Інформаційно-комунікаційний простір як відображення сучасного соціокультурного середовища. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2010. Вип. 30. С. 82.

мації, – необхідною складовою регулювання суспільних відносин. Взаємини людини й держави, людей і соціальних інститутів, людини в різних сферах суспільства, міжособистісні взаємодії втілюються в різних формах соціальної комунікації¹.

Нелінійна, складна динаміка розвитку сучасного суспільства призводить до того, що лінійні прогностичні методи втрачають свій сенс і функціональну значущість. Проявляються реалії у вигляді «нормальних аварій», під якими Ч. Перроу розуміє нові соціальні вразливості, потенційні катастрофи і нещасні випадки, які є наслідком зростаючої взаємодії між людиною і складними технічними системами, при цьому «серйозні інциденти неминучі навіть при найкращому менеджменті і повній увазі до безпеки»². Вони підвищують ступінь уразливості не лише індивіда, але й суспільства і його підсистем у цілому. При цьому невідомо, чи відбудеться катастрофа: «нормальні аварії» можуть проявити себе у вигляді «раптом-подій» (Ж. Дерріда), а можуть залишитися лише потенційно небезпечною ситуацією. На думку Перроу, поява нових вразливостей такого ґтибу в сучасному світі частішає у зв'язку з трьома основними факторами: концентрацією енергії, скупченням населення в зонах ризику і зосередженням економічної й політичної влади. Одночасно з тим, що «нормальні аварії» є неминучою потенційною побічною дисфункціональністю складних систем, вони є ще й продуктами комунікативної діяльності людей, зокрема, того, що стосується традиційної нерівності у розподілі благ і влади³.

Однак це, перш за все, системне явище, саме тому природна вразливість складного суспільства не може бути повністю елімінована, але при цьому її можна деякою мірою мінімізувати за рахунок певних заходів. Такі заходи повинні бути орієнтованими на прийняття адекватних новим соціальним викликам і на розуміння властивостей сучасного відкритого мережевого соціуму і його комунікативних амбівалентних методах управління⁴. Такі методи, у свою чергу, повинні орієнтуватися

---

¹ Афенченко Г. В. Соціологічні аспекти вивчення комунікацій соціокультурної діяльності. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2009. Вип. 27. С. 100.

² Perrow Ch. *Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies*. Princeton: University Press, 2011. P. 3.

³ Perrow Ch. *The Next Catastrophe: Reducing our Vulnerabilities to Natural, Industrial, and Terrorist Disasters*. Princeton: University Press, 2011. P. 31.

⁴ Дзьобань О., Соснін О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління. *Віче*. 2015. № 10. С. 7–13; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Мережево-

на реактивне і якісне вирішення традиційних завдань і розосередження концентрацій влади і потенційно небезпечних енергій, а також на кооперацію елементів і акторів систем безпеки, у тому числі пересічних громадян. Саме тому сьогодні надзвичайно актуалізується аналіз вразливостей у сучасному суспільстві, в якому комунікації та інформація стають значущими факторами соціальної динаміки: результати такого аналізу можуть сприяти розробці реальних заходів, що приводять до нейтралізації потенційно небезпечних умов існування людства.

Аналіз літератури дозволяє виділити декілька найбільш ілюстративних амбівалентних тенденцій соціального розвитку, що проявилися у різних аспектах людської діяльності і є «нормальними аваріями».

Світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. слугує яскравим прикладом становлення «нормальних аварій», неминучих в умовах взаємодії людини зі складними системами. Мануель Кастельс, автор теорії мережевого інформаційного суспільства, називає світову кризу вкрай симптоматичним явищем, яке свідчить про значні трансформації у структурі суспільства, про початок руху соціальних «тектонічних плит», про дисфункціональності у процесах комунікації¹.

Причини кризи кореняться, за М. Кастельсом, у технічному оновленні інструментарію фінансових систем, який викликав ускладнення, прискорення і підвищення ризикогенних фінансових операцій: з'явилися нові фінансові продукти та інструменти (деривативи, ф'ючерси, опції, секуляризоване страхування), які елімінували транспарентність глобального фінансового ринку і практично повністю віртуалізували його. Це, разом з національною політикою дерегуляції та лібералізації економік викликало безконтрольний рух потоків капіталу у світі. Слабкий контроль над торгівлею цінними паперами і фінансовим сектором сприяв появі все більшого числа брокерів, які практикують ризиковане кредитування для отримання максимального особистого доходу². У свою чергу, глобальна автоматизація фінансових процесів поставила власну логіку функціонування повністю над

комунікативний простір управління. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. Випуск 63. Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2015. С. 174–186.

¹ Castells M. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society*. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xix.

² Там само: Р. xx.

потребами суспільства¹, що призвело до того, що різні актори стали існувати в різних реальностях без перетину цілей, в принципі ускладнюючи можливість і суб'єктивну потребу в комунікації між ними. Внаслідок цього комунікації між учасниками фінансово-економічних процесів, що представляють домінуючі групи ринку, в тому числі, державними інститутами і контролюючими органами, на всіх рівнях значно ускладнилися, взаємодії між акторами стали носити вразливий характер. Між учасниками глобальної фінансової системи проявляється неузгодженість, комунікації між ними стали дисфункціональними, продиктованими егоїстичними інтересами і пріоритетом отримання власної вигоди.

Відсутність довіри учасників фінансово-економічної системи один до одного² стало природною уразливістю такої практики, істинні мотиви тих чи інших акторів виявилися завуальованими. Наступна масштабна сек'юритизація всіх організацій, ділових угод і майна, у свою чергу, перетворила фінансову оцінку в основний показник ефективності підприємств, урядів і навіть економік країн, що призвело до контингентності – низці не найкращих рішень, прийнятих у відриві від багатьох факторів, зокрема, ігноруючи мережевізацію соціуму. Погіршило ситуацію і прагнення до прагматизму, бажання постійного зростання прибутку, а також ризикогенного придбання значно більшого числа товарів і послуг, аніж цього могли собі дозволити господарства. Останнє зокрема, часто уможлиблюється за рахунок інсценування за допомогою кодів сигніфікації³ (зокрема реклами) заохочень до взяття кредитів, що, як правило, здійснюється за допомогою мережевих комунікацій.

Таким чином, комунікації у сфері споживчої поведінки набувають якостей «нормальних аварій», проявляють себе амбівалентно і складно. Індивіди прагнуть якомога вигідніше використовувати свої особисті ресурси, у зв'язку з цим проявляється тенденція до якісної зміни ролі споживача з пасивного до активного – такого, що здійснює відбір рішень,

---

¹ Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xxv.

² Mason P. Interview with Manuel Castells for BBC Radio 4's Analysis. Viewpoint: Manuel Castells on the Rise of Alternative Economic Cultures, 2012. URL: <http://www.bbc.com/news/business-20027044> (дата звернення 02.12.2019).

³ Сигніфікація (лат. *significatio* – зовнішнє вираження) – лінгвістичний процес фіксації значень за допомогою символічних значень; позначення шляхом наділення певних реальних чи уявних об'єктів знаками (наприклад, словами).

коментує, радиться, рекомендує, пропонує свої варіанти. Прагнення більше встигнути за короткий проміжок часу призвели до інтенсифікації комунікацій, зокрема мережевих, але зв'язки між споживачами у такому контексті служать для задоволення інсценованих потреб і передусім є, як справедливо вважає Л. Щеліна, своєрідною грою кодів сигніфікації¹. Адже при цьому вони недостатньо критично оцінюють інсценовані товаровиробниками відкладені наслідки, парадоксальним чином перетворюючи своє життя у ще більш вразливе. Збільшення числа іпотечних кредитів, зростання кредитування на великі суми грошей², що відбулися одночасно з цим, засилля мікрокредитів стало основою життя, нормою без оцінки збільшення вразливості. Подібні практики народжують, у свою чергу, «нормальні аварії» – зокрема, у вигляді фінансово-економічної кризи, і призводять до перетворення комунікацій у такому контексті в елемент ірраціональної вистави (Г. Дебор)³.

«Нормальні аварії» потенційно виникли у усьому світі і в системі праці та зайнятості. У контексті розвитку технічно нових засобів комунікації проявляється характерна матриця праці, що створює абсолютно нові соціальні явища і самостійно виникаючі практики, засновані на дистанційних зв'язках. Такі тенденції розвиваються саме у зв'язку з експансією мереж, що, як зазначає М. Кастельс, є принципово важливим для розуміння природи соціальних комунікацій у XXI ст. Вчений вважає важливим сигналом кардинальних змін у сучасному суспільстві трансформацію структури і формату праці і трудових відносин, а також зайнятості в усьому світі⁴. Вжиті заходи для розвитку сфери виробництва і фінансово-економічного сектору виявилися вельми амбівалентними, надзвичайно впливовими на комунікації між людьми, їх трудові та особисті стосунки такими, що породили безліч вразливостей.

Зміни в комунікаціях у сучасному суспільстві є досить кардинальними, вони суттєво впливають на трансформації сфери праці⁵. Світо-

---

¹ Щеліна Л. А. Уязвимости сетевых коммуникаций в современном обществе: теоретико-методологические подходы: дис. ... канд. социол. наук. Москва, 2016. 201 с.

² Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xxv.

³ Дебор Г. Общество спектакля / пер. с фр. С. Офертас, М. Якубович. Москва: Логос, 2000. 184 с.

⁴ Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xxiv.

⁵ Там само: P. xxii.

ва економічна криза значною мірою посилила проблеми, пов'язані з регулюванням зайнятості, і показала, що за період реформ так і не вдалося створити дієві механізми забезпечення ефективної зайнятості. Неминучими наслідками цієї кризи стали: зниження платоспроможного попиту населення, що призвело до зменшення попиту на товари та послуги, значне скорочення виробництва товарів і послуг, масове звільнення персоналу на підприємствах і, як наслідок, підвищення рівня безробіття та підвищення напруженості на регіональних ринках праці. Кризові явища спричинили не менш глибоку соціальну кризу, наслідки якої впливають на всі процеси, які відбуваються в суспільному житті, і безпосередньо стосуються зайнятості населення¹.

Масово впроваджуються технічні новачки в організації, відбувається автоматизація виробництва з використанням інформаційних технологій контролю та управління. У зв'язку з цим, підвищується ефективність виробництва за рахунок автоматизації таких операцій, які раніше вимагали великих фізичних і часових витрат. Крім того, прагнення до автоматизації стимулює розвиток наукомістких виробництв і затребуваність наукових кадрів.

У той же час, необхідно бачити виникаючі уразливості соціальної сфери – зникають багато професій, змушуючи працездатних індивідів шукати і проходити професійну перепідготовку². Працівники характерних для індустріального модерну професій змушені змінювати спеціальність або значно трансформувати свою працю з використанням нових технологій. Впровадження високих технологій в організації в цілому не призвело до скорочення робочих місць, хоча багато професій дійсно зникли: у XXI ст. остаточно незатребуваними виявилися такі фахівці ручної, неавтоматизованої роботи, як ткачі, свічники, кушніри, складуви, секретарі-машиністи, збирачі деталей на заводах, креслярі й багато інших. Більше того, у багатьох сферах усе частіше люди замінюються на проекції – наприклад, у багатьох аеропортах міст Європи замість реального співробітника стійки інформації або касира, що видає талони на посадку, ми знайдемо відповідні автомати або проекції роботів-асистентів. Комунікації в таких умовах стають гібридними,

---

¹ Дяків О.П. Сучасні особливості трансформації форм зайнятості в регіоні та перспективи їх розвитку. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 255.

² Там само: Р. xxii.

роботизованими, ставлять користувачів в рамки заданих комп'ютеру алгоритмів і можуть народжувати нові уразливості. Ті індивіди, які не опанували нові технології, виявляються безпорадними при спробі отримання автоматизованих послуг, що вимагає відповідних заходів з навчання та передбачає адаптаційний період.

У зв'язку з впровадженням інноваційних технологій принципово важливими для ефективної роботи є такі критерії, яким можуть відповідати не всі люди, що ставить їх у вразливе становище, тобто не всі можуть бути «віртуозами плюралізму» (П. Бергер). У результаті ускладнюється взаємодія, колективна робота і комунікації між особами, які володіють новими засобами і не адаптовані до них, народжуються нові нерівності й форми соціальної роз'єднаності. Можна визначити наступні вимоги, які висуваються у таких умовах перед сучасними працівниками.

По-перше, стає вкрай необхідною відповідність прискореному ритму комунікацій: навички швидкого освоєння технологій, що постійно удосконалюються, для функціонування у нових умовах і рефлексія до постійно мінливого середовища, а також так звана «стресостійкість» і прийнятність постійного потенційного включення у трудовий процес за допомогою нових мобільних засобів зв'язку.

По-друге, зростає затребуваність більш високої кваліфікації представників багатьох професій. До того ж, одночасно зі зникненням сотень професій виникло безліч нових спеціальностей, що вимагають високого рівня освіти і абсолютно нових форм і способів комунікації в рамках мережевих інтеракцій високої інтенсивності – це маркетологи, системні адміністратори, розробники програмного забезпечення, фахівці з інформаційної безпеки, біоінженери, космогеологи, нанотехнологи, логісти, аудитори, графічні дизайнери, фахівці з цифрової реклами, штучного інтелекту, супутникового зв'язку, інженери робототехніки і спеціалісти зі взаємодії з нею, краудфандери тощо.

Тенденція до якісної урбанізації сприяє виникненню потреби у проєктувальниках так званих «розумних» міст¹. Урбанізація призводить до необхідності пошуку нових рішень продовольчого постачання в рамках міського простору – так з'являються урбофермери, які культивують овочі та фрукти в міських умовах, наприклад, на дахах

---

¹ Free Course: Smart Cities. Open University Web-site. URL: <http://www.open.edu/openlearn/futurelearn/smart-cities> (дата звернення 30.11.2019).

будинків і клумбах¹. Зростаюча вразливість екологічної обстановки в усьому світі породжує такі професії, як еколог, фахівець з екологічних катастроф, екологічний менеджер. Також у зв'язку з розвитком медицини й генетики стають затребуваними молекулярні дієтологи й генетики-програмісти (біоінформатики), які виявляють і «виправляють» генетичні проблеми і спадкові захворювання.

Характер завдань нових професій вимагає тісної мережевої взаємодії глобальної професійної спільноти і глибокого залучення у віртуальний простір – на тлі необхідності підвищення кваліфікації. Так, загальний рівень освіти населення в усьому світі зростає². Відзначені тенденції характерні і для України³. Збільшення охоплення населення України повною вищою та початковою вищою освітою в останнє десятиліття, а також природний убуток старших, в середньому менш освічених поколінь призводить до зростання питомої ваги більш освічених мешканців. При цьому на найближчу та середню перспективу прогнозованим є зростання чисельності осіб із повною вищою та базовою вищою освітою, а також зростання рівня охоплення вищою освітою малочисельних когорт порівняно з теперішніми⁴.

Проте, у такому контексті виникають нові нерівності, від яких страждають особи з більш низькою кваліфікацією, вони представляють собою «анклави», які визначаються М. Фуко як «місце без місця, що існує саме по собі і закрите в самому собі»⁵. Комунікація їх жителів із зовнішнім світом практично не відбувається.

Більше того, віртуалізація сучасного життя призводить до того, що змінюється вигляд і традиційних професій, з'являються їх нові відгалуження, гібридні форми: мова йде, наприклад, про юристів у сфері віртуального права, які спеціалізуються на питаннях купівлі-продажу й захисту віртуальної власності. Традиційні спеціальності

¹ Free Distance Learning Courses on Urban Agriculture Available Online. URL: <http://www.citvfarmer.info/2009/07/10/free-distance-learning-courses-on-urban-agriculture-available-online/> (дата звернення 29.11.2019).

² Уровень образования в мире: 57 миллионов детей не посещают школу. URL: <https://theworldonly.org/uroven-obrazovaniya-mire/> (дата звернення 03.12.2019).

³ Освіта в Україні: базові індикатори (інформаційно-статистичний бюлетень – 2018). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nova-ukrainska-shkola/1serpkonf-informatsiyiy-byuletten.pdf> (дата звернення 02.12.2019).

⁴ Шевчук П. Є., Швидка Г. Ю. Прогноз рівня освіти населення України до 2050 року. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38340978.pdf> (дата звернення 09.12.2019).

⁵ Foucault M. Of Other Spaces. *Diacritities*. 1986. Vol. 16. №1. P. 26.

також трансформуються з урахуванням нових потреб суспільства та індивідів, а також реалій, заснованих на глобальному мережевому характері соціальної взаємодії. Як наслідок, міцніє не лише особиста, але й професійна потреба все більшого числа людей у комунікаціях у мережевому форматі, а тому постійна присутність у мережевому комунікаційному просторі стає нормою.

У зв'язку з цим, усе більше затребуваними стають відкритий доступ до знань і скорочення часу навчального процесу. Розвивається онлайн-освіта: основам нових професій можна навчитися онлайн, досить багато навчальних курсів є безкоштовними й доступними кожному, хто підключений до мережі Інтернет. Головне гасло он-лайн освіти – якісна освіта будь-де, будь-коли і для будь-кого, що дозволило вести мову про революцію в освітній галузі та появу «іншої освітньої парадигми». Он-лайн освіта пропонує безліч варіацій і практичні інтерпретації для відкритої і вільної реалізації великій кількості людей; головна її перевага – це їх доступність, руйнація меж та перепон на шляху до якісної освіти. Он-лайн освіта здатна стерти географічні, економічні та расові бар'єри в освіті. Ті навчальні матеріали, які були доступні тільки відносно невеликій кількості студентів провідних світових вузів, стали надбанням всіх, хто бажає навчатися та має доступ до мережі Інтернет. Принцип свободи знань, який був проголошений досить давно, в наш час почав набувати реальних рис саме завдяки новій системі освіти¹. Тут пропонується вирішення проблеми нерівності, яка проявлялася в перешкодах для доступу до якісної освіти в багатьох куточках світу, забезпечується соціальна справедливість і інші проблеми, наявні традиційним формам навчання². Однею з вагомих переваг також можна вважати те, що це чудова платформа для освітньої міжнаціональної комунікації, для створення ком'юніті. На форумах можна отримати детальну і розгорнуту відповідь або пояснення від викладачів, тьюторів або простих студентів, виступити рецензентом чи співавтором наукових робіт. Також до переваг он-лайн освіти відносять її гнучкість, що дає можливість навчатися дорослим протягом життя, підлаштовуючи зміст,

---

¹ Силкіна С. Он-лайн освіта як нова практика гуманізму. *Філософія освіти*. 2016. № 1. С. 119.

² Gates T.G., Walters A. Massive Open Online Courses (MOOCs) in Social Work Education: Implications for Online Education. *Advances in Social Work*. 2015. Vol. 16. № 1. P. 197.

методи та терміни навчання під свої потреби¹. Це позитивний вектор. Але в сучасних умовах вони практично не можуть бути освоєні без використання нових комунікаційних засобів. Розвиток дистанційної освіти також передбачає уразливості в силу її амбівалентності: так, доступ до знань є нерівномірним, а в умовах розвитку екзистенційної потреби у постійному оновленні даних у зв'язку з постійним зростанням значення інформації, з'являються суттєві розриви у рівнях доступу до соціоекономічних благ у цілому.

М. Кастельс у зв'язку з розвитком подібної нерівності виділяє два основних типи сучасних представників ринку праці: «самопрограмовані (інформаціональні) працівники» і «працівники загального типу (багатофункціональні, «виконавці»)». Дуальна структура ринку праці, на думку соціологів, пов'язана зі структурними умовами інформаційної економіки, що розвивається в контексті економіки низькокваліфікованих послуг, і це є джерелом стратифікаційних процесів, які спостерігаються у суспільстві².

Співзвучною до цієї ідеї є концепція появи представників нового соціального класу, названих її авторами Е. Еліотом і Дж. Уррі «глобальним». Вони адаптуються до високої швидкості і складності, постійно перебуваючи у мобільних електронних мережах, і, за зауваженням деяких дослідників, мають низку переваг для отримання матеріальних благ перед тими, хто не зумів або не бажає пристосуватися до мережевих комунікацій. Готовність до мобільності, пов'язаної з перманентним пошуком «кращого життя», сприяє розвитку даної тенденції і розширює соціальні мережі індивіда³. Кастелівські «інформаціональні» працівники в силу більшої включеності в інформаційні потоки схильні мати якості, характерні, за Еліотом і Уррі, для «глобалів».

На нашу думку, обумовлена мережевою комунікацією стратифікація може частково обумовлюватися якістю доступу до інформації та інформаційних технологій: «виконавці» рідше мають матеріальні й інфраструктурні можливості якісного і постійного доступу до мережі Інтернет, що представляє основну інформаційну базу сучасного

---

¹ Силкіна С. Он-лайн освіта як нова практика гуманізму. *Філософія освіти*. 2016. № 1. С. 120.

² Castells M. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society*. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xxii.

³ Elliot A., Urry, J. *Mobile Lives*. Routledge, 2010. P. 65.

суспільства. З іншого боку, можливою є й відсутність суб'єктивної потреби у доступі до мережі і мережевих комунікацій, продиктована у тому числі ризикофобією, боязню нового, і / або характером праці і способом життя, соціальним і культурним контекстом.

Відносні відкритість і простота доступу до віртуальної інформації, яка активно використовується в реалізації робочих завдань у сучасному суспільстві¹, є амбівалентними. З одного боку – прискорюється процес пошуку інформації, вона стає більш доступною, дозволяє порівнювати безліч поглядів на одну проблему, знижується потреба витрачання на це значного обсягу ресурсів. З іншого боку, ці властивості сприяють зростанню потреби в удосконаленні засобів забезпечення інформаційної безпеки. У зв'язку з цим ускладнюється завдання дотримання й реалізації прав і свобод людини, зокрема у тому, що стосується збереження конфіденційності інформації.

Стосовно реалізації й дотримання інформаційних прав і свобод зробимо певну ремарку. Інформаційні права сьогодні потребують такого тлумачення, де, насамперед, враховуватиметься їх основна складова – інформаційна свобода. Враховуючи це, інформаційні права людини – це сукупність норм, що охороняються публічною владою, які закріплюють принцип рівноправ'я людей, встановлюють пріоритет свободи людини і охороняють свободу людини у сфері отримання, виробництва й передачі людиною інформації. Тут врахована як сукупність інформаційних прав, так і вплив свободи людини, основоположна роль інформаційної свободи при реалізації інформаційних прав².

Інформаційні права людини складаються з різного комплексу норм, що відрізняються своєю юридичною силою, територією дії, нормативністю тощо. Відповідно до Конституції України (стаття 34) інформаційні права людини складаються з наступних прав: вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно,

---

¹ Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Правова інформатика*. №2 (46). 2015. С. 9–16; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 69 (1). С. 69–76.

² Danilyan O., Dzoban O. The problem of correlation between information rights and information freedom of man in the contemporary world. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2018. №1 (36). С. 8–19.

письмово або в інший спосіб – на свій вибір¹. Такий склад інформаційних прав відрізняється від групи інформаційних прав, прийнятих на міжнародному рівні. У той же час, відмінність сукупності інформаційних прав України і Європи цілком зрозуміла. Інформаційні права повинні гарантувати реалізацію всього циклу інформаційної свободи людини. У Європі законодавство спрямоване в основному шляхом легітимації сукупності двох інформаційних прав: отримання й розповсюдження інформації. Це пояснюється тим, що при отриманні інформації мається на увазі її пошук, при розповсюдженні – обробка інформації, у тому числі виробництво нової інформації на основі раніше отриманої. Але тоталітарне минуле України не дозволяє обмежуватися мінімальним набором інформаційних прав в Конституції, роблячи при цьому ставку на мораль і звичаї суспільства, правосвідомість.

Інформаційні права не можна виокремити у якусь певну групу, оскільки вони використовуються людиною у всіх сферах її життя, на різних етапах, що підкреслює значущість інформаційних прав, їх значне місце у житті кожної людини.

Крім прав, які безпосередньо реалізують інформаційну свободу, існують «суміжні права», під якими розуміється ціла група прав, які сприяють втіленню як цілої низки прав і свобод, так і інформаційної свободи людини, інформаційних прав. Це – право на петицію, на звернення до органів державної влади, свободи засобів масової інформації, право на отримання інформації про екологічну обстановку тощо. Інформаційні права не дублюють їх і співвідносяться як ціле й частка. Тобто, інформаційні права регулюють інформаційні процеси у сферах, які не врегульовані іншими правами, що регламентують інформацію. Інформаційні права органічно входять у структуру інших прав і свобод, упорядковують інформаційні процеси. Але при використанні всіх прав, що відносяться до питань інформування людини, необхідно, перш за все, орієнтуватися на принципи інформаційної свободи людини, яка займає чільне місце і встановлює принципи використання прав, що відносяться до інформаційних процесів.

Оскільки інформаційна свобода зумовлює сукупність певних можливостей інформаційних прав, то саме про інформаційну свободу слід

---

¹ Конституція України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 14.12.2019).

вести мову у сучасному суспільстві, з позицій інформаційної свободи слід вивчати і тлумачити інформаційні права людини¹.

Іншим фактором сфери зайнятості, що впливає на розвиток мережевих комунікацій, є емансипація жінок, рух до рівноправності між чоловічою й жіночою працею², у зв'язку з чим відзначимо деякі наслідки.

Змінюється традиційне уявлення про сім'ю – сьогодні вважається соціально прийнятним ігнорування жінкою запропонованої їй ролі матері і «хранительки домашнього вогнища» з домінуванням локальної комунікації і її фокусування на кар'єрі, що сьогодні передбачає найрізноманітніші мережеві комунікації³. Як наслідок, знижується народжуваність і зменшується кількість дітей у сім'ї. Крім того, жінка скорочує свій час перебування у декретній відпустці і в цілому схильна менше здійснювати комунікації з дітьми, що являє собою латентну небезпеку для виховання й соціалізації дитини, призводить до розхитування необхідних для психоемоційного здоров'я людини глибоких емоційних зв'язків.

Інший аспект, що впливає з емансипації жінок, пов'язаний з тим, що з'являється нова трудова етика: в деяких суспільствах вважається коректним і обов'язковим дотримання конкретного співвідношення числа жінок і чоловіків в органах влади⁴. Це, з одного боку, в цілому є позитивною тенденцією, що уможливило впровадження соціальних гарантій, можливості особистого і професійного розвитку жінки. Зростає відкрита комунікаційна активність, громадянська залученість жінок, готових відстоювати свої права у боротьбі проти дискримінації і за поліпшення соціальних умов життя⁵. З іншого боку – жінки постійно піддані латентній віктимізації, в них народжується інсталяційний «син-

---

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення проблеми. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2017. № 1 (32). С. 5–15.

² Castells M. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society*. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xxii.

³ Щелина Л. А. Уязвимости сетевых коммуникаций в современном обществе: теоретико-методологические подходы: дис. ... канд. социол. наук. Москва, 2016. С. 28.

⁴ Скільки жінок серед нардепів, міністрів, мерів та голів сільрад. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/08/infografika/polityka/skilky-zhinok-sered-nardepiv-ministriv-meriv-ta-holiv-silrad> (дата звернення 25.11.2019).

⁵ Castells M. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society*. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xxiii.

дром жертви»¹, в результаті чого комунікації між жінкою і чоловіком у робочому середовищі розвиваються парадоксально: спрощуючись з формальної точки зору, при тенденції збільшення соціально-правової захищеності жінок, вони ускладнюються. Міжгендерна комунікація на робочому місці постійно критично оцінюється з точки зору ймовірності сексуальних домагань, і характер цих практик розширюється.

Ще один фактор, що впливає на ускладнення комунікацій у трудових процесах, пов'язаний з елімінуванням жорстких національних кордонів, що спричинило за собою наступні явища. З одного боку, в цілому більш динамічно розвиваються професійні комунікації, у тому числі, в науковій сфері, відбувається прагнення до спрощення і прискорення обміну ідеями за рахунок розвитку віртуальних наукових комунікацій. Крім того, надається велика свобода вибору для людини, в тому числі, в аспекті можливостей, які стосуються поліпшення рівня життя, соціальної мобільності. З іншого – як і раніше розвивається експансія транснаціональних корпорацій з концентрацією влади над потоками товарів масового споживання, що Дж. Рітцер визначив як «глобалізація ніщо»². Утверджується глобальний ринок, який нездатний враховувати потреби локальних ринків і пригнічує їх, уніфікує образ людини і особистості. І хоча тенденції кастомізації товарів проявляються досить давно, вибір залишається обмеженим, номінальним, а споживач – легко маніпульованим.

Крім того, рух до вивільнення від кордонів сприяє інтернаціоналізації виробництва, концентрує виробничі потоки. Даний процес, у свою чергу, оголив наступний пласт вразливостей.

З одного боку, інтернаціоналізація процесу виробництва товарів і послуг знищила тисячі робочих місць у розвинених країнах у зв'язку з автоматизацією або перенесенням виробництва в країни, що розвиваються. У той же час, з'явилися сотні тисяч нових робочих місць у країнах з економікою, що розвивається: в сумі у першій декаді ХХІ ст. робочих місць на мануфактурному виробництві в світі виявилось більше, аніж будь-коли³.

---

¹ Шейнов В. П. Взаимосвязи виктимизации, макиавеллизма и поведения в конфликте. *Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика*. 2018. Т. 15. №4. С. 431–445.

² Ritzer J. *The Globalization of Nothing*. London: Sage, 2004. 264 p.

³ Щелина Л. А. Уязвимости сетевых коммуникаций в современном обществе: теоретико-методологические подходы: дис. ... канд. социол. наук. Москва, 2016. С. 30.

Ще одна уразливість стосується зростання невдоволення населення розвинених країн, пов'язаного з відсутністю адекватних заходів щодо усунення проблем зайнятості. Це призводить до кризи довіри до влади, пошуку нових форм консолідації та мережевої комунікації для задоволення соціальних завдань, а також експансії тіньової трудової сфери. Виробничі системи розвиваються в усьому світі, але на тлі цього розмивається і слабшає фокус, спрямований на вирішення проблем і завдань гуманістичного спрямування, орієнтування на людину та її потреби, в тому числі соціокультурні. Традиційні соціальні виклики і завдання виявляються невирішеними, що стає реальним джерелом соціальної нестабільності в умовах відсутності ефективних каналів комунікації, щоб люди могли заявити про свої потреби владним інститутам.

Крім того, інтернаціоналізація виробництва призводить до того, що розвиваються, прискорюються й інтенсифікуються мережеві комунікації між працівниками однієї корпорації, які знаходяться в різних країнах, але дані процеси стосуються представників висококваліфікованої праці, що також призводить до нових нерівностей, одночасного існування в одній реальності груп, які використовують різні канали і засоби комунікації.

Відносно спрощення можливості перетину національних кордонів призводить до збільшеної мобільності людей. У зв'язку з цим, розвиваються наступні уразливості.

Перша. Інтенсифікуються і прискорюються міграційні процеси з розвитком «хабів» з найбільш розвинутою інфраструктурою, посиленням нерівності у порівнянні з зонами, які відстають у розвитку. Не тільки фінансові потоки стали мати неконтрольований характер, а й трудові потоки мігрантів, що заповнили світ, які також стали народжувати нові вразливості. На початку 2010-х років у світі налічувалось майже 250 млн. мігрантів, і вони складають частину глобальної робочої сили, що впливає на різні країни по-різному¹. У період з 2000 по 2015 роки кількість міжнародних мігрантів зросла на 41%². З 2010 року кількість мігрантів у світі зросла на 51 мільйон. Кількість міжнародних мігрантів

---

¹ Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xxiii.

² ООН. Ежемесячный архив. URL: <http://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2016/01/244-million-international-migrants-living-abroad-worldwide-new-un-statistics-reveal/> (дата звернення 02.12.2019).

у світі досягла орієнтовної позначки у 272 мільйони людей у 2019 році, що на 51 мільйон більше за рівень 2010 року. Мігранти нині становлять 3,5% населення світу (для порівняння, у 2000 році – 2,8%). Лідерство утримує Європа як пункт прагнень мігрантів (82 мільйони осіб), за нею йдуть Північна Америка (59 млн) і Західна Азія (49 млн). Майже половина всіх мігрантів на планеті мешкають лише в десяти країнах: 51 мільйон – у США (19% від їх загальної кількості), по 13 мільйонів – у Німеччині й Саудівській Аравії, 12 млн – у Росії, 10 млн – у Великій Британії, 9 млн – в ОАЕ, по 8 млн – у Франції, Канаді й Австралії, 6 млн – в Італії. Третина всіх міжнародних мігрантів походить теж лише з 10 країн. Лідирує Індія: за кордоном мешкають 18 мільйонів індійців. Мігранти з Мексики становлять другу за розміром діаспору – 12 мільйонів. Вихідці з Китаю – 11 млн, Російської Федерації – 10 млн, Сирії – 8 млн¹.

Неконтрольовані міграційні процеси стали джерелами нових вразливостей. В умовах економічної і політичної нестабільності в усьому світі управління міграційною політикою виявляється в стані тотальної кризи. Міграційні потоки, що ведуть до концентрації у світових «хабах» – скупченнях життєвого благоустрою – стали неконтрольованими, масовими і спонтанними, такими, що роз'єднують соціум, сприяють появі нових вразливостей у комунікаціях, особливо представників різних культур.

Друга. Зростає мультиетнічність населення², у зв'язку з чим виникає проблема співіснування й комунікації між індивідами, які перебувають у різних соціокультурних і часових середовищах. Інтенсифікація міграційних процесів породжує нові комунікаційні амбівалентності, як позитивні, так і негативні ефекти. Зокрема, це сприяє розвитку демократизації окремих регіонів, поліпшенню функціонування інститутів захисту прав і свобод людини. Поширення зрозумілих для більшості смислових кодів і мовних засобів створює можливості для зниження етнічних нерівностей, певним чином позитивно позначається на соціальній мобільності з тенденцією зростання.

¹ Кількість мігрантів у світі перевищила 270 мільйонів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2782330-kilkist-migrantiv-u-sviti-perevisila-270-miljoniv.html> (дата звернення 15.12.2019).

² Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xxiii.

З іншого боку, концентрація мігрантів у вузлових містах світу підвищує соціальну напруженість, адже найчастіше це низькокваліфіковані робітники з повною відсутністю розуміння місцевої культури. Комунікація між локальною спільнотою і «чужинцями», незважаючи на доступність інформації про культурні особливості співіснуючих представників різних культур і релігій, сильно ускладнена, їх взаємодія знаходиться в стані постійного латентного конфлікту, бувають і прояви сплесків яскраво вираженої агресії. Крім того, межі між «чужими» і «своїми» постійно розмиваються, що несе як соціальні блага, так і проблеми для функціонування культурних зразків¹. Зіткнення культур, що стало нормою, завжди відбуваються соціально болісно.

Третя. У зв'язку з можливостями мобільних бездротових пристроїв і мережі Інтернет, зростає гнучкість робочої сили, зникає просторово-географічна залежність від конкретного місця роботи, що полегшує трудові комунікації, знижує певні витрати, дає більше можливостей для збільшення частки життєвого часу людини, присвяченого власному розвитку і реалізації авторських ідей і проектів, свободи вибору термінів і методів роботи, колег. Доступність і поширеність нових технологій викликала зростання числа працівників так званих «вільних професій», людей, які працюють не за наймом. У той же час, у таких умовах зростає нестабільність комунікаційний зв'язків у структурі праці та зайнятості у зв'язку зі змінами у сприйнятті часу, спостерігається трансформація соціального часу² на тлі збільшення швидкості обміну інформацією. Життя людини віртуалізується.

У віртуальній реальності поступово зникають просторові та часові розмежування, стираються міждержавні кордони, пропагуються нові цінності, моделі поведінки, світоглядні стереотипи. Феномен віртуалізації просторово-часового континууму, в якому існують людина та суспільство, характеризує принципово новий тип символічного існування людини, соціуму, культури.

---

¹ Beck U. *Cosmopolitan Version*. Cambridge: Polity Press, 2006. P. 26.

² Дзьобань О.П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Стратегічні пріоритети*. 2018. №2 (47). С. 118–126; Дзьобань О.П., Романюк С.М. Інформаційні детермінанти сучасних трансформаційних процесів. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 3 (13). С. 13–19; Ігнатко В. Ціннісні пріоритети життєвого простору людини індустріальної та постіндустріальної епохи. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 111 (8). С. 175–179.

Віртуальний світ, створений новітніми інформаційними технологіями, включає людину у процес сприйняття цілком і відразу. Виникає багатоликість створюваного віртуального світу, нескінченне павутиння ходів користувача інформаційно-комунікаційних засобів. Залежно від ситуації один і той же контекст може бути розглянуто під різними кутами зору, і це вже накладає певний відбиток на створюваний віртуальний потік. Відповідно, нові ситуації й контексти, з якими стикається індивід, блукаючи у безкрайньому просторі мережі віртуального світу, вимагають від нього кожен раз іншої поведінки.

Віртуальному простору притаманні зміщення реальності, наслідком чого постає зміщення полюсів того, що означається, і того, що означає. Останнє, у свою чергу, призводить до того, що весь зміст реальності переводиться у площину видовищного, а сама реальність втрачає основу, і в ній відбувається нейтралізація смислу. Актуалізація віртуального як форма трансгресії може сприяти збагаченню сфер свідомості та діяльності особистості, розширенню її життєвого світу і життєвих можливостей. Але актуалізація віртуальної складової життєвого простору й часу може бути й деструктивною для особистості, оскільки містить у собі загрозу нічим не обмеженої, демонічної творчості, яка може знищити як особистість, так і довкілля.

Сучасна демографічна ситуація також може розглядатися як «нормальна аварія», що впливає на вразливість комунікацій.

Сучасна молодь має низку специфічних характеристик. Зупинимося на тих з них, які амбівалентно впливають на характер комунікацій у сучасному суспільстві і здатні форсувати появу низки нових «нормальних аварій». З одного боку, зростання рівня народжуваності у країнах, що розвиваються, створює нові можливості для соціально-економічного розвитку. У деяких з цих країн фіксуються демографічні вибухи, пов'язані з модернізаційним ривком у національній економіці і зростанням рівня життя. Це може означати наступне: через 20 років у даних регіонах можливо буде побачити прояви активності молоді, що створює потенціал для економічного, соціального й культурного розвитку.

З іншого боку, виникають і дещо відмінні ефекти. Розвивається нестабільність ринку праці, поширення гнучкого графіку роботи, можливості дистанційного заробітку, швидка адаптованість до мінливих умов, а також необтяженість зобов'язаннями – усе це призводить до

того, що молоді люди мають порівняно багато вільного часу. З цих же причин, а також будучи технічно найбільш майстерною частиною населення і представляючи найактивніших користувачів мобільних засобів зв'язку, молодь є надзвичайно мобільною. Крім того, вона являє собою в цілому найменш консервативний прошарок населення різних країн. Але, в той же час, сучасне суспільство стало свідком і ідеологічного «повернення до коріння» молодих іммігрантів у західних країнах, тобто свідком проявів традиціоналістського консерватизму у формі ісламського екстремізму. У зв'язку з цим доцільно зазначити, що кожен сьомий мігрант у світі молодший від 20 років¹. У цілому молодь у всьому світі найбільш часто проявляє радикалізм. До того ж, молоде покоління схильне до показних ірраціональних, спонтанних, необдуманих дій для підтвердження власної значущості. Підсилює вразливість молоді й те, що її представники недостатньо критичні й самокритичні і часто є мішенню злочинних дій. Нарешті, сприятливі соціоекономічні умови періоду, який прийшов на їхнє дитинство, а також багато в чому інсценований диктат консюмеризму (споживацтва, яке виходить за межі потреб для існування людини) призводять до того, що молодь більш вимоглива до матеріальних умов власного життя і сконцентрована на швидкому задоволенні своїх бажань².

Усі ці риси сприяють зростанню числа вразливостей комунікацій молодих людей, які самі, в силу вікових і контекстуальних особливостей, також виступають в ролі їх джерел.

Урбанізація також амбівалентно впливає на встановлення, підтримку і розвиток соціальних зв'язків, сприяючи розвитку мережевих комунікацій. Останнє десятиріччя характеризується найпотужнішою хвилею урбанізації в історії людства. М. Кастельс стверджує, що якщо такі тенденції збережуться, то 2/3 населення планети стане міськими жителями до 2030 року, 3/4 – до середини століття³. Комунікаційні технології призвели до більшої концентрації людей в обмеженій кількості

---

¹ Кількість мігрантів у світі перевищила 270 мільйонів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2782330-kilkist-migrantiv-u-sviti-perevisila-270-miljoniv.html> (дата звернення 15.12.2019).

² Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf (дата звернення 10.10.2019).

³ Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xxxii.

місць на Землі, звідки з іншою частиною планети можна взаємодіяти за допомогою телекомунікаційних комп'ютерних мереж і швидких систем передачі даних. Поширюється така тенденція: успішні молоді люди вважають за краще життя в центрі міста аніж у передмістях, адже саме тут концентрується спілкування «в барах, дозвільних клубах, ресторанах і нічних клубах»¹, основні бізнес-центри зосереджені саме в центрі – так, місце роботи стає територіально ближче, при цьому зберігається співприсутність соціальних світів². Це дійсно зручніше, швидше, простіше, дає більше можливостей для розвитку і встановлення контактів, пошуку балансу між роботою та дозвіллям, особистим розвитком.

У сучасному суспільстві урбанізація включає в себе не тільки міста, а й «регіони-метрополії», про що говорить М. Кастельс, звертаючи увагу на ресурсний фактор як основний у розвитку цієї тенденції. За спостереженням ученого, створюється нова просторова архітектура з глобальних мереж, що з'єднують регіони-метрополії з іншими регіонами світу. Стверджується прямий зв'язок між технологічними змінами у суспільстві й еволюцією його просторових форм, зокрема такої форми, як «регіон-метрополія». Такий регіон виникає в результаті двох взаємопов'язаних процесів: децентралізації великих міст у бік області і об'єднання існуючих раніше міст-центрів, які інтегруються завдяки появі комунікаційних можливостей. Це нова просторова форма, оскільки в одній просторовій одиниці вміщуються одночасно міські й сільські райони, відкриті простори й густонаселені житлові території, безліч міст на території переривчастої сільській місцевості. Такі регіони мають кілька центрів і не відповідають традиційній логіці розмежування центральних міст і їх передмість. Кожен з цих центрів має й виконує свою функцію. У XXI ст. регіон-метрополія стає універсальною міською формою. Просторова структура стала поліцентричною і одночасно ієрархічною, оскільки кожен з районів виконує власну функцію. Така форма стала можливою завдяки мережевій взаємодії – ключовою просторовою рисою суспільства мережеских структур стає мережева взаємодія локального і глобального³. У свою чергу, процеси урбанізації та розширення міст-метрополій сприяють збільшенню і прискоренню

¹ Урри Дж. Мобильности и близости. *Социологические исследования*. 2013. №2. С. 6.

² Zukin S. The Postmodern Debate over Urban Form. *Theory, Culture & Society*. 1988. №5. P. 431–446.

³ Castells M. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Volume I: *The Rise of the Network Society*. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. xxxiii.

руху інформаційних потоків і, з одного боку, числа контактів і актів комунікації, створюючи інформаційні «хаби» у великих містах. Але крім технічно обумовленої зручності й фізичної близькості до матеріальних, фінансових, культурних, людських та інформаційних потоків, вони проявляють себе амбівалентно.

Розглянемо деякі амбівалентні наслідки урбанізації, що ускладнюють мережеві комунікації, які уявляються факторами як покращення, так і погіршення вирішення даних проблем.

По-перше, ще сильніше загострюється проблема співіснування людини з природою і навколишнім середовищем, ускладнюються соціальні комунікативні завдання екологічного виховання та економії невідновлюваних ресурсів. Мережеві комунікації у такому контексті стають одними з вирішальних факторів створення і розвитку векторів інвайронменталістської¹ поведінки, їх роль у вирішенні екологічних питань значно зростає. Нові форми мережевої консолідації мають істотний потенціал впливу на реалізацію завдань інвайронменталістського спрямування, але можуть і стати платформою для розвитку інсценованих ситуацій ризикобій.

По-друге, зростає загроза індивідуалізації людей і соціальної атомізації. Індивіди, проживаючи в одній локальності, можуть не перетинатися, існувати в різних соціокультурних світах або занурюватися у віртуальну реальність². Зміни відбуваються не лише в макрострук-

---

¹ Інвайронменталізм або енвайронменталізм (англ. *environmentalism* від англ. *environment* – навколишнє середовище, природа) – соціальний екологічний рух зацікавлених громадян та державних органів, спрямований на захист та покращення стану навколишнього середовища. Відображає усвідомлення обмеженості природних ресурсів та занепокоєність впливом маркетингової діяльності і споживання на навколишнє середовище. Інвайронменталісти не мають нічого проти маркетингу та споживання, як такого, але вони вимагають, щоб люди та організації діяли обережніше по відношенню до навколишнього середовища, оскільки у своєму бажанні кількісно збільшити споживання, маркетинг сприяє недооцінці негативних наслідків. Інвайронменталісти вимагають, щоб як споживачі, так і виробники продукції та послуг, приймаючи рішення, не забували про вплив на довкілля.

² Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Правова інформатика*. № 2 (46). 2015. С. 9–16; Дзьобань О., Мануйлов С. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2015. № 3 (26). С. 7–19; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 69 (1). С. 69–76.

турах, більш вузькі сфери життя людей також зазнали віртуалізації. Сім'я, міжособистісні відносини традиційного укладу зазнають неприродних змін. Кількість країн, не тільки тих, хто мовчазно схвалюють, але й узаконюють одностатеві шлюби, швидко зростає. На зміну традиційній сім'ї, власне, на чому ґрунтується будь-яке суспільство, приходять віртуальний конструкт. При цьому скасовуються гендерні особливості, а значить – і ще один спосіб особистісної ідентифікації (як дівчинки, хлопчика, жінки, чоловіка). Соціалізація – це безперервний процес утвердження себе як людини й частини суспільства, і процес формування суспільства, його повноти та різноманіття. Людина і суспільство не існують окремо. Людині потрібна інша людина, щоб виявити власне відображення і підтвердження, що вона є людиною. Тільки в суспільстві людина може реалізувати свою справжню сутність. Для цього вона повинна бути поміченою, пізнаваною, бажаною як людина. У суспільстві, хворому масовістю, байдужістю, взаємоспіврозмірністю частини й цілого, людині майже неможливо зустріти чийсь пильний погляд на саму себе. Сучасна людина більше зайнята своїм еством (тілом), а її духовні практики пройшли тотальний процес секуляризації. Простіше знайти себе в речі, книзі, ідеології (простіше – ідеї), аніж намагатися вибудувати складний, неоднозначний процес традиційної соціалізації. До цього додалася й інша обставина, що полягає у втраті сучасним суспільством майже всіх справжніх соціальних орієнтирів, соціальних ідентифікаторів: сім'ї, статі, професії та ін. Наполегливе нав'язування помилкових істин з одного боку, і готовність їх прийняти за свої власні і єдино вірні – з іншого, виснажує соціальну тканину, не дозволяє істинним соціальним процесам протікати природно, що негайно відображається на сучасній людині і суспільстві. До вищесказаного можна додати, що деяка частина суспільства цілком усвідомила нереальність навколишнього світу. Сигнали цього можна простежити в сучасних кіномистецтві, літературі тощо.

В результаті може народжуватися суспільство «мережевого індивідуалізму»¹. У своїй книзі «Моральна сліпота» З. Бауман і Л. Донскіс висловлюють побоювання з приводу можливої втрати спільності у все більш індивідуалістичному світі: «Відносини, в які вступають індивіди між собою, нині описуються як «чисті», тобто «без

---

¹ Rainie L., Wellman B. Networked. The New Social Operating System. MIT Press, 2012. 358 p.

зобов'язань», [...] Поява і розвиток «чистих відносин» широко оцінюються як гігантський крок на шляху до індивідуального «звільнення» (що мимоволі також інтерпретовано як свобода від обмежень особистого вибору, до яких призводять всі зобов'язання). [...] Основна відмінність мереж – ця назва дана замість ідей спільноти або спільності, які сьогодні вважаються старомодними – означає право на одностороннє припинення відносин. На відміну від громад, мережі поєднані між собою індивідуально, так само індивідуально змішуються і «розбираються», і покладаються на бажання індивіда їх зберегти як єдину, хоча й хитку, підставу»¹.

По-третє. Як наслідок, невирішена проблема непристосованості до мультикультуралізму локальних спільнот, зокрема, корінних жителів, веде до спонтанних сутичок представників різних культур, зростання недовіри один до одного і роз'єднаності соціуму, розривів у соціальних комунікаціях².

По-четверте. Слідом за руйнуванням глибоких емоційних стійких зв'язків, які не можуть бути компенсовані мережевими комунікаціями, через міграцію з рідних малих міст і сіл в мегаполіси і раннім (до повноліття) відривом від сім'ї виникає травматизація особистості, ускладнюються процеси самоідентифікації й соціалізації членів соціуму³.

З цього випливає, що міське життя сприяє інтенсифікації числа комунікацій і соціальних контактів, але характер соціальних зв'язків ускладнюється. Незважаючи на технічне вдосконалення засобів комунікації, а також зростання доступності інформації і збільшення швидкості обміну нею, дані процеси не обов'язково сприяють розвитку соціальної спільноти, впливаючи на якість спілкування амбівалентно, можуть виступати фактором послаблення стійких відносин. У таких умовах мережеві комунікації можуть стати як джерелом поліпшення

---

¹ Bauman Z., Donskis L. Moral Blindness. The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press, 2013. 224 p.

² Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Правова інформатика*. № 2 (46). 2015. С. 9–16; Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій: монографія. Харків: Майдан, 2012. 224 с.

³ Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Людина в інформаційному суспільстві: проблема моральної ідентифікації. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2019. № 1 (40). С. 8–20; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 69 (1). С. 69–76.

ситуації, фактором адаптації комунікації до урбанізації, так і нести у собі латентні ризики.

Глобалізація, фактично приймаюча форму глокалізації, все частіше проявляє себе стосовно комунікацій амбівалентно. Мінливі умови сучасного світу змушують дослідників розглядати глобалізаційні процеси з нових позицій: зокрема, зміщується фокус з економічної детермінованості на соціальні й культурні фактори; явища розглядають з гуманістичної точки зору, що продиктовано сучасними тенденціями. Глобалізаційні процеси З. Бауман розділяє на негативні й позитивні прояви (зокрема, пов'язані з правом і політикою)¹. Технічно детермінована теорія «глобального села» М. Маклюєна поступається більш точно відображаючим складний характер розвитку сучасного соціуму з появою анклавних просторів концепціям «глокального села»², глокалізації³, гло-локал-анклавізації⁴, появи «третьох просторів» за рахунок знецінення локальних культур⁵ – нових, у тому числі гібридних форм соціальної дійсності. Зазначені концепції, перш за все, підкреслюють ризикогенність даних явищ і особливостей розвитку суспільств. Так, паралельно тому процесу планетарного масштабу, який виник у бізнесі, фінансах, торгівлі й потоках інформації, йде і процес «локалізації», закріплення простору. У сукупності два тісно взаємопов'язані процеси – глобалізації і локалізації – призводять до різкої диференціації умов існування населення цілих країн, регіонів і різних сегментів цього населення. Мережа Інтернет сприяє розвитку не лише глобальної спільноти, але й груп безпосереднього спілкування, у тому числі етнічних. Вони присутні у віртуальному комунікативному просторі поза національними кордонами, але приватно, закрито для інших груп, проте, являючи собою зразки спільнот, які порівняно злагоджено кому-

¹ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / пер. с англ. Москва: Издательство «Весь Мир», 2004. 188 с.

² Wellman B. The Glocal Village: Internet and Community. *The Arts and Science Review. University of Toronto*, 2004. Vol. 1. № 1. P. 26–29.

³ Featherstone M., Lash S., Robertson R. Glocalisation: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. *Global Modernities*. 1995. P. 25–44.

⁴ Кравченко С. А. Динамика современных социальных реалий: инновационные подходы. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/02/22/1214890354/Kravchenko.pdf> (дата звернення 03.12.2019).

⁵ Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / пер. с нем. А. Григорьева, В. Седелника; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.

нікують, об'єднані досить стійкими зв'язками й відносинами, дбайливо ставляться до своєї мікрокультурної спадщини членів суспільства.

Отже, в умовах мережевізації й ускладнення динаміки суспільства зовнішній контроль і регулювання ресурсних потоків ускладнюються, що, зокрема, призводить до системних «нормальних» аварій, але при цьому зростає роль самої людини у матриці інформаційних потоків і мереж. Так, мережі виступають фактором трансформації значущості, ролі людини як актора в конструюванні й реалізації комунікації.

Тенденції останніх років сприяють появі нових форм комунікацій. В епоху зростаючого поширення мережі Інтернет з'являється новий тип комунікацій: мережеві комунікації, найбільш поширеною формою яких є масові самокомунікації. Вони сприяють появі автономних комунікаційних каналів, які потенційно досягають масової аудиторії, вільно й самостійно створюваних будь-якими індивідуальними акторами у віртуальному просторі.

Розвиток процесу «демасифікації» масових комунікацій (за Е. Тоффлером) в кінці ХХ ст. внаслідок поширення багатоканального кабельного телебачення, безпосереднього супутникового телебачення з використанням індивідуальних приймальних пристроїв та інших комунікаційних нововведень, переріс в епоху Інтернету та мобільної телефонії у глибоку якісну трансформацію технічно опосередкованої комунікації в бік її індивідуалізації. В наші дні стали можливими і широко практикуються масові розсилки через Інтернет і мобільний телефонний зв'язок індивідуальних повідомлень різного роду: текстових послань, фотографічних, аудіо- та відеоматеріалів. Поширені особисті веб-сайти і електронні «щоденники» – блоги у глобальній мережі. І хоча більшість блогерів не претендують на роль постачальників актуальної соціальної інформації, частина блогів реально виконують властиві журналістичні функції: діють у режимі інформування про поточні події – здебільшого місцеві – і їх коментування.

Внаслідок широкого поширення і здешевлення цифрової техніки істотно спростився процес створення індивідуальних мультимедійних повідомлень, що полегшує включення громадян у масову комунікацію як автономних продуцентів і розповсюджувачів власних медіатекстів. Це зумовило появу безлічі самодіяльних «журналістів-громадян» та мережевих видань, зміст яких повністю формується з матеріалів, підготовлених непрофесійними журналістами.

В результаті реальністю наших днів стає «масова індивідуальна комунікація» або «масова самокомунікація» (*mass self communication*), за визначенням М. Кастельса, який характеризує цей феномен як нову соціальну форму спілкування: вона, безумовно, є масовою, але виробляється, розповсюджується і сприймається індивідуально¹. Виступаючи в одних випадках як форма технічно опосередкованого соціального спілкування, що доповнює «традиційну» масову комунікацію через ЗМІ, в інших випадках «масова самокомунікація» громадян претендує на альтернативність медійного мейнстріму² або перетворюється на чинник оперативної корекції сприйняття його змісту³.

Таким чином, паралельно або в комбінації з професійною журналістикою формується медіадискурс, у якому зростає значення комунікаційних операцій «пересічних» громадян. У поєднанні з елементами інтерактивного спілкування з аудиторією, які все ширше використовують як «традиційні» мас-медіа, так і мережеву пресу, «масова самокомунікація» формує нові характеристики медіадискурсу, що свідчить про його демократизацію.

У контексті зазначеного погодимося з точкою зору Л. Рязанової й підкреслимо, що три форми спілкування – міжособистісне, масова комунікація і масова самокомунікація – не замінюють, а взаємодіють і доповнюють одна одну⁴.

Нові форми комунікації є амбівалентними: з одного боку, є продовженням і новим виміром традиційно сформованих форм суспільної комунікації, а з іншого – є соціокультурними новаціями, здатними по-новому впливати на якість життя індивіда, функціональність суспільства і його інститутів.

Інтерес до мережевих форм комунікації обумовлений не тільки тим, що в них з'являються нові типи соціальності у вигляді віртуальних

---

¹ Кастельс М. Власть коммуникаций. Москва: ВШЭ, 2016. 564 с.; Кастельс М. Галлактика интернет: размышления об интернете, бизнесе и обществе. Екатеринбург: У-Фактория; 2004. 328 с.

² Мейнстрим (англ. *mainstream* – основна течія) – переважний напрямок у певній сфері (науковій, культурній, медійній тощо) для певного періоду часу.

³ Короченский А. П. Демократизация медиадискурса: проблемы и перспективы. URL: <http://ecsocman.hse.ru/text/16208633/> (дата звернення 17.12.2019).

⁴ Рязанова Л. В. Развитие массовой самокоммуникации в рамках WEB-технологического подхода. *Гуманитарные науки. Вестник финансового университета*. 2018. №4. С. 117.

солідарностей, отримують апробацію гнучкі горизонтальні зв'язки, релятивізуються колишні комунікаційні структури, які виходять з-під централізованої координації. Формується нова комунікаційна культура, в якій людина, маючи доступ до новітніх технологій, стає актором, що впливає не тільки на свою життєдіяльність, але й на подальший розвиток інститутів суспільства.

Нова комунікаційна матриця заснована на логіці складних систем: мережеві комунікації відрізняються нелінійністю, відсутністю центру й ієрархії. Так, мережа Інтернет у сучасному суспільстві поступово перетворюється у простір поширення нових комунікативних практик, які формують адекватні їм культурні зразки взаємодій. Ці світоглядні й поведінкові установки, сприйняті завдяки досвіду мережевих комунікацій, створюють характерний стиль життя, формують особливий тип особистості – актора, здатного вплинути на динаміку суспільства. При цьому зберігаються традиційні типи соціальності і не всі індивіди відчують потребу й готові до мережевізації своїх комунікацій.

1.2. Трансформація аксіосфери інформаційного суспільства

Сьогодні відбувається зміна світоглядних парадигм – на перше місце висуюються гносеологічні та аксіологічні підстави, які розглядають культуру як умову існування й цивілізаційного розвитку людства. Кризу сучасної культурно-цивілізаційної ситуації можна розцінювати, з одного боку, як перехідний період, однак, з іншого – як період, необхідний для вироблення нових ціннісних орієнтирів. У кризовій ситуації можуть виникнути як передумови для виникнення іншої культури, так і передумови, що сприяють загибелі цивілізації в її колишньому вигляді¹.

Звернення до аксіологічних підстав суспільного розвитку набуває виняткової актуальності у наші дні у зв'язку зі зміною світових цивілізацій. Як свідчать результати вітчизняних наукових досліджень історії

---

¹ Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 15.

цивілізацій, зміна світових цивілізацій визначається, насамперед, духовним світом, новими цінностями і новими можливостями людини¹.

Інформаційне суспільство – одна з теоретичних моделей, що використовуються для описання й характеристики якісно нового етапу суспільного розвитку, в який вступили розвинені країни з початком інформаційно-комп'ютерної революції. Технологічною підставою такого суспільства стають не індустріальні, а інформаційні й телекомунікаційні технології.

У новому тисячолітті ідея інформаційного суспільства все більш висувається як універсальна ідеологія в умовах глобалізації і наростання комплексу світоглядних проблем, аксіологічних пріоритетів і зростання потреб людей.

Із усієї великої сукупності характерних рис інформаційного суспільства у контексті дослідження проблеми трансформації ціннісної сфери акцентуємо увагу на наступних.

1. Інформація стає головним економічним ресурсом, а інформаційний сектор виходить на перше місце за темпами розвитку, за кількістю зайнятих, за часткою капіталовкладень.

2. Є розвинена інфраструктура, що забезпечує створення достатніх інформаційних ресурсів. Це, в першу чергу, система освіти і наука. Основною формою власності стає інтелектуальна власність.

3. Інформація стає предметом масового споживання через систему засобів масової інформації (ЗМІ). Інформаційне суспільство забезпечує будь-якому індивіду доступ до будь-якого джерела інформації, що гарантується законом і технічними можливостями. Виробляються правові основи інформаційного суспільства.

4. Формується новий світогляд, в рамках якого значне місце займають віртуальні цінності. Це веде до трансформації традиційних моральних норм заборонного й дозвільного характеру, до виникнення моральних конфліктів і колізій, що здійснюють суттєвий вплив на духовно-моральний світ людини, її самоідентифікацію.

5. Ділова активність і культура спілкування в цілому переносяться в інформаційно-комунікативне середовище, внаслідок чого у суспіль-

---

¹ Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України: нариси. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. 631 с.; Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія / упоряд. І. Отрошенко; голов. ред. Л. В. Матвеева. Київ: [б.в.], 2004. 166 с.; Яновська Г. П. Людина між Сходом і Заходом (історія стародавніх цивілізацій). Харків: Антіква, 2001. 308 с.

стві формуються віртуальні сфери життя (економіка, політика, освіта, право тощо), які породжують новий тип віртуального світогляду, що визначає специфічну систему моральних цінностей символічно-симулятивного характеру.

Як найбільш важливу рису інформаційного суспільства дослідники виділяють його мережевий характер, який прийшов на зміну колишній стратифікованій структурі, де домінуючі функції і процеси «все більше виявляються організованими за принципом мереж»¹. Інформаційні технології самі стають додатковим каналом соціальної стратифікації й мобільності. Знаковий образ явища стає настільки ж цінним, як і саме явище. Відмінності реальних людей від симуляцій Інтернету є настільки неістотними, що віртуальне спілкування втрачає будь-яку прив'язку до соціального статусу комунікатора і реципієнта. Тому сумнівно, що критерій кількості інформації, що циркулює в рамках тієї або іншої спільноти, може бути основоположним чинником для переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Тобто, можна вважати, що при індустріальному суспільстві інформації було накопичено і створено більше, ніж при феодальному, в іншому випадку не було б системи, при якій наукова база дозволяла використовувати у виробництві складну техніку. Однак саме такий розгляд питання залишає позаду просте співвідношення якості й кількості. Дійсно цінної та корисної інформації завжди було дуже мало. Ці знання завжди були недоступні для більшості не тільки в силу їх розумових здібностей, а й у силу соціального статусу. На наш погляд, це пояснюється тим, що якщо кожен член спільноти знає основні механізми його функціонування, володіє всіма стратегічними знаннями та вміннями різних сфер життя цієї спільноти, то йому дана спільнота перестає бути корисною, певним чином втрачає цінність для людини. Іншими словами, у такому випадку дане інформаційне суспільство було б суспільством без усяких фізичних носіїв інформації, крім людського мозку, а інформація стала б настільки віртуальною, що її доступність і обсяги залежали б від можливостей кожної конкретної особистості².

---

¹ Костина А. В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций. URL: [http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina information society](http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina%20information%20society) (дата звернення 12.10.19).

² Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії. *Правова інформатика*. 2014. № 1 (41). С. 7–8.

Наведені характерні риси свідчать про те, що в інформаційному суспільстві формується нова якість індивідуального й суспільного буття, яка полягає у забезпеченні кожної особи будь-якими знаннями, що, у свою чергу, зумовлює радикальні зміни в усій системі суспільних відносин (політичних, правових, духовних та ін.) Тобто, як слушно вважають деякі вітчизняні дослідники, основна ідея інформаційного суспільства у соціогуманітарному вимірі полягає у досягненні нової фази розвитку – «суспільства знань» і забезпечення для всіх рівного доступу до них¹. Таким чином, поняття інформаційного суспільства відображає об'єктивну тенденцію у соціальній еволюції, коли інформація (знання) стає однією з основних цінностей у житті людей².

Визначні характеристики інформаційного суспільства як моделі, є по суті, ідентичними характеристикам постіндустріального суспільства. Головним чинником суспільних змін стає виробництво та використання інформації; теоретичне знання як вища цінність і основний товар стає чинником формування нової соціальної структури суспільства, а також нових моделей управління. Якщо в індустріальну епоху в умовах капіталістичної економіки вирішальне значення мали власність і капітал, то в інформаційному суспільстві відбувається перехід до обслуговуючої економіки, коли домінуючу роль починає відігравати сфера послуг, причому послуг передусім інформаційних³.

Отже, зміни, що відбулися в результаті тотальної комп'ютеризації за останні 30 років виявилися такими глибокими й масштабними, що вони торкнулися серцевини соціального буття, способу життя людей. Ці соціальні зміни знайшли теоретичне освітлення у низці нових концепцій суспільного розвитку, що з'явилися в кінці ХХ ст.

Одним з перших дослідників, які спробували обґрунтувати концепцію інформаційного суспільства, був японський професор Й. Масуда,

---

¹ Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Київ: НІСД, 2010. 29 с.; Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: колективна монографія / за ред. д. філософ. н., проф. В. Г. Воронкової. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2017. 292 с.

² Дзьобань О. П., Кальницький Е. А. Зародження концептуальних підходів до розуміння сутності і специфіки інформаційного суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. Вип. 5 (19). С. 3–15.

³ Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Київ: НІСД, 2010. С. 5.

який приділив особливу увагу трансформації людських цінностей в інформаційному суспільстві і висунув утопічну концепцію про безконфліктність даного виду суспільного устрою¹.

М. Постер висловлює думку, що для адекватного розуміння соціальних відносин і світоглядних, зокрема ціннісних, трансформацій в епоху інформаційного суспільства необхідно дослідження змін в структурі комунікаційного досвіду. Постер вводить поняття «способу інформації», що виражає трансформації мовної культури, пов'язаної з електронним листом, базами даних, комп'ютерними мережами тощо².

Автор теорії «цифрової цивілізації» Д. Тапскотт, підкреслює, що інформаційне суспільство – це суспільство знань, яке виробляє інтелектуальні предмети на основі цифрової форми представлення об'єктів. Внаслідок перетворення інформації в цифрову форму, на зміну фізичним предметам приходять об'єкти віртуальної природи. Комп'ютерні технології є новим засобом опосередкування діяльності, а сама комп'ютеризована діяльність виступає засобом опосередкування внутрішнього світу людини: її світосприйняття і світовідчуття, що знаходить відображення у формуванні свого роду «комп'ютерної свідомості», яка володіє специфічною світоглядною й ціннісною орієнтованістю. Комп'ютерні технології змінюють світоглядні й морально-психологічні характеристики особистості, як на рівні суб'єкта діяльності, так і на рівні суб'єкта пізнання і суб'єкта спілкування, викликаючи різного роду трансформації в пізнавальній, мотиваційній, емоційній сферах особистості³.

В інформаційному суспільстві змінюється уклад життя, система цінностей індивідів і соціальних груп, зростає значущість інформаційних цінностей по відношенню до матеріальних. Це тягне за собою підвищення питомої ваги моральних цінностей і їх віртуальну трансформацію⁴.

---

¹ Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington, World Future Society, 1983. 171 p.

² Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity Press, 1990. 234 p.

³ Тапскотт Д. Д. Електронно-цифрове общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. Киев-Москва: Рефл-бук, 1999. 403 с.

⁴ Дзьобань О. П., Романюк С. М. Інформаційні детермінанти сучасних трансформаційних процесів. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 3 (13). С. 13–19; Дзьобань О. П. «Мережева» людина в сучасному соціокультурному просторі. *Компетентність особистості в контексті сучасних соціальних трансформацій:*

Людина техногенної цивілізації розуміється як активно-діяльна істота, перетворювальна діяльність якої є її головним призначенням. При цьому діяльно-активний ідеал ставлення людини до природи поширюється і на сферу соціальних відносин. Для такого суспільства характерним є панування раціонального мислення, націленого на осмислення зовнішнього світу й використання знань для розвитку знарядь виробництва з метою збільшення їх ефективності, а також розуміння природи як об'єктивно існуючої закономірно функціонуючої реальності, пізнавши яку людина як розумна істота може поставити під свій контроль. «Широко відомо, – пише у зв'язку з цим А. Дж. Тойнбі, – що ті індивіди й колективи, зусилля яких повністю зосереджені на перетворенні сировини у світло, тепло, рух і різні предмети споживання, схильні думати, що відкриття й експлуатація природних ресурсів – діяльність, цінна сама по собі, незалежно від того, наскільки цінні для людства результати цих процесів»¹. Виникає машинізована, стандартна, байдужа до національних особливостей і відірвана від спадщини гуманізму масова культура, відносини особистої залежності перестають домінувати і підкоряються суспільним зв'язкам, внаслідок чого формуються нові системи цінностей.

В інформаційному суспільстві плюралістичність і мозаїчність життєвих практик і стилів стає визначальною характеристикою. «Все треба спробувати, випробувати: не лише кухню всіх народів, а й культуру, науку, релігію, сексуальність. Число використаних практик може наближатися до нескінченності. Можливі практики нам показують журнали в глянцевиx обкладинках або телекліпи. Цікаво, що виникла потреба може і не проявлятися у формі гострого бажання, специфічної переваги. Найчастіше це – дифузна цікавість»². Завдяки інформаційній доступності постмодернізм еkleктично поєднує у собі досягнення й цінності всіх культурних епох, вільно оперує ними і комбінує їх, маніпулює такими складними компонентами, як мозаїчність, роздробленість образів, знань і цінностей. Поняття «особистість» сьогодні

матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 28 лютого 2014 р. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2014. С. 30–37.

¹ Тойнбі А. Дж. Постижение истории: сборник. Москва: Прогресс: Культура, 1996. С. 14.

² Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 53–54.

повністю замінено поняттям «маска»¹, тобто, окремий аспект даного феномена стає самим феноменом.

Аксіологічна проблематика, розкриваючи ціннісне ставлення людини до світу, володіє величезною значущістю для розуміння сутності і світогляду людини, а характер цінностей визначається спрямованістю суспільних відносин і самоідентифікації особистості. Проблема цінностей завжди актуальна в перехідні періоди розвитку соціуму. Аксіологічні трансформації, які відбуваються сьогодні, можна інтерпретувати як багатовимірні й різнопорядкові, оскільки у своїй основі вони мають традиційні установки. Внаслідок цього, усвідомлення й осмислення світоглядних змін включає «переоцінку цінностей», яка може як набувати виду прогресивного заперечення основ попереднього суспільного устрою, так і виражатися в нових формах втілення минулих аксіологічних парадигм².

Кардинальні зміни у ставленні людини до світу визначають тенденції переміщення уваги суб'єкта з духовної, інтелектуальної сфери на матеріальну, тілесно-речову, трансформації культу знання й освіти в культ задоволення і природності, звільнення від прагнення до ідеалу на користь прагматизму і утилітаризму, підміни творчості споживанням, життя – грою, реальних відносин – віртуальними³. Разом з тим, з іншого боку, як справедливо зазначає Н. Ситкевич, «у разі, коли акцент зміщений у бік трансформації старих ціннісних пріоритетів, аксіологічні ефекти інформатизації включають усвідомлення таких основоположних принципів комунікації як свобода, відповідальність, права людини; перспективи «узгодження» нормативно-ціннісного різноманіття сучасного суспільства пов'язуються з принципами справедливості, гуманності та толерантності»⁴.

---

¹ Савченко А. А. Постмодернізм як соціокультурне явище. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2011. Вип. 33. С. 196–202.

² Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 30.

³ Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Рациональні засади віртуальної реальності. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 59. С. 8–15; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 69 (1). С. 69–76.

⁴ Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 30.

Розглядаючи процеси становлення інформаційного суспільства, філософи все частіше відзначають, що неминуче проникнення інформації і знання в усі сфери людського буття, несе за собою істотні світоглядні трансформації, оскільки збільшення інформаційних потоків обумовлює якість життя й соціальні зміни. Однак більшість дослідників аналізують ці процеси досить однобічно, виділяючи в них або соціальну, або політичну, або економічну основу. Так, Д. Белл у своїй концепції відвів центральну роль зростанню кількості та значення інформації і знань. Проблематика нової соціальної ролі інформації, а також її впливу на процес світоглядних трансформацій у цілому, була інтегрована в новий теоретичний контекст в рамках розробленої ним концепції постіндустріального суспільства. Белл зосередив свою увагу на реальних змінах, пов'язаних з переходом до постіндустріального суспільства, яке «зміцнює роль науки і знання як основної інституційної цінності суспільства; ... викликає до життя набір обмежувачів традиційних визначень інтелектуальних інтересів і цінностей; ... піднімає серйозне питання відношення технічного інтелекту до гуманітарного побратима»¹.

Е. Тоффлер визначає інформаційне суспільство як цивілізацію, в основі розвитку та існування якої лежить особлива нематеріальна субстанція, умовно іменована «інформацією», що має властивості взаємодії як з духовним, так і з матеріальним світом людини².

Уявляється, що остання властивість є особливо важливою для розуміння сутності нового суспільства, оскільки, з одного боку, інформація формує матеріальне середовище життя людини, виступаючи в ролі інноваційних технологій, комп'ютерних програм, а з іншого, служить основним засобом міжособистісних взаємин, постійно виникаючи, видозмінюючись і трансформуючись у процесі переходу від однієї людини до іншої.

Ще однією моральною характеристикою інформаційного суспільства є створення нових комунікаційних форм, відмітною особливістю яких є необхідність створення образу партнера з комунікації і правил взаємодії з ним. Усі зміни, що відбулися, привели до того, що теоретики інформаційної спільноти фактично ототожнюють процеси розвитку комунікації та розвитку соціальних структур. Завдяки цьому суттєво

¹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. В. Л. Иноземцев. Москва: Academia, 1999. С. 57.

² Тоффлер Э. Шок будущего / пер. с англ. Москва: Издательство АСТ, 2001. 557 с.

змінився базисний параметр оцінювання інформаційного соціуму: не тільки інформація, але й комунікація виявляється його смисловою й ціннісною основою.

Традиційна філософія трактувала відносини з приводу інформації як суб'єкт-об'єктні, що є характерним для розвитку суспільства з переважанням матеріального виробництва. Тут основна увага приділялася інформації про природну й технічну реальності. У постіндустріальному суспільстві, яке характеризується домінуванням сфери послуг, відносини з приводу інформації зводяться, перш за все, до суб'єкт-суб'єктних відносин. На цьому етапі інформаційна реальність стає все більш важливою для соціальної реальності. В інформаційному суспільстві, де переважає виробництво інформації, виявляється домінування полісуб'єктних (мережевих) відносин. Полісуб'єктність інформаційного суспільства визначається мережевими структурами одночасного обміну інформацією між безліччю різних взаємодіючих суб'єктів. Внаслідок цього формується метаінформаційна реальність другого порядку. Виходячи з цього, інформаційне суспільство можна вважати соціальною формою, що зароджується в постіндустріальній фазі розвитку цивілізації, яка характеризується домінуванням полісуб'єктних (мережевих) відносин.

З мережовим принципом також пов'язані гнучкість і мінливість інформаційного суспільства. При впровадженні низки науково-технічних, соціальних і культурних програм помітно зростає комфортність людського існування, але виникають і негативні прояви як на глобальному, так і на індивідуальному рівні. Бажання володіти матеріальними і соціальними благами, яке формує зовнішнє середовище соціуму, веде до стагнації внутрішньої духовної сфери, обумовлює приземленість, агресивність інтересів, загрузання у споживанні, орієнтацію на речі; самість розщеплюється від надлишку інформації й комунікацій, виникає відчуття нестійкості, невстигання за змінами, розтрачування сил, втрати пріоритетної орієнтації.

Вітчизняні дослідники інформаційного суспільства та численні дослідники з країн СНД фокусують увагу на тих труднощах і ризиках, з якими стикається сучасна людина, турбуючись найбільше про збідніння її внутрішнього світу, зменшення у ньому частки духовності.

Так, В. Андрущенко, Л. Горбунова, М. Култаєва, С. Пролєв та інші науковці стверджують, що сучасне суспільство, створюване глобалі-

зацією і глобальним вільним ринком, характеризується переходом від раціональної утилітарної культури до змішаної глобальної культури; від політичної емансипації до політики «життєвого стилю»; від рівності до відмінностей; від організації, ієрархії до реорганізації, мереж; від фіксованої ідентичності до її плюралізації; від кінця ідеологій до варіації життєвих стилів і переконань¹.

В. Кремень зазначає, що у таких умовах відбувається формування нової людини. Тепер потреби людини розмежовуються на соціально опосередковані, де індивід виступає як член соціуму і демонструє соціально значущу поведінку, та індивідуально опосередковані, які визначаються виключно суб'єктивними устремліннями до власної реалізації. Задоволення індивідуально опосередкованих потреб супроводжується виникненням нових цінностей – довіри, сердечності, щирості, симпатії особистості – тобто цінностей індивідуально-демократичних. Економічні надстатки і ера споживання продовжують проявляти себе як чинник персоналізації та підвищення відповідальності людей, примушуючи до постійної видозміни свого життя. Споживання розглядається як приклад персоналізації. Мета такого споживання – не тільки гедонізм, але й інформація, інтерес – не тільки до насолоди життям, а й до внутрішнього оновлення, а результат – поява поінформованого і наділеного відповідальністю індивіда. У даній ситуації людина стає більш вільною – у реалізації повсякденних потреб, у спілкуванні та освіті, в прагненні до розваг, в моді, в мистецтві, мета яких – звільнення особистого «Я». Сьогодні успіх асоціюється не з володінням речами, а з якістю життя. Внаслідок цього, саме по собі матеріальне благополуччя втрачає свою значимість, а на перший план виходять проблеми поєднання безпеки і свободи, справедливості й відповідальності. Одночасно перетворення науки і знання на виробничу силу робить очевидною кореляцію між освітою і достатком, підвищуючи соціальний статус їх носіїв. Це у свою чергу змінює ставлення до інформації, у бік якої зміщується споживання, що стимулює генерацію нових знань. Своєрідність цього періоду становить пріоритет індивідуального начала над загальним,

---

¹ Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / В. Андрущенко, Л. Горбунова, М. Култаєва, С. Пролєв та ін. Київ: Педагогічна думка, 2011. 320 с.

психології над ідеологією, різноманіття над однаковістю, свободи над примушенням¹.

А. Тадаєва особливо актуалізує увагу на тому, що невід'ємною складовою процесу соціалізації (з усіма її компонентами: адаптація, інтеграція, індивідуалізація) людини інформаційного суспільства в сучасному інформаційному просторі є «медіасоціалізація», органічною частиною якої є кіберсоціалізація. Остання забезпечує соціальний розвиток людини через інтернет-простір, впливаючи на якісні зміни структури самосвідомості особистості. Люди різного віку мають неоднакові адаптаційні можливості й по-різному адаптуються до сучасного інформаційного простору. Люди похилого віку є носіями загальнолюдських цінностей, але їм складно адаптуватися до сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, повноцінно їх використовувати, що загрожує їх маргіналізацією. Сучасний інформаційний простір розширює професійні можливості дорослих; молодь є найактивнішою групою, яка використовує нові медіа; діти найлегше використовують всі технічні новинки, вони без труднощів адаптуються до сучасного інформаційного простору, але, не маючи реального соціального досвіду, можуть потрапити в несприятливу ситуацію і втратити органічний зв'язок з системою традиційних цінностей².

Є. Архіпова й О. Ковалевська пропонують при дослідженні аксіосфери інформаційного суспільства концентрувати увагу на критичному мисленні людини тобто мисленні, яке перевіряє, аналізує само себе, де знання є відправною точкою для використання когнітивних технік та стратегій, що приводить до імовірнісної оцінки та логічного висновку, яким об'єкт керується під час прийняття рішення. Дослідниці стверджують, що необхідно усвідомлювати сутність критичного мислення, яке спрямоване на розширення меж знання, а не на відображення його через творчість або логіку, та на навчання орієнтуватися в інформації, перш за все, з метою забезпечити себе захистом від деструктивних впливів як на загальні рішення, так і на формування філософського

---

¹ Кремень В.Г. Інноваційна людина і сучасна освіта. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 110. С. 3.

² Тадаєва А.В. Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17 (2). С. 335.

сприйняття картини світу загалом, формування системи цінностей і ціннісних орієнтацій¹.

Н. Ситкевич підкреслює, що на ментальність людини постійно впливають рекламні акції та інші подразники, які змушують спрямовувати думки в різні, іноді протилежні сторони, що породжує «синдром розірваної свідомості. Її суб'єкт втрачає внутрішній духовний стрижень, втрачає точку опори, яка могла б одночасно служити їй і точкою відліку, критерієм оцінки драматичних подій кризової епохи»².

А. Яловенко у контексті цього висловлює судження, що розглянутий антропофеномен сьогодні отримує назву «людина-ризом» – це людина, позбавлена центру особистості, «суб'єкт, який розпався»³. Прискорений розвиток техногенної цивілізації робить досить складною проблему соціалізації та формування особистості. Постійно мінливий світ обриває численне коріння, традиції, змушуючи людину одночасно жити в різних традиціях, в різних культурах, пристосовуватися до різних, постійно оновлюваних обставин. Зв'язки людини робляться спорадичними, вони, з одного боку, об'єднують всіх індивідів в єдине людство, а з іншого – ізолюють, атомізують людей.

Практично усі наведені автори сходяться до того, що деградація людини не зупиняється, і цей процес може все інтенсивніше набирати обертів. Звідси виникають проблеми: людина, багато маючи в матеріальному плані, не може досягти внутрішньої гармонії, умиротворення, злагоди з собою. Однією з причин такого стану справ є те, що життя у людини одне і сили її організму безмежні. Тому, їй рідко вдається однаково активно діяти у багатьох і різних за своїм змістом напрямках і досягати при цьому всюди очікуваного результату. Прийнято вважати, що чим менше хтось розкидається у своїх цілях, думках, контактах, тим більш значущих успіхів він досягає. Наявність свободи волі допомагає людині зробити вибір: або приділяти увагу своєму внутрішньому світу,

---

¹ Архіпова Є. О., Ковалевська О. В. Критичне мислення як необхідна складова розумової діяльності людини в межах сучасного інформаційного суспільства. *Гуманітарний часопис*. 2012. №2. С. 36.

² Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 33.

³ Яловенко А. В. Самоопределение в ситуациях постмодерна. *Вестник Воронежского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2002. Выпуск 9.1. С. 37–41.

розвитку духовності, або основні сили спрямовувати у зовнішнє середовище, щоб досягти володіння матеріальними та соціальними благами, активно пропонуваними їй у користування інформаційною цивілізацією. Для людини тепер стає настільки характерною заглибленість у світ «речовий», що її думки обертаються навколо теми придбання товарів, зміцнення фінансової спроможності. А ось акти трансценденції, метафізичного здійснення до вищих ідеалів і моральних цінностей зникають з людського буття. Не випадково Ю. Хабермас називає сучасну епоху «постметафізичною»¹.

Втім, скорочення часу і енергії, що виділяються на рефлексію, самопізнання, пояснюється не тільки зосередженістю на чисто практичних моментах буття. Причиною цього може бути й те, що людина виявляється в принципі не здатною сконцентруватися на самій собі й відволікається від вирішення важливих світоглядних завдань засобами, які нею ж самою створюються або придбані для підвищення рівня комфортності існування. Людина стає все більш прагматичною і все менш емоційною, вона спрямована на погоню за інформацією, матеріальними цінностями. Це створює стан душевного дискомфорту, втрати індивідуальності і зниження загальнокультурного рівня особистості, більше того, дегуманізація праці й маніпуляції людьми тягнуть за собою багато негативних форм поведінки людини – озлобленість, агресивність, конфліктність тощо.

Крім того, пасивне споживання інформації, причому в цифровому вигляді, все більше витісняє активні форми дозвілля, творчості, пізнання, формує жорсткість мислення, позбавляє людей безпосереднього спілкування один з одним. Звуження персонального простору, відчуження від живої природи викликає мимовільне прагнення до спрощення картини світу, боязнь прийняття рішень, страх відповідальності².

Інформаційна цивілізація, до якої дійшло людство, змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, а й різко розши-

---

¹ Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике? / пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва: Весь Мир, 2002. С. 15.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційне насильство: сутнісні проблеми. *Актуальные научные разработки*: матеріали VII Міжнародної наукової конференції 17–25 січня 2011 р. Том 8. Право, Державне управління, Історія, Політика, Філософія. Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2011. С. 61–62; Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.

рює негативні можливості. Ми отримали сильнодіючий засіб, для якого немає меж. Звідси, з одного боку, роль інформаційних систем і мереж посилює суспільство й державу, з другого – послаблює, оскільки такі системи і мережі стають основною метою супротивника або опонента. Інформація починає нести в собі як творчу, так і руйнівну силу, що значно посилюється¹.

Перетворення в останні десятиліття ХХ ст. соціальної реальності в нестабільну, фрагментарну, еkleктичну через посилення інформаційних потоків явно корелює зі зростанням у житті людей ролі різного роду симулякрів – образів реальності, що заміщають саму реальність.

Категорію «симулякр» можна визначити як «вислизаючу» від ясно-го й однозначного тлумачення. Тому її ретельне дослідження, а також вивчення змін в аксіосфері, що відбуваються під впливом процесів симуляції, стає важливим науковим завданням, яке має світоглядне й методологічне значення. Виявлення фундаментальних цінностей класичної культури, що зазнають певних труднощів у зв'язку з процесами симуляції, віртуалізації, мережевізації в умовах постійної соціокультурної модернізації, також набуває особливої актуальності².

Симулякр – це образ відсутньої дійсності, правдоподібна подоба, позбавлена оригіналу, поверхневий, гіперреалістичний об'єкт, за яким не стоїть будь-яка реальність. Це марна форма, автореферентний знак, артефакт, заснований лише на власній реальності.

З часів епохи Відродження, пише Ж. Бодрийяр, разом зі змінами закону цінності, послідовно змінилися три порядки симулякрів: *підробка* становить панівний тип «класичної» епохи, від Відродження до промислової революції; *виробництво* становить панівний тип промислової епохи; *симуляція* становить домінуючий тип нинішньої фази, регульованої кодом. Симулякр першого порядку діє на основі природного закону цінності, симулякр другого порядку – на основі ринкового закону вартості, симулякр третього порядку – на основі структурного закону цінності³.

¹ Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю., Соболева С. М. Інформаційне насильство: змістовий аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2016. № 1 (28). С. 148.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. «Симулякр»: концептуалізація феномена у постнеокласичній філософії. *Інформація і право*. 2016. № 2 (17). С. 67.

³ Бодрийяр Ж. *Символический обмен и смерть* / пер. с фр. С. Н. Зенкина. 3-е изд. Москва: Добросвет; КДУ, 2009. С. 113.

Ці три порядки надані у його роботі «Символічний обмін і смерть». У праці «Симулякри і симуляція» Бодрійяр наводить вже п'ять стадій розвитку феномена симуляції, що прагне до завершеності: він є відображенням базової реальності; він маскує й спотворює базову реальність; він маскує відсутність базової реальності; він не має ніякого відношення до будь-якої якої реальності: він є своїм власним чистим симулякром¹.

Серед сучасних авторів, які досліджують ідеї постмодернізму, також чимало тих, хто знаходить у категорії симулякра і позитивне, творче начало. З їх точки зору симулякри і процес симуляції несуть у собі не відсутність реальності, а якраз навпаки – її надлишок, граничну, якісно нову повноту, тому вони намагаються враховувати творчий потенціал, який міститься в його основі. Сучасні дослідники все більше схилиються до тези, що творча діяльність і мистецтво постійно виходять на новий рівень розвитку, тим самим визначаючи тенденції розвитку культури. Концепція симуляції розкриває новий вимір соціокультурної реальності².

У контексті репрезентативної моделі симулякри як образи, відірвані від дійсності, є невід'ємною стороною комунікативного середовища сучасного соціуму. Як і інші образи, створювані численними інформаційно-комунікативними технологіями кінця ХХ – початку ХХІ ст., у тому числі й віртуальної реальності, вони утворюють досить ефективну мотиваційну сферу ціннісної свідомості людини постіндустріальної епохи³.

В історичній системі симулякрів, розглянутій Ж. Бодрійяром, півним типом нинішньої фази розвитку соціуму стає «симуляція», яка спирається на «структурний закон цінності», а споживання вивільняється від його звичного значення як «процесу задоволення потреб», навпаки – сам процес виробництва і споживання активно формує

---

¹ Бодрійяр Ж. Симулякри и симуляция. URL.: http://lit.lib.ru/k/kachalow_/simulacres_et_simulation.shtml (дата звернення 22.12.2019).

² Азарова Ю. О. Культуротворческие интенции деконструкции Ж. Деррида: дис. ... канд. филос. наук. Харьков, 2004. 206 с.; Сухович Е. В. Символ, симулякр и виртуальная реальность как категории философии культуры: дис. ... канд. филос. наук. Волгоград, 2013. 153 с.; Смирнов И. Реальность и фантазм. От «Общества спектакля» к «Матрице». URL: http://prev.lacan.ru/articles/reality_and_fantasm.html (дата звернення 21.05.19).

³ Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій: монографія. Харків: Майдан, 2012. 224 с.; Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.

потреби. Споживання, як вважає Ж. Бодрійяр, аж ніяк не є пасивним станом поглинання і присвоєння, який протистоїть стану виробництва, але виступає як активний модус відносин – і «не лише до речей, а й ... до всього світу», саме в ньому «здійснюється систематична діяльність і універсальний відгук на зовнішні впливи, ...на ньому ґрунтується вся система нашої культури»¹. Сучасна людина виступає як активна особистість, що проявляє свої особливі, індивідуальні якості в процесі споживання. Поняття «споживання» Бодрійяр звужує до діяльності систематичного маніпулювання знаками, але не сприймає як матеріальний процес. Зміст речі, ступінь її корисності визначається не споживчою вартістю, досить універсальною, а її високоіндивідуалізованою символічною цінністю. Речі у такій системі відносин не можуть бути порівнянні одна з одною за ознакою еквівалентності, більше того, цінність кожної окремої речі не є закріпленою, а довільно встановлюється в рамках індивідуальної системи потреб.

Досліджуючи цей аспект, філософи розмежували потреби людини на соціально опосередковані (потребу), де індивід виступає як член соціуму і демонструє соціально значущу поведінку, і індивідуально опосередковані (хочу), які визначаються виключно суб'єктивними устремліннями до власної реалізації у споживанні. Задоволення індивідуально опосередкованих потреб супроводжується виникненням нових цінностей – сердечності, довірливості, щирості, чарівності особистості. Цей процес індивідуалізації особистості проявляє себе в бажанні людини бути самою собою, виступати «оператором», який має можливість вільного вибору, бути відмінним від інших індивідів і поведінкою, і смаками, звільнитися від приписуваних суспільством ролей і соціальних правил, нести відповідальність за своє життя і оптимальним чином розпоряджатися своїм естетичним, фізичним, емоційним та іншим досвідом, тобто, бути самостійною особистістю. Інтенсифікація подібного прагнення може призвести до надмірного, крайнього індивідуалізму і виступати смисложиттєвою позицією людини в інформаційній світоглядній парадигмі.

Занепад реальності, описаний Бодрійяром, означає, що замість «старої» реальності виникає «нова». В результаті розречевлення суспільство набуває рис, описання яких дає можливість використовувати

---

¹ Бодрійяр Ж. Симулякри и симуляция. URL: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml (дата звернення 22.12.2019).

поняття віртуальної реальності, в яку занурюється людина інформаційного суспільства. Вона починає сприймати світ як ігрове середовище, усвідомлюючи його умовність, керованість його параметрів і можливість виходу з нього. Розрізнення старого і нового типів соціальної організації за допомогою дихотомії «реальне / віртуальне» дозволяє ввести поняття віртуалізації як процесу заміщення інституалізованих практик симуляціями¹. Таким чином, термін «віртуалізація» не тільки виявляється адекватним феноменам, описуваним як інформатизація та розречевлення, але навіть постає як більш евристичне, аніж два останніх концепти, оскільки відкриває перспективу концептуалізації не «кінця» або «зникнення» попереднього суспільства, а процесу формування нового. З цього можна припустити, що віртуалізується не тільки соціум, а й породжена ним особистість².

Отже, інформаційне суспільство стає схожим на віртуальну реальність і може описуватися за допомогою її характеристик³. Віртуалізація у даному випадку – це будь-яке заміщення реальності її симуляцією із застосуванням логіки віртуальної реальності. Результатом подібного ретушування меж діяльнісного ареалу людини стає емоційна нестабільність, прагнення прикритися грою, запереченням ієрархій, безтурботними веселощами. Крім того, відбувається зміщення центру внутрішнього духовного світу в бік культу тіла як найбільш очевидної й непереборної цінності. Для тілоцентризму виявляється характерним перехід від слова до тіла, від інтелектуальності й духовності до тілес-

---

¹ Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 2 (12). С. 97–104; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Правова інформатика*. №2 (46). 2015. С. 9–16; Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Рациональні засади віртуальної реальності. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 59. С. 8–15.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. «Симулякр»: концептуалізація феномена у постнеокласичній філософії. *Інформація і право*. 2016. №2 (17). С. 66–76; Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Випуск 63 (№8). С. 254–260; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 69 (1). С. 69–76.

³ Иванов Д. В. *Виртуализация общества: Версия 2.0*. Санкт-Петербург: ПВ, 2002. С. 29–34.

ності, від вербальності до зорового образу, від раціональності до «нової архаїки», коли в центрі ментальності виявляється тіло, плоть. Також виникає підвищена увага до катастроф, апокаліптичних сюжетів – усього того, що може зруйнувати тіло і до того, що забезпечує тілесне задоволення (сексуальна свобода, наркотики, розваги, що ведуть до зміни відчуттів). Сучасні рекламні технології лише підсилюють такі інтенції, активно експлуатуючи й культивуючи зображення і практики тіла¹.

У сучасному світі найважливішою об'єктивною обставиною становлення людини виявляється інформаційна доступність, яка трактується як загальна інформаційна прозорість, максимальна інформаційна насиченість, інтенсивність інформаційних потоків і фантастично швидкоплинна їх зміна. В інформаційному суспільстві всі люди виступають споживачами масової інформації – зараз практично кожен підключений до інформаційних мереж так само, як до житлово-господарських комунікацій; радіо, телебачення, газети, телефон, персональні комп'ютери несуть масу інформації кожній родині. Споживач інформації перетворюється на ненаситного поглинача інформації.

Індивідуальна, групова й масова свідомість в усе більшій мірі піддається агресивним інформаційним впливам, що завдає шкоди психологічному і моральному здоров'ю населення, руйнує моральні норми життя і призводять до дестабілізації соціальної ситуації. Отримана людиною інформація часто має безпосередній вплив на її емоційний стан, викликає відповідну реакцію і спонукає до певних дій. Для групової свідомості особливо важливими є спільні інтереси групи, прийняті й усвідомлювані членами групи і відображені в їх індивідуальній свідомості – правила поведінки, їх здатність до задоволення своїх інтересів, досягнення поставлених цілей і готовність до протидії. У масовій свідомості найважливішими є її консервативна й динамічна складові. Перша складова утворюється сукупністю загальних інтересів соціальних суб'єктів; визнаних ними культурних, моральних і соціальних цінностей, що підсилюють суспільно допустимі правила поведінки і способу життя; готовністю різного роду об'єднань, асоціацій до протидії існуючим загрозам своїм інтересам, цінностям,

¹ Карповець М. Тіло, мода, ідентичність: постмодерні конфігурації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філософія*. 2013. Вип. 14. С. 156–160; Шкіль Л.Л. Тілоцентризм як нове явище Постмодерну. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 169–172.

традиціям і звичаям. Динамічна складова масової свідомості утворюється сукупністю відображень інформації про соціально важливі події і викликає відповідну емоційну оцінку цих подій.

Для розуміння механізмів інформаційного впливу на масову, групову та індивідуальну свідомість доцільно звернутися до категорії «інфологема» (*термін В. Когана*) – неякісна або помилкова інформація, створювана для заміщення базових фактів артефактами. Інфологеми з'являються як результат неусвідомлюваних помилок або свідомих, цілеспрямованих маніпулятивних впливів. Вони мають здатність до розширеного відтворення, самопримноження і об'єднання в системи. Інфологеми впливають на людину протягом практично необмеженого часу, оскільки легко потрапляють в інформаційний фонд та тезауруси, стають їх елементами і як такі беруть участь у формуванні спотвореної картини світу. Засоби й методи маніпулятивних впливів на людину стають все більш витонченими і застосовуються повсюдно. Успіх таких впливів залежить від того, що у людини – об'єкта маніпулювання – створюється враження, що вона сама керує своєю поведінкою, здійснюючи усвідомлений вибір на основі раціонального аналізу ситуації. Інфологеми формують стійкі стереотипи індивідуальної та соціальної поведінки і здатні дезорієнтувати цілі покоління, призвести до нівелювання ціннісних систем. Значна частина соціально-психологічних інфологем має у своїй основі єдність двох властивих людині особливостей: ксенофобії, ненависті до іншого (чужинця) і прагнення знайти ворога – винуватця всіх негараздів.

Інфологеми, як і будь-які віртуальні міфи – ідеологічні, політичні, соціальні – енергійно витісняють достовірну інформацію, залишаючись зовні правдоподібними, але помилковими по суті. Саме тому різного роду дезінформація успішно формує стандарти неадекватної поведінки людей, допомагає відволіктися від неприємної соціальної реальності, зняти фрустрацію і забезпечити певну видимість психологічного комфорту¹. Сучасні соціальні міфи спочатку змінюють людей, щоб потім мати можливість регулювати і контролювати їх дії. Люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Міфи, що впроваджуються у свідомість, можуть змінювати структуру світогляду або замінювати цілісний світогляд фрагментарним, що призводить до втрати відчуття

---

¹ Коган В. З. Качество информации и мир инфологем (фрагменты теории). *Проблемы информационного взаимодействия*. Новосибирск, 1993. С. 10–39.

традиційних цінностей, до спотвореного розуміння реальності і навіть до психічних зрушень¹.

Міфологізація інформаційного суспільства обумовлена тим, що в ньому химерно переплітаються і співіснують три світи: світ об'єктивної реальності, світ інформаційний і світ символічний (віртуальний), що надає культурі характеру «символічного всесвіту». Основними параметрами двох останніх світів і є інформація й комунікація, які сприймаються більшістю дослідників не тільки як основний вид діяльності, але і як базовий стратегічний ресурс, який формує світогляд і аксіосферу людини інформаційного суспільства.

М. Маклюен, підкреслюючи роль інформації в управлінні суспільством і суспільною думкою, неодноразово наголошував, що масові комунікації відіграють найважливішу роль у формуванні міфологізації суспільної свідомості. В умовах інформаційної епохи обсяги смислової інформації, переданої технічними каналами зв'язку, причому виробленої і розповсюджуваної спеціально створеними для цього організаціями, зростають набагато швидше, аніж обсяги смислової інформації, одержуваної людиною з безпосереднього досвіду і особистого спілкування. Міф у сучасному постіндустріальному суспільстві виступає як продукт масового виробництва, як принцип організації масової свідомості, а телебачення усвідомлюється Маклюеном як основний міфотворець кінця ХХ ст.²

В інформаційному просторі у величезних кількостях і з небаченою швидкістю продукуються соціальні, політичні, художні, релігійні міфи, і, як факти соціального життя, незважаючи на свій ілюзорний характер, здійснюють цілком реальний вплив на суспільство. Новий міф перетворився на засіб соціальної мобілізації та маніпуляції суспільною свідомістю. Сучасна культура продовжує інтенсивно продукувати міфи, покликані зв'язувати й каналізувати суспільну енергію, задовольняти запити суспільства хибними цінностями масового споживання, наприклад, простимулювати споживання продуктів, як це робить реклама, створити за допомогою телебачення привабливий імідж політичного діяча або естрадної «зірки», зайняти увагу глядача

---

¹ Дзьобань О.П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. №3. С. 163–170.

² Маклюэн М. Галактика Гутенберга: становление человека печатающего. Москва: Академический Проект, 2005. 495 с.

черговим бойовиком або «мильною оперою» за допомогою кінематографа й телебачення.

Новий міф виступає у вигляді неправдивої мобілізуючої структури, здатної безболісно вписувати людину й маси у соціальну реальність, створюючи при цьому у своїх adeptів враження істинності і стану психологічного комфорту. Так, наприклад, настільки широко впроваджена в масову свідомість телевізійна реклама здійснює значний вплив на культурно-інформаційний простір, що створюється нею, багато в чому за принципом міфологізації дійсності. Інформація, оформлена в оболонку міфу, набуває чуттєво-виразної конкретності, легко запам'ятовується, естетизує життєвий світ сучасної людини і кидає її, в кращому випадку, в обійми ілюзій, а в гіршому – робить об'єктом різних маніпуляцій, у тому числі й політичних¹.

Варто зазначити, що інформаційне суспільство – саме по собі у деякій мірі є соціальним міфом, привабливість якого в тому, що він експлуатує таке найбільше науково-технічне досягнення, як інформаційно-комп'ютерні комунікації. Чарівність міфу інформаційного суспільства така, що проти нього не встояли не тільки кібернетики та інформатики (нерозумно відмовлятися від такої розкішної реклами), але й гуманітарії, почесне місце яким у цьому гіпотетичному суспільстві зовсім не гарантоване. Справа в тому, що в інформаційному суспільстві знецінюються усталені традиційні освітні, пізнавальні та інші цінності і дедалі більшим попитом користуються не інтелігенти, а інтелектуалі-технократи, які зорієнтовані на особистий успіх. Інформаційні потреби інтелектуалів будуть задовольняти глобальні електронні павутини, а не книги.

Втрата приватності, характерна для активної діяльності інформаційних мереж, створює основу для процесу уніфікації особистості й деперсоналізації. Інформаційна відкритість не тільки не перешкоджає індивідуалізації, але також сприяє впровадженню у свідомість безprecedентно масових стандартів.

Людина в усі часи у своїй діяльності надихалася певним колом ідей та цінностей, що генеруються загальноновизнаними героями. Дослідники констатують, що сьогодні місце героїв зайняли так звані квазісуб'єкти – віртуальні збірні стереотипи, які активно культивують-

---

¹ Дзьобань О.П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. №3. С. 163–170.

ся, найчастіше, політичною та торговою рекламою. Як справедливо стверджує Д. Іванов, у рекламних кліпах конструюється квазісуб'єкт, який нібито й робить правильний вибір¹. Таким чином, формуються ціннісні стереотипи, починаючи від рівня здорового способу життя до соціальної спрямованості й мотивації, а сучасні герої-квазісуб'єкти проповідують головну сучасну цінність – споживання.

У традиційному та індустріальному суспільствах переважною формою комунікацій була аксіальна комунікація (що з'єднує тих, хто відправляє й отримує точно адресоване повідомлення), і, відповідно, сфера спілкування була, перш за все, сферою циркуляції сигналів особистої спрямованості. У постіндустріальному суспільстві ситуація змінюється: сигнали колективної спрямованості визначають сферу спілкування кожної конкретної людини. Індивід постмодерну – це людина, що існує в системі ретиальної комунікацій (яка не має строго визначених суб'єктів спілкування). Це нове середовище спілкування формує сучасна масова культура, ЗМІ, реклама тощо. Сьогодні практично знецінилося живе індивідуальне спілкування: майже ніхто не звертається до людини індивідуально. Прийнято звертатися до цілих груп, субкультур, носіїв єдиного стилю («шановні телеглядачі», «радіо-слухачі», «панове»). Людина все більше спілкується не з реальними людьми, а з квазісуб'єктом – віртуальним усередненим типом, який синтезує у собі характерні риси безлічі людей².

Теоретики постіндустріалізму виходять з того, що у повсякденній свідомості в силу об'єктивних обставин смисложиттєві питання вже не перебувають у конкретно-практичній площині (людина позбавлена необхідності постійно працювати, щоб підтримувати життя тіла, продовження роду також перестає бути незаперечною домінантою). Дійсна унікальність сучасної ситуації полягає в тому, що питання про сенс життя прирівняли до питання: «Як витратити величезну масу вільного часу?»³.

¹ Іванов Д. В. Виртуалізація общества: Версія 2.0. Санкт-Петербург: ПВ, 2002. 224 с.

² Ігнатенко В. Самотній квазісуб'єкт у епоху постмодерну: критика глобалізованого суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2011. №2. С. 88–93.

³ Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 64.

Якщо «звільнені» від роботи люди отримують від суспільства необхідні їм засоби для життя, явище це в принципі можна оцінювати позитивно. Але це лише одна сторона медалі, є й інша. Людина, добровільно або недобровільно втрачаючи роботу, втрачає тим самим і своє основне, притаманне більшості людей уявлення про сенс життя як постійної трудової діяльності для підтримки свого власного існування і забезпечення своїх близьких. Вихід з цієї скрутної ситуації теоретики постіндустріалізму вбачають у зміні провідного типу діяльності: навчання замість праці. Безперервне становлення, саморозвиток особистості – все це має стати головною ідеєю людини постіндустріального суспільства. Так, А. Шафф пропонує докласти зусиль для цілеспрямованого формування нових типів людини – *Homo Studiosus* і *Homo Universalis*. Людина Універсальна розуміється ним як всебічно освічена, спроможна до зміни професії і тим самим – позиції в суспільному розподілі праці. Крім того, він зауважує, що людина інформаційного суспільства знаходиться у стані цейтноту, в стані гравця, якому загрожує програш, оскільки йому залишилося занадто мало часу для того, щоб зробити необхідну кількість ходів, необхідних для зміни природи людини. Усе це вимагає величезної підготовчої роботи й осмислення, які ще й не почалися, а «час не чекає, якщо ми не хочемо створити соціальну патологію»¹. Цим А. Шафф визнає існування певної загрози внутрішнього стану особистості в нових умовах.

Наявність у людини засвоєного нею сенсу життя є позитивною цінністю, оскільки визначає навіть її психічне здоров'я. Сучасна економіка споживання несе в собі елементи, що представляють загрозу цій цінності і психічному життю людей. Загроза ця пов'язана з іманентно властивим постіндустріальному суспільству структурним безробіттям в результаті автоматизації та роботизації. Робота завжди виступала символом самостійності, соціальної повноцінності, інструменту соціальної самоідентифікації, шляхом до відповідного соціального статусу, без чого зникає стимул і в життя закрадається нудьга – в сенсі повної відсутності інтересу до всього, чим живе суспільство. Оскільки головним «інстинктом» сучасної людини є споживання, то й порожнечу, яка виникла внаслідок відмирання звичного уявлення про сенс життя, вона

---

¹ Шафф А. Куди веде дорога? *Філософія історії. Антологія*. Москва: Аспект-Пресс, 1995. С. 319–320.

заповнює споживанням – споживанням продукції індустрії розваг. Цей яскравий калейдоскоп ілюзорних ігор спроможний повністю або частково дезорієнтувати свідомість «розмити» усвідомлення цінності того чи іншого феномена, тієї чи іншої речі. Без серйозної та відповідальної роботи людина поступово втрачає розуміння реальності. Світ навколо настільки мозаїчний і в той же час привабливий, що увага постійно розщеплюється, а особистісний світогляд вже більше не представляє собою цілісну гармонійну систему.

Глобальна інформаційна інфраструктура створює технологічну основу об'єднання інтелектуальних здібностей і духовних сил усього людства, але вона ж виступає визначальним фактором становлення «інформаційної експансії», в якій головну роль відіграють нові засоби масової комунікації¹. Вони поширюють існуючі культурні коди за готовими формулами, розробленими інформаційними технологіями. Влада і вплив в інформаційному суспільстві належить тим, хто здатний створювати нові культурні коди, що використовуються суспільством для відображення реальності й вироблення свідомих рішень. Ця віртуальна влада цілком реальна, оскільки в міру її концентрації вона трансформується у здатність окремих осіб або груп нав'язати свою волю суспільству без його згоди. Міжнародна еліта, що керує новим мережевим суспільством, глибоко інтегрована у простір інформаційних потоків, що складаються, перш за все, з фінансової, соціально-політичної та особистісної інформації. Чим більше включеність еліти у простір міжнародних потоків інформації, тим меншою є її залежність від певної національної культури, тим менше вона підконтрольна національним державам і взагалі будь-яким суспільствам.

Інформаційно-технологічне середовище, відкриваючи перед людиною широкі можливості для нових видів активності, містить і потенційні небезпеки деформацій у структурі особистості і способах її соціальної адаптації. Витіснення культурою екранною культурою книжкової несе нові виклики інтелекту людини. Під питання ставляться не тільки перспективи абстрактного мислення, а й перспективи пам'яті. Як

---

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційно-комунікативна природа суспільства: еволюція точок зору на проблему. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2018. № 3 (38). С. 8–20; Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Комунікаційна природа інформаційного простору. *Інформація і право*. 2012. № 2 (5). С. 81–88.

відзначають деякі дослідники, популярна серед молоді манера перекручувати слова в «інтернетівському» листуванні призводить до зниження рівня грамотності – людина просто не може згадати, як правильно пишеться те чи інше слово. Особлива ситуація – з комп'ютерними іграми, як продуктом однієї з найбільш динамічних галузей сучасної інформаційно-технологічної індустрії, що здійснює значний вплив на людську свідомість і світогляд.

На людину обрушується така кількість інформації, що, вийшовши за певні межі, вона все заплутує і втрачає свою цінність. Таку культуру, де зерна занадто засмічені плевелами, Умберто Еко називає «інформаційним сміттям». Людина повинна сама вміти регулювати якість і потік інформації, що впливає на психіку, настрої і свідомість. Як перспективу гуманізації суспільства У. Еко пророкує в найближчому майбутньому навчити людей фільтрувати інформацію, оскільки, якщо вони не навчаться відбирати необхідне, доступність її виявиться безглуздою. В умовах, коли накопичений людством інформаційний фонд багаторазово перевищує можливості індивіда з його сприйняття й переробки, ефективним інструментом раціональної діяльності стає інтелектуальний фільтр. Застосовуваний свідомо, він здатний знижувати інформаційні навантаження на індивіда, вивільняючи його психофізіологічні ресурси. А детермінування процедур інтелектуальної фільтрації в інформаційних системах здатне значно підвищити їх ефективність.

Засоби масової комунікації (як відображення, провідник інформації) на рівні віртуальної реальності стали відтворювати складні структури і порядки і впливати на світ об'єктивної реальності, не тільки відображаючи, а й конструюючи його на свій розсуд. Вони повсюдно занурюють людину не в об'єктивну інформацію, тобто в незалежні за змістом від бажання і волі людей зв'язки і відносини¹, а у віртуальну реальність, у віртуальні об'єктивовані зв'язки й відносини, у віртуальну інформацію, що представляє собою «вторинну інформацію» – предметнені матеріалізовані людські знання, цінності, ідеали, інтереси тощо. У цих, віртуальних об'єктивних зв'язках і відносинах є інше – нове, багато в чому нами ще не зрозуміле звучання (поняття, зміст) і цілей, і ідеалів, і обов'язків, і справедливості і інших суб'єктивних

---

¹ Никитин Л. Н. *Виртуальность – этап или тупик ноосферы? Творческое наследие В. И. Вернадского и современность: сборник трудов Международной конференции 10–12 апреля 2001 г. Донецк: «Донбасс», 2001. С. 373–377.*

проявів. У принципі, суспільство інформаційних комунікацій – це про-рив людини в царину багато в чому для нас невідомого, але вже і зараз очевидно – багато в чому й небезпечного¹.

Поява комунікацій створила чимало можливостей для інформаційно-пізнавального розвитку людини, але разом з тим, електронні комунікації саме цією «вторинною» віртуальною інформацією сковують розум людини. Вона, як справедливо зазначає В. Кутирев, може (прагнути) замикатися в горизонті віртуальної реальності, і важко її покидає, аж до божевілля². У цьому сенсі віртуальна реальність втягує людину у світ ілюзорної інформації та реальності, в якій вона шукає порятунку, але яка таїть у собі небезпеку, спричинену стійкою залежністю. Але небезпека занурення у таку реальність полягає ще й у тому, що в такій ситуації людина не прагне до осмислення потоків інформації, які часто не мають ціннісної наповненості, глибокого аналізу і не вимагають від неї зробити свідомий інформаційний вибір з етичної точки зору. Це, у свою чергу, обумовлює і віртуальну (ілюзорну за змістом) поведінку суб'єкта – активність без можливості відповідальності за прийняте рішення.

Стосовно етичного контексту трансформації аксіосфери інформаційного суспільства зупинимося більш детально. Сьогодні стан суспільства починає залежати від того, який моральний, культурний і політичний коди приймають індивіди, що утворюють дане суспільство. Становлення інформаційного суспільства як явища глобального за своїм характером, створення міжнародних інформаційних мереж переводить у нову площину сприйняття істини соціального життя. В індустріальному і традиційному типах суспільства джерелом найвищої соціальної істини вважалося або одкровення, або соціальне почуття, народжене особливою місією класу, нації, покликаних стверджувати на землі єдино правильне суспільство. Розширення меж інформаційних технологій і систем кардинально змінило такий стан. Це пов'язано з тим, що процес інформатизації соціальних відносин об'єктивно не залежить від суб'єктивних цілей і національних інтересів. Індивіди в сучасній ситуації пізнають один одного і визначають свою соціальну ідентичність за типом інформаційного поля, в якому вони знаходяться. Звідси виникають масові

---

¹ Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: эτικο-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 38.

² Кутырев В. А. Оправдание бытия. URL.: <http://www.elcom.ru/~human/kutyrev/opravdanie.html> (дата звернення 19.12.2019).

протиріччя між зовнішньою приналежністю індивідів до певного етносу і держави і внутрішньою солідарністю з культурними стандартами, які не збігаються з національною традицією¹.

Реалії сучасного суспільства, заснованого на максимальному розмаїтті, формують рівноправні численні, часом діаметрально протилежні, цінності, що призводить до знецінення кожної з них. Така різнополярність позбавляє світогляд консолідуючого принципу, якихось універсальних абсолютних надцінностей, адже в такій ситуації неможливо вимагати від сучасної людини пожертвувати своїм інтересом, часом і доходом заради реалізації ідеї загального блага, оскільки така є для неї лише абстракцією. Такі явища, як ідея розуму, правди і справедливості, культивування цінностей (зокрема, абсолюту й табу), поняття про гідність втратили наразі свою актуальність. Тому, для епохи інформації необхідні нові ціннісно-етичні нормативи, теоретичне обґрунтування яких пропонує низка сучасних закордонних дослідників².

Якщо для зрілого індустріального суспільства було характерним домінування понять, що мають колективне забарвлення, то мораль інформаційного суспільства виражається не тільки в домінуванні «Я» над надособистісними суспільними цінностями, а й в об'єднанні останніх в одне поняття – «стиль» («імідж»), як щось зовнішнє, прикладне, легко змінюване залежно від середовища перебування особистості. Люди змінюють власні світоглядні установки так само легко, як і костюми, внаслідок чого етичний релятивізм переносить індивіда у світ без базових цінностей і ідей.

Однак втрачені моральні установки вимагають заміщення, і дослідники зазвичай відзначають кілька способів відновлення спільних цінностей у світоглядній системі, найчастіше такими виступають агресія, гра з ілюзіями, тілоцентризм³. Подібний набір пояснюється

---

¹ Dzeban O., Aleksandrova O., Vinnikova N. Axiological portrait of information society. *Cxid. Аналітично-інформаційний журнал*. 2019. №5 (163). С. 13–19.

² Fuchs C., Bichler R. M., & Raffl C. Cyberethics and co-operation in the information society. *Science and engineering ethics*. 2009. №15 (4). 447 p.; Guogis A. To refrain from capitalism or to improve it? The importance of equity during crisis. *FILOSOFIJA-SOCIOLOGIJA*. 2010. №21(2). P. 83–91; Spence E. H. Information, knowledge and wisdom: groundwork for the normative evaluation of digital information and its relation to the good life. *Ethics and Information technology*. 2011. №13, P. 261–275.

³ Карповець М. Тіло, мода, ідентичність: постмодерні конфігурації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філософія*. 2013. Вип. 14. С. 156–160; Шкіль Л. Л. Тілоцентризм як нове явище Постмодерну. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 169–172.

наступними моментами. Посилення агресії пов'язане з тим, що втрата універсальних цінностей супроводжується універсалізацією насильства як явища максимально позбавленого цінностей. Людина, «поринаючи» у соціокультурне середовище інформаційного суспільства, виявляє свою вразливість і навіть беззахисність перед потоком ідей, думок, точок зору, сторонніх цінностей тощо. Усе це не лише дестабілізує психіку населення, а й часто призводить до різного роду злочинів, часто скоєних з особливою жорстокістю.

Що ж стосується смерті, то сучасна людина, втративши надію пояснити її (щоб змиритися з її існуванням), намагається просто забути про неї. Завдяки великій кількості телевізійних документальних, художніх і розважальних програм з образами смерті, ця тема виявляється настільки звичною, що перестає бути глибоко особистісною проблемою¹.

Сьогодні відзначається зростання утилітаризму, при якому виникає новий віртуальний рівень потреб і мотивації, де виникають потреби – симулякри і мотиви-симулякри, це потреби у певному іміджі, у володінні знаками й символами, у впливі на імідж інших людей. Безперечно, симулякри або віртуальні об'єкти в різних іпостасях завжди були присутні в індивідуальному та соціальному житті, але тільки сьогодні вони стають невід'ємними характеристиками, багато в чому визначають образ інформаційного суспільства, яке і створило технічні можливості для активізації ресурсів, які до сьогодні залишалися незадіяними в рамках попередньої соціокультурної парадигми. Крім цього, такий бурхливий розвиток технологій віртуальної реальності викликаний реальними потребами у переході від актуальних до віртуальних способів передачі й освоєння інформації, обсяги якої, що постійно збільшуються, можна сприймати як числові ряди, текст, образи, голос, музику, але всі ці форми актуальні за своєю суттю, тобто виключають можливість інтерактивної взаємодії². Віртуально побудовані об'єкти сприймаються

---

¹ Dzeban O., Aleksandrova O., Vinnikova N. Axiological portrait of information society. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2019. № 5 (163). С. 13–19.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Глобалізація віртуальної реальності як чинник сучасного вітчизняного суспільного розвитку. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії*: збірник статей III Міжнародної наукової конференції 17–19 травня 2012 р. Харків: ХНЕУ, 2012. С. 197–203; Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Випуск 63 (№ 8). С. 254–260.

людиною в більш «живій» формі, аніж об'єкти актуальні, відгороджені ригідними рамками своєї даності і завершеності. Багато в чому це пов'язано з тим, що віртуальна реальність будується за принципом «зворотного зв'язку», що дозволяє здійснити максимальне входження людини в інформаційний простір і через нього – в аксіосферу.

Отже, підсумовуючи сказане, зазначимо, що причиною віртуалізації інформаційного суспільства є об'єктивна потреба у переході інформаційних технологій на новий якісний рівень, а також, іманентна людині ціннісно наповнена потреба у творчості, у створенні нової реальності, таких світів, по відношенню до яких вона була б творцем. Подібні діяльні інтенції, що базуються на віртуалізації інформації, визначають її ціннісну рефлексію і відбір з позицій людиномірності. Ведучи мову про структурні складові суспільства, слід зазначити, що суспільство, це, перш за все, люди, кожна людина зокрема, яку завжди цікавила і буде цікавити вона сама. Протягом усієї історії існування людства всі пошуки істини, спроби осмислити світоглядні й ціннісні орієнтації – це прагнення зрозуміти, що таке «щастя». Для кожної людини воно своє, але, так чи інакше, це щастя пов'язане з наявністю в житті людини того, що для неї є цінним, значущим. Для того, щоб людина могла самовизначитися у суспільстві, бути щасливою, їй необхідні внутрішні критерії, тобто система цінностей, ціннісних орієнтацій. Остання визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і філософії життя.

Етичні трансформації інформаційного суспільства найбільше пов'язані з темою соціальної стійкості особистості, яка часто не усвідомлює межі своєї свободи у інформаційному просторі, оскільки: а) не готова до цієї свободи емоційно та інтелектуально; б) не сформувала до сьогодні відповідні алгоритми структурування та критичного осмислення інформації, які, знов-таки, мають співвідноситися зі сформованими аксіологічними комплексами.

Інформаційне суспільство – це суспільство, в якому відбуваються інтенсивні світоглядні трансформації, де головними цінностями стають інформація, а також пов'язані з нею симулякризація й віртуалізація, що стимулюють зміни аксіологічних пріоритетів, взаємини і комунікації людей. При цьому, сама цінність людської особистості знижується за

рахунок превалювання аспектів утилітарності і прагматичності, як в контактах, так і в тій інформації, якою людина оперує.

1.3. Інформаційний суверенітет української держави в духовно-ціннісному вимірі

Вітчизняний інформаційний простір протягом всього існування незалежної України є об'єктом постійних зовнішніх атак. За останні п'ять років інформаційні атаки проти української держави лише посилились. У зв'язку з цим, інформаційні загрози спрямовані проти нашої держави потребують ретельного аналізу, а технології їх нівелювання – осучаснення. Безсумнівно, інформаційна безпека є одним з фундаментальних чинників існування та розвитку будь-якої держави у XXI сторіччі. Наслідком інформаційних війн є деформація духовних цінностей суспільства та особистості, що негативно впливає на інші сфери життєдіяльності держави, зокрема політичну, правову, моральну тощо. У сучасних умовах широкого розповсюдження інформаційних технологій, створення віртуальних світів, популярності різноманітних соціальних мереж, проблема духовної та інформаційної безпеки набула нових форм й вимірів. З одного боку, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій значно розширює можливості людини та суспільства, а з другого боку несе в собі низку загроз духовно-інформаційному суверенітету держави.

Інформаційний суверенітет держави у наукових дослідженнях як правило розглядається у різних ракурсах – як складова забезпечення національної безпеки країни, як системоутворюючий чинник державотворення, як об'єкт інформаційних та гібридних війн тощо.

Низка наукових праць присвячена змістовному наповненню таких понять як «інформаційний суверенітет», «духовний суверенітет», «інформаційна безпека», «духовна безпека». Зокрема, правовому визначенню поняття «інформаційний суверенітет» присвячена робота О. Конової, яка виокремлює його сутнісні характеристики у різноманітних законодавчих актах України¹. У свою чергу дослідники

---

¹ Конова О. В. Господарсько-правове забезпечення інформаційного суверенітету у сфері телерадіомовлення. *Економічна теорія та право*. 2015. № 1. С. 215–225.

І. Кріцак та Я. Сияк аналізують структуру духовного суверенітету держави як єдність трьох складових – національно-патріотична ідея, релігія та право¹.

У наукових розвідках В. Карлової та Д. Мехеда розкрито різновиди й особливості загроз духовній сфері українського суспільства, які з різним ступенем інтенсивності впливають на інформаційний суверенітет держави. Якщо В. Карлова класифікує характер таких загроз, визначаючи внутрішні й зовнішні², то Д. Мехед концентрує свій дослідницьких інтерес на викликах і небезпеках у соціальних мережах³. Науковець Г. Шевченко акцентує увагу на тому, що серед загроз духовній безпеці українського соціуму є конфліктність та інтелектуалізація суспільства, яка не співпадає з моральним удосконаленням особистості⁴. На його думку, основні небезпеки у духовній сфері пов'язані з руйнацією національної культури, національної науки, освіти і виховання.

Натомість О. Гіда, розмірковуючи про переваги демократії та свободи слова зауважує, що існує небезпека їх використання для маніпулювання громадською думкою, здійснення впливу на політичне й економічне життя країни через інформаційну сферу⁵.

У цілому теоретична розробленість проблематики захисту інформаційного суверенітету держави крізь призму загроз та викликів духовно-ціннісній сфері має фрагментарний характер й потребує подальшої конкретизації у наукових дослідженнях. У зв'язку з цим, метою нашого наукового дослідження є виявлення основних загроз духовно-ціннісній сфері українського суспільства у контексті захисту інформаційного суверенітету України. Також, ми зосередимо увагу на співвідношенні та з'ясуванні сутнісного наповнення таких понять як «інформаційний

---

¹ Кріцак І. В., Сияк Я. В. Духовний суверенітет як цінність та консолідуюча основа української нації. *Публічне право*. 2016. № 3. С. 220–230.

² Карлова В. В. Духовна безпека українського суспільства: виклики, загрози та шляхи їх подолання. 2017. URL: <http://matrix-info.com/2017/08/22/duhovnabezpeka-ukrayinskogo-suspilstva/> (дата звернення: 1.03.2020).

³ Мехед Д. Інформаційна безпека в соціальних мережах. Методи поширення інформації в соціальних мережах. *Прав., нормат. та метрол. забезп. системи захисту інформації в Україні : наук.-техн. зб.* 2015. Вип. 2. С. 14–18.

⁴ Шевченко Г. П. Духовна безпека: духовна культура і духовні цінності сучасної людини. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 3. С. 361–373.

⁵ Гіда О. Ф. Соціальні мережі як засіб деструктивних впливів через інформаційний простір. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 3 (спец. вип.). С. 268–278.

суверенітет держави», «духовний суверенітет держави», «інформаційна безпека держави».

Як відомо система забезпечення «національної безпеки», «інформаційної безпеки», «інформаційного суверенітету» має ґрунтуватися на єдиних парадигмальних та ціннісних засадах й реалізовуватись як загальна стратегія збереження української державності. На думку О. Радутного, щодо визначення змісту понять «національна безпека», «інформаційна безпека», «державний суверенітет», «інформаційний суверенітет» («державний суверенітет в інформаційній сфері») у межах вітчизняного правового поля та на рівні нормативного забезпечення прав і свобод людини слід визнати наявність індивідуалістського принципу розподілу цінностей (національні інтереси обумовлюються природними, індивідуальними правами та свободами людини, державні інститути мають бути підкорені реалізації індивідуальних цінностей і інтересів, а всі інші інтереси, в тому числі державний, суспільний, національний тощо є похідними від індивідуального), але в сфері практики застосування чинного законодавства – етатистського підходу (певна абсолютизація значущості держави, яка може контролювати економічну, соціальну, політичну та інші сфери життєдіяльності суспільства), що утворює певний дисонанс між задекларованим та фактичним станом розглядуваних суспільних відносин¹.

З нашої точки зору, у сучасних умовах розвитку української держави, індивідуалістичні цінності можуть бути забезпечені лише шляхом належної реалізації етатистських цінностей. У комплексному поєднанні права людини, права суспільства та права держави є важливими складовими забезпечення інформаційного суверенітету та інформаційної безпеки України.

Варто зауважити, що проблема захисту інформаційного суверенітету України набула особливої актуальності у зв'язку з «гібридною війною», розв'язаною проти нашої країни. Визначаючись термінологічно зазначимо, що у нормативно-правовій практиці поняття «інформаційний суверенітет» вперше з'являється в Законі України «Про інформацію», в якому було задекларовано, що основою інформаційного суверенітету України є національні інформаційні ресурси. До інформаційних ресурсів України входить вся належна їй інформація, незалежно

---

¹ Радутний О. Е. Спрямованість змісту національної та інформаційної безпеки, державного та інформаційного суверенітету. *Інформація і право*. 2016. № 1. С. 90.

від змісту, форм, часу і місця створення. Україна самостійно формує інформаційні ресурси на своїй території і вільно розпоряджається ними, за винятком випадків, передбачених законами і міжнародними договорами. Саме поняття «інформаційний суверенітет держави» встановлено в Законі України «Про Національну програму інформатизації». Під ним розуміється «здатність держави контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави з метою додержання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави». Водночас, виникають питання як до сутності формулювання, так і до його доцільності у згаданому документі. По-перше, це поняття ніде більше в цьому законі не використовується, окрім частини, що містить визначення. По-друге, навіть у тому вигляді, як воно виявилось закріпленим, воно не виглядає як таке, що може бути реально забезпечене. По-третє, незрозуміло, чому власне це визначення було зафіксоване саме в Законі України «Про національну програму інформатизації», який має вплив на доволі специфічну сферу державної політики. По-четверте, в той час як Закон України «Про інформацію» визначає «інформаційний суверенітет України», Закон України «Про національну програму інформатизації» закріплює визначення саме «інформаційного суверенітету держави». При цьому зіставлення сутнісних ознак запропонованих визначень доводить їх принципову відмінність¹.

У свою чергу В. Никитюк та К. Ісмаїлов, запропонували таке визначення категорії «інформаційний суверенітет» – це певні ресурси даних, створених в результаті здійснення державою своєї свободи, за рахунок держави або суб'єктів держави, внаслідок реалізації права на інформацію, що забезпечує рівність її у міжнародному інформаційному просторі, які вказують на її авторську належність державі, органам влади, місцевого самоврядування та іншим суб'єктам державної влади. Такий стан нормативно забезпечується міжнародними стандартами, закріпленими у міжнародних та європейських конвенціях, до яких приєдналась Україна, а також міжнародними та міждержавними договорами, укладеними органами влади України. Забезпечення державою інформаційного суверенітету передбачає наявність наступних чинників:

- 1) право на інформацію має належати державі або її органам влади;

---

¹ Кононова О. В. Господарсько-правове забезпечення інформаційного суверенітету у сфері телерадіомовлення. *Економічна теорія та право*. 2015. № 1. С. 220.

2) реалізація державою інформаційного суверенітету включає забезпечення її інформаційної безпеки;

3) реалізація інформаційного суверенітету повинна ґрунтуватися на основі інформаційної свободи та рівноправності суб'єктів інформаційних відносин;

4) інформаційний суверенітет держави неможливий без захищеності інформаційної приватності громадянина в цій державі¹.

З точки зору фахівців, розглядаючи процес забезпечення інформаційного суверенітету українського суспільства, доцільно особливу увагу приділити визначенню найбільш суттєвих факторів, що впливають на три основні аспекти проблеми:

– верховенство інститутів українського суспільства над процесом національного виробництва й використання інформаційних ресурсів;

– забезпечення незалежності, умов для рівноправного міжнародного співробітництва в інформаційній сфері;

– забезпечення перспектив:

а) розвитку вітчизняного інформаційного виробництва, широкого використання глобальних інформаційних масивів для задоволення потреб вітчизняних користувачів;

б) прискорене підвищення ефективності використання інформаційних ресурсів, забезпечення зростання творчого потенціалу українського суспільства у використанні інформаційних ресурсів, удосконаленні інформатизації суспільства².

Таким чином, інформаційний суверенітет є похідним від державного суверенітету та має свої специфічні ознаки. Виходячи з того, що суверенітет – це верховна влада у внутрішніх справах і незалежність у зовнішніх зносинах, доцільно підходити до формулювання поняття «інформаційний суверенітет», спираючись цю базову позицію. При цьому також варто враховувати, що інформаційний суверенітет з функціональної точки зору має подвійний характер, а саме: право держави,

---

¹ Ісмайлов К. Ю., Никитюк В. О. Новаційні категорії інформаційного права в сфері інформаційної незалежності та безпеки України. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 23–25 листопада 2016 р.). Кропивницький: Кіровоградський національний технічний університет, 2016. С. 12.

² Національний інформаційний суверенітет у контексті розвитку новітніх інформаційних технологій / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ: НБУВ, 2011. С. 19.

її можливості з одного боку, з другого боку – основні функціональні напрями (завдання) державної діяльності. Отже, інформаційний суверенітет доцільно розглядати як суверенне право та відповідні функції, напрями державної діяльності в системі забезпечення державного суверенітету та безпеки розвитку соціальної системи. Тому цілком закономірно, що інформаційний суверенітет – виключне право України відповідно до Конституції і законодавства України та норм міжнародного права самостійно і незалежно, з додержанням балансу інтересів особи, суспільства і держави визначати внутрішні і геополітичні інтереси у сфері інформаційної діяльності, державну внутрішню і зовнішню інформаційну політику, розпоряджатися власними інформаційними ресурсами, формувати інфраструктуру національного інформаційного простору, створювати умови для його інтегрування у світовий інформаційний простір та гарантувати інформаційну безпеку національним інтересам¹.

На наше переконання, у зв'язку з посиленням небезпек духовно-ціннісним підвалинам інформаційного суверенітету України, необхідно зосередити дослідницьку увагу на духовній безпеці та духовному суверенітеті нашої країни. Духовна безпека як суспільний феномен має бути спрямована на захист ментально-ціннісних надбань та культурно-історичних цінностей українського народу, збереження національної пам'яті, відтворення у інформаційно-культурному просторі України базових цінностей національного розвитку українства – прагнення до свободи та незалежності, соціальної справедливості, миру, правової рівності, соціальної згуртованості тощо. Стрижнем духовного суверенітету української держави має бути сучасна національна ідея як проект стратегічного розвитку демократичної, європейської України.

На думку фахівців, для аналізу духовного суверенітету необхідно звернутися до специфіки структурних елементів досліджуваного поняття та співставити його з іншими видами суверенітету. Зокрема, дослідники І. Кріцак та Я. Синяк переконують, що «духовний суверенітет» повинен викристалізуватися на трьох складових – національно-патріотична ідея, релігія та право. Вищезазначені компоненти тісно взаємопов'язані та утворюють єдиний механізм у ви-

---

¹ Олійник О.В. Інформаційний суверенітет як важлива умова забезпечення інформаційної безпеки України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 1. С. 57–58.

гляді «тріади духовного суверенітету». Разом з тим, вказані складові можуть існувати окремо, тобто поза межами механізму духовного суверенітету, але поодиноці вони нездатні виконати вирішальну, без перебільшення, роль – втілити в життя державні сподівання української нації, враховуючи складний для нашої країни час. Вищезначені фахівці стверджують, що запорукою успіху є саме чітка взаємодія та ефективність функціонування всіх вищевказаних компонентів духовного суверенітету¹.

Вочевидь, є необхідність подальшої конкретизації та концептуалізації понять «інформаційний суверенітет» й «духовний суверенітет» держави. З нашої точки зору, поняття «духовний суверенітет» є більш об'ємним та значущим для сучасного вітчизняного державотворення, оскільки вбирає в себе не тільки інформаційні ресурси, а й все культурне надбання українського народу. В той же час, поняття «інформаційний суверенітет» є більш «зручним» для подальшого нормативного закріплення, «юридизації» у вітчизняному законодавстві.

В контексті вищезначених ідей та гіпотез, звернемось до дослідження Л. Маслова та О. Варченко, які зазначають, що структура паспорту загроз духовній безпеці (а відповідно духовному та інформаційному суверенітету держави – К. Ю.) має такий вигляд:

І. Загальна характеристика загрози духовній безпеці.

1.1. Структура загрози: вказуються складові загрози, які утворюють своєрідне «дерево загрози». Аналізу мають підлягати можливі явища, події, процеси та інші чинники, що створюють небезпеку в духовній сфері.

1.2. Об'єкти загрози: об'єкти загрози визначаються відповідно їх спрямованості проти реалізації життєво важливих національних інтересів у духовній сфері. Тобто об'єктом загрози є той чи інший життєво важливий національний інтерес або сукупність (група) національних інтересів.

1.3. Джерела загроз духовній безпеці: джерелами загроз визначаються явища, процеси, події та інші чинники, а також суб'єкти які створюють небезпеку реалізації національних інтересів України у духовній сфері.

---

¹ Кріцак І. В., Сняк Я. В. Духовний суверенітет як цінність та консолідуюча основа української нації. *Публічне право*. 2016. № 3. С. 224.

II. Характеристика можливого розвитку загрози духовній безпеці.

2.1. Вказуються тривалість (коротко-, середньо-, довгостроковість) загрози та просторовий розмах зовнішніх та внутрішніх чинників, що в змозі перешкоджати реалізації національних інтересів та їх наслідків, імовірність виникнення загрози, імовірність загрози у мирний час та особливий період, комбінації варіантів застосування даної загрози спільно з іншими загрозами та ймовірність цих варіантів.

2.2. Тенденції розвитку загрози: надається коротка довідка про систему показників (індикаторів) вимірювання загрози, систему порогових значень для загрози, перелік методів, за якими здійснюється оцінка рівня загрози, список експертів, що брали участь в оцінці стану і тенденцій розвитку загроз, джерела інформації про загрозу; вказується оцінка рівня загрози та динаміка розвитку загрози.

2.3. Можливі наслідки загрози: вказується короткий прогноз наслідків для реалізації життєво важливих національних інтересів дії загрози.

III. Діяльність суб'єктів забезпечення духовної безпеки щодо реагування на загрози.

3.1. Суб'єкти забезпечення духовної безпеки: мають бути стисло описані, виходячи з норм чинного законодавства – основні функції, завдання, повноваження, сфери відповідальності, особливості діяльності суб'єктів забезпечення військово-соціальної безпеки, підпорядкованих їм сил і засобів щодо виявлення, запобігання, прогнозування, нейтралізації (пониження рівня) загрози (її складових).

3.2. Ресурсне забезпечення: вказуються особливості організації ресурсного забезпечення (фінансового, матеріально-технічного, інформаційного тощо) діяльності суб'єктів духовної безпеки щодо реагування на загрози, сили і засоби, що додатково можуть залучатися, їх розподіл та порядок використання.

3.3. Способи і методи реагування на загрози: визначається алгоритм дій суб'єктів забезпечення духовної безпеки, підпорядкованих їм сил і засобів, а також тих суб'єктів, які можуть залучатися додатково щодо реагування на загрози, їх розподіл, порядок, способи і методи використання¹.

---

¹ Маслова Л. А., Варченко О. М. Загрози суверенітету у духовній сфері сучасного українського суспільства: організаційно-правовий аспект. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2019. №17. URL: <http://www.inter-nauka.com/International> (дата звернення: 29.02.2020).

З нашої точки зору, дану структуру загроз духовній безпеці у загальному вигляді можна екстраполювати й на визначення сутнісних характеристик загроз інформаційному суверенітету.

Загалом, на переконання науковців, духовні загрози – це негативні тенденції, пов’язані з деформацією ціннісних основ суспільства. До зовнішніх загроз у сфері духовної безпеки суспільства фахівці відносять: політику країн; блокування рівноправної участі в міжнародному розподілі культурних надбань людства, насадження чужої ідеології; розгортання країнами «культурної експансії» щодо інших держав; розробку концепцій «інформаційної війни»; злочинну діяльність релігійних сект, організацій та окремих осіб у духовній сфері; практику економічних і політичних структур у духовній сфері, що спрямована проти національних інтересів країни. Внутрішніми загрозами для духовної безпеки є: відставання країни від провідних держав світу за рівнем інформатизації суспільства; недостатня співпраця органів державної влади у формуванні та реалізації єдиної державної ідеології; низький рівень освіти громадян; недієва законодавча база захисту, поширення та укріплення традиційних національних ідеалів та цінностей¹.

Продовжуючи аналіз інформаційного суверенітету України, у ракурсі існуючих викликів духовно-ціннісній сфері вітчизняного соціуму, підкреслимо, що необхідною умовою входження України у глобальний інформаційний простір є узгодження національно-правової бази з міжнародним законодавством в інформаційній сфері, унормування міждержавних відносин і взаємодії щодо інформаційної діяльності, зокрема, щодо забезпечення інформаційної безпеки. Законодавчого окреслення потребує коло зовнішніх та внутрішніх інформаційних загроз. Правового закріплення потребує і власне поняття національного інформаційного суверенітету, визначення його меж, компетенцій держави щодо його захисту, створення і застосування механізму протидії посяганням на інформаційний суверенітет, забезпечення інформаційних свобод, свободи слова як чинника інформаційної безпеки².

---

¹ Карлова В. В. Духовна безпека українського суспільства: виклики, загрози та шляхи їх подолання. 2017. URL: <http://matrix-info.com/2017/08/22/duhovnabezpeka-ukrayinskogo-suspilstva/> (дата звернення: 1.03.2020).

² Бондар Ю. В. Свобода слова як чинник інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 102(1). С. 130.

У цьому сенсі В. Костицький констатує, що ведення антиукраїнської інформаційної війни стало масованим посяганням на інформаційний суверенітет України. Тепер основною формою ведення інформаційної війни є психологічна агресія, що здійснюються шляхом керованого інформаційного впливу на індивідуальну, групову або масову свідомість, волю громадян іншої країни, їхні почуття, дезінформування суб'єктів прийняття політичних, економічних та інших рішень, підрив інформаційної інфраструктури супротивника¹.

Можна стверджувати, що посягання на інформаційний суверенітет України знайшли свій прояв у потужних негативних впливах на духовну сферу вітчизняного соціуму, спробах викривити національну пам'ять, зменшити значущість національних цінностей, протиставити духовні цінності різних соціальних груп тощо².

Виклики та загрози духовній сфері українського соціуму, як прояв зазіхання на інформаційний суверенітет України, містяться у певному контенті соціальних мереж. Інформація викладена у соціальних мережах може мати антиукраїнський, антигуманний характер, а персональні дані та комп'ютерно-програмне забезпечення активних дописувачів цих мереж не завжди мають належний рівень захисту.

Зокрема фахівці доводять, що при системному розгляді різних видів порушень захисту конфіденційної інформації в соціальній мережі можна виділити наступні типи основних загроз інформації в соціальній мережі:

- загроза конфіденційності (витік конфіденційної інформації та заподіяння прямого або непрямого збитку користувачеві соціальної мережі);
- загроза цілісності (модифікація інформації у середині мережі втрата її адекватності);
- загроза доступності (порушення доступу до мережевої інформації і блокування доступу до ресурсу);
- загроза повноті (знищення інформації у середині мережі та заподіяння прямого або непрямого збитку як користувачеві соціальної мережі, так і її власнику);

---

¹ Костицький В. В. Політико-правові проблеми протидії антиукраїнській інформаційній війні у контексті європейської безпеки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2015. Вип. 27. С. 264.

² Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Information sovereignty of Ukraine: modern moral challenges and threats. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2019. №3 (42). С. 25.

- загроза актуальності (затримка отримання легальним користувачем мережі інформації);
- загроза важливості (несанкціоноване читання конфіденційної мережевої інформації, що призводить до втрати її ціннісних характеристик);
- загроза адресності (переадресація мережевої інформації, що може призводити до зниження її конфіденційності та доступності);
- загроза надмірності інформації (багаторазове дублювання мережевої інформації)¹.

Особливо вразливим щодо деструктивних впливів соціальних мереж є духовний світ сучасної молоді, світогляд якої та ціннісні орієнтації знаходяться у процесі формування. Як відомо сучасні соціальні мережі формують у молоді так звану «кліпову свідомість», яка характеризується несистемністю, фрагментарністю та низьким рівнем аналітичності, що стає підґрунтям для деформації або несприйняття духовних цінностей. Сама сутність такої комунікації не передбачає глибини, вона націлена на спрощення смислу повідомлення, швидкість його формування й ретрансляції. Духовні якості людини при такій взаємодії набувають другорядного характеру, головним стає зміст повідомлення й реакція на нього якомога більшої кількості аудиторії. За таких умов можливості негативних впливів на духовно-інформаційну безпеку людини та суспільства, а як наслідок на інформаційний суверенітет держави значно посилюються.

Як справедливо зауважує американський дослідник Н. Постман, сучасні люди не обмінюються ідеями, вони обмінюються картинками, що є особливо очевидним тепер у час розквіту соціальних мереж, таких як Facebook, Instagram, та інших, де основною метою спілкування та обміну інформацією є саме розважання один одного. В такому спілкуванні майже не залишається місця для обміну важливими ідеями або духовними чи культурними цінностями, адже вони не мають розважального підґрунтя, що є основою сучасних засобів масової інформації і головною метою спілкування користувачів цих засобів².

---

¹ Мехел Д. Інформаційна безпека в соціальних мережах. Методи поширення інформації в соціальних мережах. *Прав., нормат. та метрол. забезп. системи захисту інформації в Україні* : наук.-техн. зб. 2015. Вип. 2. С. 17.

² Postman N. *Amusing Ourselves to Death*. New York: Penguin Books, 2005. 208 p.

З духовно-ціннісної точки зору, комунікація у соціальних мережах маючи низку безумовних переваг, також несе в собі й певні загрози для особистого простору користувача, інформаційної безпеки суспільства та інформаційного суверенітету держави.

Серед негативних аспектів користування соціальними мережами можна виокремити наступні:

- залежність від соціальних мереж і Інтернету в цілому;
- негативний вплив на психофункціональний стан користувачів;
- відкритий доступ до особистої інформації;
- не завжди достовірна інформація;
- відкритий доступ до негативної інформації (он-лайн насилля, порнографія і ін.);
- фінансові витрати на соціальні мережі¹.

Також, розповсюдженим у соцмережах є явище дезінформування – спосіб психологічного впливу, що полягає в навмисному поданні користувачеві такої інформації, яка вводить його в оману відносно справжнього стану справ. Перекручені, неповні або неправдиві відомості поширюються для досягнення пропагандистських, військових, комерційних або інших протизаконних дій. Людина, яка була дезінформована, в свою чергу продовжує подальше розповсюдження неправдивої інформації серед користувачів (через друзів, групи та сторінки в соцмережі), адже вірить обману². Якщо дезінформація охоплює значну кількість громадян, то це відповідно створює загрози інформаційному суверенітету держави.

Фахівці переконують, що можливості технологій соціальних мереж вносять нові корективи в уявлення про інформаційну безпеку. Особисті дані користувачів, що знаходяться в загальному доступі, можуть бути використані без дозволу в рекламних цілях, з вини мережі може бути здійснено витік платіжних даних. Серйозні неприємності для користувача можуть бути пов'язані зі зломом акаунта і використанням всієї інформації для шкоди йому, в тому числі з метою політичного

---

¹ Варивода К. С. Позитивні й негативні аспекти взаємодії сучасної молоді в соціальних мережах. *Журнал науковий огляд*. 2015. № 7 (17). С. 14.

² Скрута Г. В., Шкарупа І. В., Нікуліщев Г. І. Забезпечення інформаційної безпеки у соціальних мережах. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 23–25 листоп. 2016 р. Кропивницький: КНТУ, 2016. С. 205.

чи економічного шпигунства, дискредитації, дій з метою помсти. Загрозливим є так званий фішинг, вірус, що непомітно для користувача краде його логін і пароль, а потім використовує їх для автоматичної розсилки спаму від імені користувача за всім списком його контактів¹.

На загальнодержавному рівні, застосовуючи соціальні мережі, можуть здійснюватися інформаційні атаки проти цілих народів з метою дестабілізації ситуації, створення сприятливого духовно-психологічного клімату для подальших маніпулятивних дій, деструктивного впливу на існуючі системи політико-економічних відносин, що у підсумку призводить до підриву інформаційного, політичного й економічного суверенітету країни.

Як слушно зауважує О. Радутний, в інформаційних війнах засоби масової інформації, блогсфери та соціальні мережі виступають в якості збройних засобів. Небезпечною з точки зору інформаційних загроз є також діяльність Інтернет-коментаторів (так званих «тролів»). Явище під назвою «тролінг» полягає у нагнітанні учасником Інтернет-спілкування гніву або конфлікту шляхом відкритого чи таємного перекручення, приниження або образи почуттів іншого співрозмовника. В якості засобів використовуються хвилі виправлень (постмодерація повідомлень, окремих тем або новин) – так званий «флейм» (від англ. flame – «полум'я», «вогонь»), або конфронтація – так званий «холівар» (від англ. holly war – «священна війна»). Найбільшу небезпеку являють оплачувані коментатори, які розміщують свої повідомлення на замовлення за заздалегідь визначеною темою².

Саме тому демократичні країни, що знаходяться у стані війни або є учасниками локальних конфліктів впроваджують законодавчі обмеження на свободу слова заради безпеки громадян, суспільства й держави.

Автори аналітичної доповіді «Як підсилити інформаційну безпеку в Інтернеті під час конфлікту» стверджують, що демократичні країни розділяють цінності свободи слова та думки, забезпечуючи захист від посягань на свободу слова на законодавчому рівні. Разом з тим, у періоди воєнних дій або посилення терористичних загроз необме-

---

¹ Горова С. В. Проблеми інформаційної безпеки в соціальних мережах. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. №1. С. 137.

² Радутний О. Е. Можливості захисту інформаційного суверенітету України кримінально-правовими засобами. *Інформація і право*. 2014. №3. С. 116.

жена свобода вираження поглядів несе ризики для життя та здоров'я інших людей. Уряди ухвалюють непрості рішення, щоб відповісти на подібні виклики, й нерідко вони обирають деякі обмеження свободи слова, у тому числі в Інтернеті, заради забезпечення своїх громадян. Наприклад, свобода слова в Ізраїлі не абсолютна і не гарантується законодавством прямо. Тому вона може бути обмежена, якщо це потрібно для безпеки громадян за постійного конфлікту з арабськими країнами-сусідами. Але навіть за цих умов американська правозахисна організація «Freedom House», що досліджує рівень свободи слова у світі, неодноразово надавала Ізраїлю найвищий рейтинг свободи преси в регіонах Близького Сходу і Північної Африки. Станом на 2017 рік, Ізраїль, за оцінкою «Freedom House», – країна з «частково вільними» ЗМІ (схожі рейтинги в таких країнах, як Польща та Румунія). Для відповідей на виклики в часи воєнного конфлікту в Ізраїлі була запроваджена спеціальна інформаційна політика під назвою «хасбара». Буквально це означає «роз'яснення» дій керівництва країни з позицій самозахисту, однак критики називають цю політику різновидом пропаганди. Крім того, 2008 року незадовго до початку атак по сектору Газа ізраїльське керівництво замінило прес-конференції військового часу програмами через використання соціальних медіа. YouTube слугує базовим інструментом, на якому ізраїльська армія створила свій канал для поширення інформації. А всі дані, які поширюють приватні медіа, з квітня 2003 року фільтрують військові цензори. Правила цензурування дуже жорсткі: ніяких показів техніки, категорична заборона повідомляти про кількість жертв серед військових, кількість і склад підрозділів. За оприлюднення фото чи відео з місця боїв передбачена кримінальна відповідальність¹.

Також зазнав регулювання й інтернет-простір США. Американські спецслужби дістали право блокувати сторінки підозрюваних у тероризмі, зокрема талібів. А ухвалений після терактів 11 вересня Патріотичний акт (USA Patriot Act, 2001) дав більше прав правоохоронним органам у прослуховуванні телефонів і перегляді електронних повідомлень, приватних медичних, фінансових та інших документів. Крім цього,

---

¹ Як підсилити інформаційну безпеку в Інтернеті під час конфлікту. Загальна редакція: Віталій Мороз. 2017. Київ: Видавництво «К. І. С.». С. 3,7. URL: https://www.mip.gov.ua/files/pdf/Recommendations_Infosecurity_in_time_of_conflict_Ukraine-WEB.pdf (дата звернення: 5.03.2020).

документ дозволив широко застосовувати так звані Листи національної безпеки (National Security Letters), які забезпечили ФБР (FBI) доступ до телефонних переговорів, електронної пошти і фінансових документів без отримання попереднього судового дозволу. Пізніше, однак, встановлено, що ФБР зловживала цим правом. 2001 року був ухвалений закон «Про об'єднання і зміцнення Америки шляхом залучення повноважень та інструментів, необхідних для боротьби з тероризмом». Згідно з ним, порушення роботи комп'ютера або незаконне проникнення в нього може класифікуватися як тероризм, а провайдер (компанія, що надає доступ до Інтернету) зобов'язаний на вимогу ФБР надати всю відому йому інформацію про користувача. Крім цього, у Штатах у громадських місцях на користування Інтернетом накладаються фільтри. Вони обмежують доступ до сайтів з неналежною інформацією, в тому числі з екстремістськими матеріалами. У квітні 2012 року Сенат США схвалив закон «Про обмін і захист розвід інформації про кіберзагрози» (CISPA, «Cyber Intelligence Sharing and Protection Act»). Він дозволяє урядові США, приватним агентствам безпеки та іншим приватним компаніям при підозрах на кіберзлочин дістати доступ до конфіденційної інформації користувачів і комерційних організацій¹.

У вітчизняних реаліях, в умовах інформаційної війни, пов'язаної з подіями на Сході України, маніпулювання інформацією, що реалізується через Інтернет і, безпосередньо, через соціальні мережі, є серйозною загрозою як головним засадам розбудови демократичного суспільства й зміцненню незалежності України, так і національній інформаційній безпеці держави. Інформаційне маніпулювання із застосуванням різноманітних технологій інформаційно-психологічного впливу в сучасних умовах стає загрозливішим. Сугестивні технології активніше використовуються в Інтернет-просторі і набувають масштабів, співмірних з найсуттєвішими загрозами для національного інформаційного простору. Аналіз тенденцій розвитку цих процесів показує, що:

– по-перше, додаткової вразливості національний інформаційний простір набуває через суттєве відставання діючої правової бази від ре-

---

¹ Як підсилити інформаційну безпеку в Інтернеті під час конфлікту. Загальна редакція: Віталій Мороз. 2017. Київ: Видавництво «К.І.С.». С. 6. URL: https://www.mip.gov.ua/files/pdf/Recommendations_Infosecurity_in_time_of_conflict_Ukraine-WEB.pdf (дата звернення: 5.03.2020).

ально існуючих інформаційних процесів у суспільстві. У зв'язку з цим необхідна організація постійної роботи з приведення у відповідність правових актів з розвитком інформаційних технологій, забезпечення співмірності цих актів з еволюцією міжнародного законодавства в цій сфері діяльності та зростаючими суспільними потребами, пов'язаними з реалізацією державної програми інформатизації. Важливим також є вдосконалення нормативно-правової бази забезпечення загальнодержавної системи інформаційної безпеки стосовно визначення порядку поширення та використання інформаційної продукції зарубіжного виробництва на території України, врахування вимог інформаційної безпеки під час закупівлі зарубіжних програмно-технічних і телекомунікаційних засобів, їх використання в стратегічно важливих галузях, на об'єктах важливого державного та суспільного значення;

– по-друге, соціальні мережі надають досить великі можливості для аналізу та прогнозування розвитку подій. Моніторинг та аналіз коментарів дає змогу отримувати зворотний зв'язок і прогнозувати реакцію людей на ті чи інші події, а також знаходити та випробовувати нові способи впливу й моделювати ситуації. Таким чином, має здійснюватися оперативне реагування на спроби формування негативного іміджу стосовно України та її громадян, органів державного урядування, інших суспільних інститутів, викривлення та тенденційний підбір фактів історичного минулого, поширення неправдивої інформації;

– по-третє, організація протидії негативним впливам при використанні соцмереж, зважаючи на їх прискорений розвиток, має ввійти в число основних національних пріоритетів у заходах, орієнтованих на забезпечення вітчизняної інформаційної безпеки, налагодження успішного протистояння українського суспільства в інформаційних війнах. Вона має сприяти захисту економічного й політичного суверенітету, власної соціокультурної ідентичності при досягненні балансу між відкритістю інформації як вимогою сучасного демократичного суспільства та суспільно необхідними обмеженнями на її поширення¹.

В цьому контексті О. Гіда стверджує, що свобода слова є одним із головних елементів демократії. Але, з іншого боку, існує небезпека її

---

¹ Соціальні мережі як інструмент взаємовпливу влади та громадянського суспільства / [О.С. Онищенко, В.М. Горювий, В.І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ: 2014. 295 с. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/dopovidi_konf/smivvts.pdf (дата звернення: 2.03.2020).

використання для маніпулювання людською свідомістю. Спеціально підготовлений маніпулятор здатний змусити користувачів соціальних мереж сприймати ту чи іншу соціальну інформацію так, як йому це вигідно, й спрямовує їхні соціально значущі дії у потрібне для замовника русло. Інформаційно-мережевий вплив здебільшого спрямовується на підрив і наступне руйнування базових характеристик нації. Він здійснюється, як правило, в прихованій формі та спрямований на компрометацію з подальшим усуненням з політичної арени національно свідомої еліти, яка не розділяє і не підтримує ідеї маніпулятора, в арсеналі маніпуляторів також розповсюджені організація провокацій і загострення протиріч між групами різних політичних поглядів чи етнічного походження. За необхідності в майбутньому все це може стати підставою для звинувачення влади в порушенні фундаментальних прав людини і виправдати необхідність здійснення силової акції¹.

Якість захисту від маніпулятивних впливів у інформаційно-комунікаційному просторі, як основа духовної безпеки та інформаційного суверенітету держави, залежить від низки взаємопов'язаних чинників – інформаційної культури й рівня інтелекту суб'єктів, розвиненості в них критичного мислення та здатності працювати з інформацією, законодавчої бази країни, яка регулює інформаційну сферу, особливостей функціонування структур громадянського суспільства тощо.

Загалом, інтереси держави в інформаційній сфері полягають у створенні умов для гармонійного розвитку інформаційної інфраструктури країни, реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина в інтересах зміцнення конституційного ладу, суверенітету й територіальної цілісності країни, встановлення політичної й соціальної стабільності, економічного процвітання, безумовного виконання законів і підтримання правопорядку, розвитку міжнародного співробітництва на основі партнерства. Найнебезпечнішими джерелами загроз інтересам держави в інформаційній сфері є неконтрольоване поширення «інформаційної зброї» й розгортання гонки озброєнь у цій сфері, спроби реалізації концепцій ведення «інформаційних війн»².

¹ Гіда О. Ф. Соціальні мережі як засіб деструктивних впливів через інформаційний простір. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 3 (спец. вип.). С. 272–273.

² Дзьобань О. П. Інформаційна безпека в умовах глобалізаційних тенденцій: до проблеми осмислення сутності. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2006. Вип. 24. С. 105.

Для зміцнення інформаційного суверенітету та протидії інформаційній зброї українська держава має подолати техніко-технологічне відставання, залучаючи найкращих фахівців для розробки програмного забезпечення, створення надійних систем управління стратегічними об'єктами країни тощо.

Як зауважує О. Довгань, загроза техніко-технологічного відставання зумовлює загрози для інформаційного суверенітету під впливом цілої низки чинників. Серед них на сьогодні найбільш відчутними є, як правило, заснована на нових технологічних рішеннях, комп'ютерна злочинність, комп'ютерний тероризм, несанкціоноване проникнення в суверенні масиви інформації, що становлять державну та іншу передбачену законом таємницю, інтелектуальну власність соціальних структур, окремих членів суспільства, а також інформацію, що є власністю держави чи спрямована на забезпечення потреб та інтересів українського суспільства. Як свідчить міжнародна практика, реальними на сьогодні є також загрози, пов'язані зі спробами введення в суверенні інформаційні масиви недостовірної, руйнівної для них інформації¹.

Розвиваючи вищеозначені ідеї, І. Сопілко зазначає, що з метою попередження зловживання інформацією та для захисту інформаційних прав сучасний стан забезпечення національної та інформаційної безпеки України потребує розробки науково обґрунтованої державної політики та стратегії в цій галузі, визначення системи національних цінностей, життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави, визначення зовнішніх і внутрішніх загроз цим інтересам, пошуку ефективних заходів для забезпечення безпеки в усіх її сферах, захисту від інформаційних загроз та реалізації права на отримання достовірної інформації².

Солідаризуючись з точкою зору Г. Шевченко зауважимо, що серед загроз духовної безпеки є конфліктність та інтелектуалізація суспільства, яка не співпадає з моральним удосконаленням особистості, руйнація національної культури, національної науки, освіти і виховання. Слід наголосити на тому, що зберегти духовну безпеку суспільства і кожної людини можна завдяки слідуванню національно-культурним традиціям, примножуючи їх Духом відповідальності, віри в справед-

---

¹ Довгань О. Д. Сучасна інформаційна інфраструктура України і основні завдання щодо її захисту. *Юридична наука*. 2015. № 7. С. 67.

² Сопілко І. М. Інформаційні загрози та безпека сучасного українського суспільства. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 1. С. 79.

ливість, Людської гідності і чесності, високої моральності і краси. Фундаментом духовної безпеки може бути духовна культура і духовні цінності, які створюють архітектуру духовності особистості. Можна з впевненістю сказати, що найважливішими духовними цінностями суспільства є культура, наука, освіта та виховання, які підносять людину на вищий щабель її життєдіяльності, сприяють формуванню ціннісного світогляду, духовного світу, системи духовно-моральних ідеалів, які дозволяють особистості в будь-яких життєвих ситуаціях залишатися людиною духовною і впевнено тримати духовний стрижень¹.

На думку І. Боднара, в Україні назріла об'єктивна потреба у державно-правовому регулюванні науково-технологічної та інформаційної діяльності, що відповідала б реаліям сучасного світу та рівню розвитку інформаційних технологій, нормам міжнародного права, але водночас ефективно захищала б власні українські національні інтереси. Відносини, пов'язані із забезпеченням інформаційної безпеки, як найважливіші сьогодні для суспільства та держави вимагають найшвидшого законодавчого регулювання. Державна інформаційна політика повинна відбивати нагальні питання, що склалися у міжнародній сфері та сфері інформаційної безпеки тощо. Необхідним є забезпечення законодавчого захисту прав та інтересів всіх суб'єктів інформаційних відносин. Найскладнішими тут є такі завдання, що передбачають гармонійне забезпечення інформаційної безпеки держави, особи і суспільства з одночасним виокремленням нагальних пріоритетів, до яких слід віднести створення/відновлення основних точок захисту системи національної безпеки в інформаційній сфері, практичну реалізацію ефективної системи інформаційної безпеки держави, перегляд списку нових інформаційних загроз, усунення наявних із визначенням ступеня можливих наслідків та рівнів їх інтенсивності. Основні акценти державної інформаційної політики повинні базуватись на забезпеченні права на достовірну, повну та своєчасну інформацію, свободи слова та інформаційної діяльності в національному інформаційному просторі, недопущення втручання

---

¹ Шевченко Г. П. Духовна безпека: духовна культура і духовні цінності сучасної людини. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 3. С. 367–368.

в зміст та внутрішню організацію інформаційних процесів, крім випадків, визначених законодавством відповідно до Конституції України; збереженні та вдосконаленні вітчизняного національного інформаційного продукту та технологій, національно-духовних та культурних цінностей України; забезпеченні інформаційної та національно-культурної ідентифікації України у світовому інформаційному просторі; гарантування державної підтримки та розвитку ресурсів науково-технічної продукції та інформаційних технологій¹.

Таким чином, інформаційний суверенітет України у духовно-ціннісному вимірі охоплює ментальні та культурні підвалини буття української нації. Він є інституційною формою збереження національних традицій й унікального світогляду нашого народу, який формувався протягом багатьох сторіч. У такому контексті ми не можемо звужувати поняття «інформаційний суверенітет» лише до захисту інформаційного простору та інформаційно-комунікаційних систем держави, а розглядаємо його і як духовно-ціннісний феномен. Аксіологічним підґрунтя інформаційного суверенітету України є ментальні, цивілізаційні, політичні, правові, культурно-історичні цінності та традиції, які мають забезпечувати сталість суспільного розвитку й збереження національно-культурної самобутності нашого народу. Важливою складовою забезпечення інформаційного суверенітету української держави є відтворення загальнолюдських та національних цінностей як державними інститутами, так і суб'єктами громадянського суспільства. Держава має стимулювати громадянську ініціативу щодо зміцнення інформаційного суверенітету, створювати належні правові та економічні умови для діяльності суб'єктів громадянського суспільства в цій царині. Для зміцнення духовно-ціннісних підвалин інформаційного суверенітету України необхідно підвищити статус науки, освіти та культури у вітчизняному соціумі, реалізовувати різноманітні просвітницькі програми серед різних верств населення, популяризувати здобутки нашої держави за кордоном тощо.

---

¹ Боднар І. Р. Державна політика та інформаційна безпека України: після кризові виклики. *Актуальні проблеми після кризового відновлення економіки України*. Збірник матеріалів науково-практичної конференції викладацького складу і аспірантів навчально-наукового комплексу «Академія». Львів. 2013. URL: http://www.lac.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/kafedry/MEV/Bodnar/Bodnar_Vyb_Pub_10.pdf (дата звернення: 4.03.2020).

1.4. Імперативність духовної безпеки в державотворчих процесах сучасної України

Розбудова демократичної української держави потребує стратегічного прогнозування й здійснення відповідних тактичних кроків для безпечного розвитку нашої країни в умовах глобальних та локальних викликів й загроз. Як відомо, система національної безпеки держави становить єдиний комплекс військово-технічних, інформаційних, економічних, соціально-політичних, духовних та інших чинників. Кожен з них має взаємодоповнювати й збагачувати інший, створюючи безпечну систему координат для існування всіх суб'єктів соціальної взаємодії. Зокрема, духовна безпека суспільства є фундаментом збереження культурної спадщини українського народу, його державності та спрямована на процвітання нації у глобальній конкурентній боротьбі. Однією з форм такої боротьби є інформаційні війни, що перманентно тривають з різним ступенем інтенсивності між різними державами та групами держав. Новітні інформаційні технології надали можливість підкорювати держави та нації без захоплення територій, без людських жертв та втрати різного роду ресурсів, а лише шляхом масованого впливу на суспільну свідомість та духовну сферу держави-противника. Безсумнівно, інформаційні війни – це боротьба за свідомість громадян, за домінування у духовно-ціннісній сфері того або іншого суспільства. У таких умовах значення духовної безпеки набуває особливої ваги для державотворчих та націотворчих процесів у сучасній Україні. Духовна безпека стає одним з ключових елементів захисту державних інтересів, підґрунтям для гармонійного розвитку суспільства та людини.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що проблематика духовної безпеки стала об'єктом дослідження у різноманітних галузях знань. Так, В. Баранівський наголошує на тому, що духовна безпека є важливим чинником існування нації та держави, а нехтування нею може призвести до розпаду країни¹. У свою чергу, В. Крутов зазначає, що духовна безпека й духовні чинники загалом мають стати фундаментом

---

¹ Баранівський В. Ф. Вища освіта у вирішенні проблем духовної безпеки українського суспільства. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2013. №41(1). С. 206–221.

нової парадигми розвитку людства у XXI сторіччі¹. Науковець В. Ключ розкриває сутність загроз у духовній сфері суспільства, класифікуючи їх на дві групи: загрози, що несуть небезпеку духовному світу людини та загрози усталеному функціонуванню всіх форм суспільної свідомості та ментальності².

Окрема група вчених аналізує походження та вектори загроз у духовній сфері українського суспільства. Зокрема А. Сухорукова зауважує, що джерела загроз духовній безпеці вітчизняного соціуму можна класифікувати на зовнішні й внутрішні та приділяє значну увагу їх розкриттю³. З точки зору Л. Весельської, однією з основних загроз функціонуванню духовної сфери України є ціннісна поляризація, що виникає на основі конфронтації ціннісних підсистем та є продовженням регіональних, мовних, етнокультурних й інших світоглядних особливостей, існуючих історично у нашій державі⁴.

Значна увага у сучасному науковому дискурсі приділяється засобам протистояння духовній агресії, що здійснюється проти України. Вітчизняний дослідник О. Курбан у монографічному дослідженні «Інформаційні війни у соціальних он-лайн-мережах» стверджує, що дієвим засобом протистояння інформаційним атакам проти нашої держави має стати створення тотального ментального бар'єру, який базується на державницьких ідеологемах, адекватних знаннях про історію та сучасність українського народу⁵. На думку П. Лісовського духовна безпека України має забезпечуватись не тільки національними ресурсами, а й участю нашої держави у міжнародних структурах субрегіонального, регіонального, трансрегіонального та глобального рівнів⁶. На

¹ Крутов В. В. Концептуально-правові основи забезпечення національної безпеки крізь призму духовності людини. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : наук.-практ. журн.* Київ, 2012. № 1 (27). С. 191–201.

² Ключ В. В. Релігійний екстремізм як загроза духовної безпеки України. *Митна справа.* 2014. № 1(2.1). С. 74–79.

³ Сухорукова А. В. Безпека духовності: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Запоріжжя, 2010. 16 с.

⁴ Весельська Л. А. Роль соціальних цінностей у збереженні безпеки суспільства [Електронний ресурс]. URL: http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Veselskaya.pdf. (дата звернення: 11.02.2020).

⁵ Курбан О. В. Інформаційні війни у соціальних он-лайн-мережах: [монографія]. Київ: ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 392 с.

⁶ Лісовський П. М. Феномен духовної безпеки як система цінностей у соціокультурних вимірах. *Гуманітарний вісник ЗДІА.* 2007. Випуск 28. С. 56–63.

переконання С. Ларіна, за умов сучасної української реальності національна безпека держави (духовної зокрема) повинна спиратися на практичну реалізацію такої тріади: національні цінності – інтереси – цілі¹.

Низка дослідників, Г. Ситник, Л. Беловецька, Б. Букринський, В. Степанов, С. Пономаревський та ін., пропонують власну інтерпретацію сутності, функцій та класифікації національних цінностей як основи духовної безпеки нашого народу на сучасному етапі вітчизняного державотворення. В цьому контексті, зазначимо, що окрема група наукових праць присвячена українській національній ідеї як квінтесенції національних цінностей та підґрунтя духовної безпеки й державотворчих процесів в Україні. Дана проблематика знайшла своє відображення у наукових дослідженнях таких фахівців як О. Дузь-Кратченко, Е. Лисицин, М. Розумний, О. Куць, В. Пасічник.

Спираючись на науковий доробок вищеозначених фахівців, зупинимось більш детально на розкритті ролі й місця духовної безпеки у розбудові демократичної української держави.

У сучасних наукових дослідженнях фахівці розкривають різноманітні теоретичні аспекти та практичні проблеми реалізації напрямів духовної безпеки. Так, В. Баранівський, зазначає, що духовна безпека – це система умов, що дозволяє якомусь суспільному суб'єктові (культури, суспільству) зберігати свої життєво важливі параметри в межах норми, що історично склалася. Їх вихід за рамки норми під впливом різного роду чинників (перш за все культурного, ціннісно-нормативного характеру) веде до дезорганізації, і кінець кінцем – до національної катастрофи, тобто до розпаду суспільства як цілісної системи у зв'язку з руйнуванням тих елементів, що створюють його духовні засади².

Вочевидь, духовна безпека суспільства спрямована на захист національних цінностей та пріоритетів розвитку, ментально-цивілізаційних підвалин існування українського народу, збереження його культурної самобутності у глобальних процесах сучасності.

---

¹ Ларін С.В. Сутність та зміст поняття «національні цінності» в контексті сучасних дослідницьких підходів. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : Державне управління.* 2016. №2. С. 44–49.

² Баранівський В. Ф. Вища освіта у вирішенні проблем духовної безпеки українського суспільства. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С Сковороди. Філософія.* 2013. №41(1). С. 209.

На переконання В. Крутова, сьогодні Україна потребує фундаментальної і дієздатної теорії забезпечення національної безпеки крізь призму духовності як відносно окремих громадян, народу, суспільства, так і держави в цілому. На думку даного вченого, найбільш оптимальний та ефективний шлях до загального миру і безпеки, до діалогу між цивілізаціями, народами і людьми лежить через вивчення та освоєння духовності. Вона, як ключова категорія нової гуманітарної парадигми XXI століття, може бути розглянута на основі аналізу загроз, ризиків і небезпек та спрямована на досягнення національної мети, соціального ідеалу, основних цінностей і життєво важливих інтересів суспільства. Спираючись на поняття «духовність» («духовна безпека»), можна висунути припущення про те, що в XXI столітті гуманітарні складові, в першу чергу, духовні, будуть займати все більшу питому вагу в системах забезпечення безпеки від окремої людини до міжнародного співтовариства в цілому. Тим самим при об'єднанні зусиль влади, суспільства і вчених усіх напрямків може бути створена нова філософія життя, орієнтована на гідне розуміння життєвих цінностей крізь призму духовності¹.

У цьому контексті вітчизняні фахівці визначають особливості та взаємозв'язок у забезпеченні інформаційного й духовного суверенітету нашої держави. На їхню думку, у зв'язку з посиленням небезпек щодо інформаційного суверенітету України у духовно-ціннісному вимірі варто вести мову також про духовну безпеку та духовний суверенітет нашої держави. Саме тому, у сучасному науковому дискурсі доречно було б використовувати не тільки поняття «інформаційний суверенітет», але й більш об'ємне поняття «духовний суверенітет держави». Духовний суверенітет Української держави, конкретизується у органічній єдності національних та загальнолюдських цінностей, їх захисті, розвитку та відтворенні як необхідної складової існування української нації, її подальшого утвердження в якості національно-культурної спільноти та суб'єкта міжнародних відносин. Духовний суверенітет України утверджує споконвічне право нашого народу на власну державу, ментально-ціннісну унікальність та самобутність національного розвитку².

¹ Крутов В. В. Концептуально-правові основи забезпечення національної безпеки крізь призму духовності людини. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : наук.-практ. журн.* Київ, 2012. №1 (27). С. 199.

² Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Information sovereignty of Ukraine: modern moral challenges and threats. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія.* Харків: Право, 2019. №3 (42). С. 24.

Цілком очевидно, що у наш час, будь-яка держава має бути готова протистояти негативним зовнішнім впливам, зокрема інформаційним атакам, спрямованим на духовну сферу життєдіяльності суспільства. В останні роки Україна стикнулася з цією проблемою в особливо гострій формі – у вигляді інформаційної війни, хоча латентна інформаційна агресія проти нашої країни здійснювалась протягом всього незалежного існування. Зовнішній інформаційно-духовний вплив на українську державу здійснювався й здійснюється шляхом розповсюдження відповідної телевізійної продукції, книг, газет, контенту в Інтернеті антиукраїнського спрямування тощо¹.

Аналізуючи вищезначені процеси та явища, В. Ключ справедливо зазначає, що загрози духовній сфері часто-густо мають прихований характер та негативно впливають на соціально-політичні відносини і безпеку суспільства загалом. Вчений класифікує такі загрози на дві групи. До першої групи можна віднести небезпеку руйнування духовного світу людини, що загрожують становленню її свідомості, світоглядним основам, свободі думки, переконань, інтелектуальної діяльності. Друга група – це загрози усталеному функціонуванню всіх форм суспільної і масової свідомості та ментальності. До загроз функціонування духовних засад українського соціуму можна віднести:

- поступове витіснення вищих цінностей та ідеалів прагматичними, технократичними орієнтаціями, глобалізаторськими імперативами мислення;
- девальвацію моральних цінностей, культурних національних традицій, загальнолюдських цінностей;
- гуманітарні, техногенні та екологічні загрози, що виникають як наслідок наукової діяльності;
- діяльність нетрадиційних неорелігійних культів та тоталітарних сект, псевдодуховних і неформальних організацій, які нав'язують свідомості людей власні, часто антисоціальні цінності, розривають родинні зв'язки, пропагують соціально-політичну індиферентність. Така діяльність розцінюється як форма духовного насильства².

---

¹ Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2019. № 1 (40). С. 24.

² Ключ В. В. Релігійний екстремізм як загроза духовної безпеки України. *Митна справа*. 2014. № 1(2.1). С. 77.

Варто зазначити, що духовне насильство стало іманентною рисою сучасного світу та знайшло свій прояв у різноманітних формах як відкритих, так і латентних. В цьому сенсі суб'єкти духовної безпеки суспільства мають протистояти такому насильству, здійснювати кроки щодо зменшення інтенсивності його впливу на суспільну свідомість, культуру, традиції тощо.

На переконання В. Горлинського, існує три групи загроз та небезпек, що проявляють себе у духовній сфері сучасного українського суспільства:

1) небезпека руйнування духовного світу людини, що загрожує становленню її свідомості, світоглядним основам, свободі думки, переконань, інтелектуальної діяльності;

2) загрози усталеному функціонуванню всіх форм суспільної й масової свідомості та ментальності;

3) загрози розвитку культури всього українського суспільства, його етнічних і конфесійних спільнот, а також загрози функціонуванню таких соціокультурних інститутів як наука, мораль, освіта, виховання, мистецтво, релігія, що забезпечують задоволення духовних потреб нації¹.

Вочевидь, задля забезпечення духовної безпеки суспільства варто чітко усвідомлювати загрози у цій сфері та напрацьовувати шляхи їх нівелювання. На переконання фахівців, загрозу духовній безпеці можна визначити як сукупність подій, явищ, процесів та інших факторів, які спричиняють небезпеку духовній сфері індивіда, суспільства та держави та завдають шкоди їх життєво важливим інтересам. Якщо визначити сутність поняття «джерела загроз духовній безпеці», то це – форми впливу на духовну сферу суспільства, що спрямовані на руйнування культури, опанування масовою та індивідуальною свідомістю та її ціннісним змістом з метою дестабілізації суспільства².

З точки зору А. Сухорукової, джерела загроз духовній безпеці можна класифікувати на зовнішні й внутрішні. До числа джерел зовнішніх загроз науковець відносить:

---

¹ Горлинський В. В. Духовні координати безпеки суспільства. *Стратегічна панорама*. 2006. № 1. URL: http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=pnb1&issue=2006_1 (дата звернення: 12.02.2020).

² Маслоva Л. А. Моніторинг загроз розвитку суспільства в духовній сфері. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. №2. С. 3–4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutr_2012_2_12 (дата звернення: 14.02.2020).

– політику окремих країн, що спрямована на домінування в культурній та духовній сферах, на протидію вільному розвитку власної культурно-духовної традиції країни, блокування рівноправної участі в міжнародному розподілі культурних надбань людства, насадження чужої ідеології;

– розгортання окремими країнами світу «культурної експансії» щодо інших країн. В Україні це виявляється, зокрема, у прагненні скоротити використання української мови як засобу спілкування й таким чином зменшити долучення українців до українського інформаційного простору, а також у підтримці культурної залежності, створюючи штучний попит, такий як на маскультуру;

– розробку окремими державами концепцій «інформаційної війни», які передбачають створення та використання засобів небезпечного впливу на духовну сферу інших країн з метою порушення її нормального функціонування й несанкціонованого доступу до всіх внутрішніх ресурсів країни;

– злочинну діяльність релігійних сект, організацій та окремих осіб у духовній сфері;

– діяльність економічних і політичних структур у духовній сфері, що спрямована проти національних інтересів країни¹.

Джерелами внутрішніх загроз для духовної безпеки дослідник вважає такі:

– відставання країни від провідних держав світу за рівнем інформатизації суспільства, що обмежує можливості країни щодо охорони власної культурної традиції та рівноправного культурного обміну між націями;

– недостатня координація діяльності органів державної влади країни щодо формування та реалізації єдиної державної ідеології, єдиної національної ідеї як важливої частини національної безпеки;

– низький загальний рівень освіти (чи її якості) громадян, що утрудняє можливість людини протистояти деструктивному впливові із зовні;

– недієва законодавча база щодо захисту, поширення та укріплення традиційних національних ідеалів та цінностей².

---

¹ Сухорукова А. В. Безпека духовності: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Запоріжжя, 2010. 16 с.

² Там само.

Цілком очевидно, що перманентні інформаційні атаки, що здійснюються проти України вимагають не тільки адекватного реагування на конкретні виклики, але й системних дій щодо нівелювання потенційних та реальних загроз духовній безпеці нашої держави. У цьому контексті науковці наполягають на необхідності моделювання (прогнозування) можливих небезпек щодо функціонування вітчизняного духовно-інформаційного простору.

Зокрема, на думку Б. Мороза, О. Ткачова, А. Кірюхіна дослідження загроз за моделями, під якими розуміються ті або інші аналоги (схеми, структури тощо) – дійова форма оцінки їхньої безпеки. Моделі можуть бути конкретними або концептуальними, а також: статичними, такими, що відображають структуру, зв'язки й стани небезпек і загроз; простими динамічними, такими, що характеризують кількісні зміни; складними динамічними, такими, що відбивають кількісні зміни в їхньому розвитку. Загрози моделюються для: систематичної ідентифікації потенційних небезпек; кількісної оцінки або ранжування ризиків; виявлення чинників, що призводять до ризику, і слабких ланок у системі; глибшого розуміння функціонування системи; зіставлення ризиків досліджуваної системи з ризиками альтернативних систем або технологій; ідентифікації та зіставлення ризиків і невизначеностей; можливостей вибору засобів і прийомів для зниження ризику. Основне завдання моделювання загроз – обґрунтування рішень, що стосуються ризиків. Початкові дані для моделювання – це: перелік джерел загроз; перелік небезпек, через які можлива реалізація загроз; перелік загроз безпеці інформації; перелік деструктивних дій, що виконуються в результаті реалізації загроз; значення коефіцієнтів безпеки виконання деструктивних дій; значення вірогідності наявності сприятливих умов для використання вразливості для реалізації загроз безпеці інформації; сукупність взаємозв'язків між джерелами загроз, загрозами і вразливими ланками; сукупність взаємозв'язків між загрозами і деструктивними діями¹.

Конкретизуючи вищеозначені роздуми, фахівці зазначають, що серйозну небезпеку для функціонування духовної сфери вітчизняного

---

¹ Мороз Б. І., Ткачова О. К., Кірюхіна А. І. До питання моделювання загроз інформаційній безпеці. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Технічні науки.* 2013. № 1. С. 13.

соціуму становить ціннісна поляризація суспільної свідомості. З точки зору Л. Весельської, ціннісна поляризація, що виникає на основі конфронтації ціннісних підсистем, спекуляцій і маніпуляцій ними, є джерелом загроз соціальної стабільності. Вузли соціокультурних напруженостей утворюються на ґрунті суперечностей між ціннісними пріоритетами національно-державного, регіонального, міжрегіонального і глобального рівнів; етноцентричними і цивілізаційними цінностями; протилежними векторами геополітичних й соціокультурних орієнтацій; різними ціннісними підсистемами як етнонаціонального, так і релігійно-конфесійного характеру; ціннісними основами класів, соціальних верств і груп, розташованих на полюсах розподілу прибутків й рівнів життя; системами цінностей протилежних ідеологічних і соціально-політичних орієнтацій¹.

Безсумнівно, здійснення інформаційної війни (або агресії) проти держави значно полегшується, коли в ній існує духовно-ціннісний розкол, конфлікт цінностей, ціннісна поляризація або ціннісне протистояння. Така ситуація дозволяє суб'єкту інформаційної війни вдало маніпулювати на ціннісних протиріччях суспільної свідомості, протиставляючи різні групи населення і підштовхуючи їх до необхідних агресору дій. Доречно зауважує з цього приводу М. Рябчук: «Роздвоєна нація не лише внутрішньо нестабільна. Вона ще й фатально вразлива перед зовнішніми загрозами, як це показали події 2014–2015 років, зокрема відносні успіхи підживлюваного Росією сепаратизму в Криму й на Донбасі²».

Науковці доводять, що конфлікт цінностей складний для вирішення, тому що стереотипи масової свідомості досить стійкі і змінити їх достатньо проблематично. Неможливо переконати тих, хто відмовляється прийняти нові правила життєдіяльності. Потрібно враховувати той факт, що суспільній свідомості притаманна консервативність щодо певних суспільних явищ, навіть якщо об'єктивні умови значно змінюються і викликають до життя нові відповідні ціннісно-нормативні уявлення. За усталеними ціннісними орієнтаціями і установ-

¹ Весельська Л. А. Роль соціальних цінностей у збереженні безпеки суспільства [Електронний ресурс]. URL: http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Veselskaya.pdf. (дата звернення: 11.02.2020).

² Рябчук М. Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2015. С. 2.

ками стоять принципи, позбутися яких важко або неможливо – адже останні формувалися із традицій, системи переконань і вірувань, культурних стереотипів сім'ї, групи, спільноти, нації і порушення їх суттєво впливають на суспільну свідомість і самосвідомість особистості. Зміна свідомості – це складний тонкий та суперечливий процес. Чим сильніше закріплені старі типи ціннісних орієнтирів у свідомості особистості, тим гостріше цей процес відбувається. Слід зазначити, що така ситуація веде до того, що нові цінності не сприймаються серйозно, не засвоюються органічно¹.

Аналізуючи вищеозначені загрози духовній безпеці української держави, виникає закономірне питання про методи захисту від них, напрацювання засобів їх нейтралізації. З цього приводу О. Курбан зазначає, що найбільш надійним засобом боротьби з інформаційними атаками є створення тотального ментального бар'єру, який може витримати будь-які несподіванки. При цьому одержувачі інформації перебуватимуть на певних ідеологічних позиціях, що дасть їм змогу критично сприймати або взагалі не реагувати на шкідливу інформацію. Створення такого механізму є довготривалим процесом і передбачає налагодження системного інформування на основі мультимедійного ефекту та багатократного повторення відповідних попереджень, розкриття механізмів можливих маніпуляцій і типових фейків, з якими може стикнутися основна маса населення. Формування такого роду захисту є комплексною роботою, до якої необхідно залучати зусилля та ресурси суспільства, держави та окремих громадських лідерів².

У свою чергу В. Павлов зауважує, що найпростішим варіантом захисту духовної безпеки є тотальне обмеження суб'єктів у доступах до всього того, що може зашкодити цій безпеці. Іншими словами, мається на увазі позбавлення можливості отримувати будь-яку «шкідливу», заборонену інформацію. Саме так забезпечується духовна безпека всіма тоталітарними режимами. Певні обмеження у цьому напрямі, у більшій або меншій мірі, існують і в країнах, що функціонують на демократичних засадах. Означене питання має й інший бік. Найкращим «щитом» духовної безпеки, її могутнім гарантом є міцність, надійність

---

¹ Лісовський П. М. Феномен духовної безпеки як система цінностей у соціокультурних вимірах. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2007. Випуск 28. С. 58.

² Курбан О. В. Інформаційні війни у соціальних он-лайн-мережах: [монографія]. Київ: ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. С.158.

світоглядних переконань людини і її здатність критично осмислювати, оцінювати, «фільтрувати» отримувану інформацію. Те, що називають інформаційною війною, – явище не нове. Його витoki в глибинах історії. Отже, надзвичайно важливим моментом у духовній безпеці є продумане, належним чином теоретично обґрунтоване, педагогічно мудро здійснене формування у людини життєвих установок і світоглядних переконань. Це дуже складний багаторівневий процес, який у кожному конкретному випадку має свій початок, але ніколи не закінчується. Оберігати і захищати духовний світ людини, як і духовну складову суспільства, не простіше, ніж цінності матеріального характеру. Можливо, значно важче. Тому так важливо постійно піклуватися про них, показувати, в тому числі на рівні соціуму і держави, що задекларовані ідеї та цінності дійсно варті того, щоб їх відстоювати¹.

На нашу думку, основою такої роботи має бути ефективна система освіти та громадянського виховання населення, яка базується на принципах системності, плюралізму, демократизму та критичності. Захищаючи духовну безпеку українського суспільства в умовах інформаційної агресії, державні органи та громадські організації мають діяти злагоджено, орієнтуючись на патріотичні настанови, національні й загальнолюдські цінності. В результаті реалізації просвітницько-інформаційних заходів та програм для всіх категорій населення суспільство має напрацювати імунітет щодо несприйняття псевдо цінностей, маніпулятивних технологій, поширення фейкової інформації тощо.

Як переконливо доводить Л. Маслова, суспільство і держава мають стимулювати розвиток тих соціокультурних інститутів, які забезпечують інтелектуальне й духовне збагачення системи освіти, науки та громадської думки. До таких інститутів належать мова, традиції і культура української нації та національних меншин, родина, фундаментальна наука та інноваційна діяльність, освіта, мистецтво, релігія, тощо. При цьому, система забезпечення духовної безпеки повинна ґрунтуватись на таких основних принципах:

– відродження духовних цінностей українського народу, захист та примноження його культурного надбання;

---

¹ Павлов В. Л. Про зміст понять «духовність» і «духовна безпека». *Духовна безпека України: погляд суспільствознавства і богослов'я*: матеріали XVII науково-практичної конференції (м. Київ, 17 травня 2018 р.). Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2018. С. 84–85.

- збереження та зміцнення моральних цінностей суспільства, традицій патріотизму та гуманізму, культурного та наукового потенціалу країни;
- створення умов для консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей, у центрі якої людина, її розвиток, права і свободи, максимальне забезпечення її потреб;
- зміцнення традиційних релігійних конфесій та недопущення деструктивного злиття релігійних інститутів з державними органами;
- адекватність заходів системи забезпечення духовної безпеки реальним та потенційним загрозам та своєчасність дій відповідних суб'єктів тощо¹.

Можна стверджувати, що для зміцнення духовної безпеки Української держави національна еліта має консолідуватися навколо спільних принципів й цінностей та чітко визначити стратегію розвитку держави.

З точки зору В. Карлової, процес національної та духовної консолідації нерозривно пов'язаний з згуртуванням національної еліти, яка на перше місце повинна ставити загальнонаціональний, а не особистий чи партійний інтерес. Національною елітою виступає провідна, національно свідомо верства суспільства, яка метою своєї діяльності визначає побудову національної держави та реалізацію національних інтересів, несе особливу відповідальність за націє- і державотворчі завдання в конкретній історичній ситуації і найголовнішим своїм обов'язком визнає служіння народу і Батьківщині. Чим патріотичнішою є еліта, чим вона більш чисельна, тим сильніша нація, тим могутнішою є держава. І навпаки, відсутність національної еліти чи її нерозвиненість, розпорошеність призводять до втрати народом почуття національної єдності, впевненості у власних силах у розбудові держави. Ці істини підтверджені прикладами з історії багатьох народів, а українського – чи не найбільше. Роль національної еліти в державотворенні виявляється передусім у функціях, які вона виконує. Серед них слід насамперед виділити стратегічну, комунікативну, інтегративну. Зміст стратегічної функції полягає в розробці базових напрямів суспільного розвитку, визначенні політичної програми дій, практичній реалізації прийнятих рішень. Національна еліта повинна розробляти світоглядні, моральні та

---

¹ Маслова Л. А. Державне регулювання процесу забезпечення духовної безпеки: загрози релігійної сфери. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 5. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1435> (дата звернення: 18.02.2020).

ідеологічні засади практичної політики, формувати національну самосвідомість як духовну основу соціально-політичної активності народу тощо. Комунікативна функція передбачає відображення в політичних програмах інтересів і потреб (політичних, економічних, етнопонаціональних, культурних, регіональних, професійних тощо) різних суспільних груп та практичну їх реалізацію. Втілення даної функції вимагає від представників національної еліти ведення постійного діалогу із суспільством з найбільш важливіших питань державотворення, вироблення спільних, узгоджених рішень. Інтегративна функція полягає у зміцненні стабільності й єдності суспільства, забезпеченні консенсусу за всіма основними принципами життєдіяльності нації і держави. Щоб ефективно реалізовувати зазначені функції, національній еліті мають бути властиві: державницьке мислення, розвинена національна самосвідомість, здатність до захисту загальнонаціональних інтересів¹.

Можна погодитись з думкою авторів монографії «Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах», що важливою якістю національної еліти як провідника консолідаційних процесів має бути внутрішня духовна єдність при збереженні різноманітності політичних й ідеологічних поглядів. Така духовна єдність базується на високих моральних принципах, усвідомленні значущості й первинності державницьких інтересів щодо політичних. Державницька еліта має бути спроможна запропонувати суспільству потужну національну ідею як світоглядне тло консолідації й розвитку країни. Тільки така еліта буде спроможна організувати та об'єднати навколо себе громадянське суспільство, інтереси якого вона представлятиме на всіх державних і міжнародних рівнях².

Досліджуючи вітчизняну дійсність, С. Ларін переконує, що за умов сучасної української реальності практична реалізація тріади: національні цінності – інтереси – цілі, які традиційно покладаються в основу забезпечення національної безпеки, стримується недостатнім рівнем консолідації українського суспільства, що призводить до того, що інтереси, і тим більше – цілі різних суспільних груп досить часто набувають антагоністичного характеру, що унеможливорює діалог між

---

¹ Карлова В. Національна еліта як суб'єкт державотворення: український досвід. *Вісник Національної академії державного управління*. 2012. № 1. С. 99–100.

² Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / Харків. ін-т фінансів, Укр. держ. ун-т фінансів та міжнар. торгівлі; за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ, 2019. С. 68.

ними та порозуміння заради суспільного блага. Водночас очевидно, що державність України ґрунтується на цінностях, захист яких є визначальною передумовою для її безпеки та добробуту громадян. Зокрема, такими цінностями та їх якісними характеристиками є:

– незалежність: Україна – суверенна, демократична, соціальна, правова держава;

– захищеність держави і народу: Україна забезпечує свою територіальну цілісність, недоторканність кордонів та фізичне існування населення;

– мир та міжнародна співпраця: Україна прагне до підвищення ступеня своєї міжнародної інтегрованості, забезпечення миру та безпеки в регіоні та світі;

– збереження ідентичності українського народу: Україна прагне до збереження та розвитку національної ідентичності українського народу на Батьківщині та за кордоном;

– добробут: Україна прагне шляхом стабільного розвитку забезпечити високу якість життя¹.

Загалом, ціннісна єдність національної еліти та вітчизняного соціуму є запорукою посилення суб'єктності України на міжнародній арені, підґрунтям для ефективного співробітництва у царині духовної безпеки з країнами близькими за цивілізаційним вектором розвитку. Безсумнівно, спираючись, перш за все, на національні ресурси у забезпеченні духовної безпеки вітчизняного суспільства, Україна в той же час має брати участь у міжнародних та регіональних проектах культурно-освітнього, безпеково-інформаційного, воєнного характеру.

У цьому сенсі фахівці наголошують, що духовна безпека як елемент національної безпеки будь-якої країни нині не може повною мірою забезпечуватися лише власними силами без тісної співпраці з впливовими міжнародними структурами субрегіонального, регіонального, трансрегіонального та глобального рівнів. Ця тенденція особливо проявилася під час розгортанням цивілізованими країнами масштабної боротьби з міжнародним тероризмом. У зв'язку з цим значно підвищується роль спеціальних служб розвідки та контррозвідки у системі забезпечення духовної безпеки сучасного українського суспільства. Важливу роль має відігравати духовна (інтелектуальна) консолідуєча еліта як носій

---

¹ Ларін С.В. Сутність та зміст поняття «національні цінності» в контексті сучасних дослідницьких підходів. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. Серія: Державне управління.* 2016. №2. С. 48.

базових знань. Для цього на належному рівні має бути розвинена освіта та наука в Україні як пріоритетна цінність в Євроінтеграційному просторі. У свою чергу проведення комплексних заходів для підвищення ефективності у сфері духовної безпеки потребує вдосконалення нормативно-правової бази, оптимізації відповідних організаційних структур, всебічного матеріального та фінансового забезпечення¹.

У цілому духовна безпека української держави може ефективно забезпечуватись лише за умови постійного захисту національного культурного простору всіма суб'єктами задіяними у цьому процесі. Як слушно зауважує з цього приводу О. Доманська: «Культурний національний простір – це той простір, де реально підтримуються всіма членами спільноти і діють такі “слабкі” духовні українські цінності як братерська любов, щирість і взаємоповага. Тому й духовна сутність української державності є абсолютно унікальною як і форма, яка має цю сутність захищати. Держава має боротися з небезпекою для українця і цілої нації, а про цю біду свідчить уся історія України – бути обдуреним і використаним, поневоленим і сплюндрованим. На жаль, у цій ситуації внутрішні небезпеки часто переважають зовнішні. Тому варто, на наш погляд, визначитися щодо способів захисту національного культурного простору та духовних цінностей»².

Безсумнівно, для зміцнення духовної безпеки українського суспільства держава має всіляко сприяти розвитку суб'єктів сфери освіти, науки та культури, забезпечуючи належне фінансування, правову базу тощо. Продовжуючи вищезначену логіку, С. Кучин стверджує: «Як провідники у суспільство моральних і духовних цінностей, суб'єкти сфери культури, в першу чергу, повинні сприяти розвитку гуманітарних цінностей, загальноприйнятих норм поведінки, етики, залучати та знайомити суспільство із досягненнями вітчизняного та зарубіжного культурного надбання. Водночас, у ринкових умовах неможливо ефективно досягати цих цілей, не побудувавши міцну та сталу фінансово-матеріальну базу суб'єктів сфери культури. Аналізуючи сучасне

---

¹ Лісовський П. М. Механізми формування духовної безпеки в ідеології державотворення сучасної України: філософський аналіз курсу до європейської інтеграції. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2006. Вип. 25. С. 128–129.

² Доманська О. А. Духовні засади української державності як чинник розбудови національного культурного простору. *Культура України. Серія : Культурологія*. 2015. Вип. 48. С. 203.

становище суб'єктів сфери культури в національній економіці України, можна відзначити таке: сфера культури фінансується за “залишковим” принципом, у суспільстві знівельована роль подібних установ, державою дана сфера залишена наодинці з умовами ринкової економіки, що практично прирікає багато суб'єктів не на розвиток, а на виживання чи загибель в умовах ринку»¹.

Отже, для зміцнення духовної безпеки країни, суспільства та індивіда варто відтворювати й розвивати національні цінності, які б відповідали інтересам українського народу та стратегії вітчизняного державотворення.

На переконання науковців, виходячи з аналізу поняття «національна безпека» можна констатувати, що національні цінності – це цінності індивіда (особистості), цінності суспільства та цінності держави. Об'єктивне існування і вплив на безпеку особи, суспільства, держави та людської цивілізації природних і суспільних явищ зумовлює можливість розподілу цінностей на природні й соціальні².

Г. Ситник підкреслює, що національні цінності вирішальною мірою визначають сутність, цілісність і стійкість; інтереси – структуру й характер; цілі – конфігурацію і спрямованість формування та функціонування системи забезпечення національної безпеки³.

Цінності за своєю природою є явищем достатньо консервативним, що з одного боку забезпечує стабільність буття нації, а з другого боку гальмує суспільні трансформації. Як засвідчує досвід України, найбільш динамічно розуміння цінностей та їх ієрархія змінювались під час потужних соціальних подій – проголошення незалежності України, Помаранчева революція, революція Гідності. Вищеозначені соціальні протести сприяли активному формуванню громадянського суспільства, політичної нації, продемонстрували ціннісні пріоритети народу України. Громадяни показали свою здатність боротися за демократію, права людини, європейські цінності загалом, захищаючи духовну безпеку суспільства в умовах «гібридної» агресії проти нашої держави.

---

¹ Економічна безпека в умовах глобалізації світової економіки: [колективна монографія у 2 т.]. Дніпропетровськ: «ФОП Дробязко С.І.», 2014. Т. 2. С. 330.

² Ситник Г. П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика). Київ: Вид-во НАДУ, 2004. С. 123.

³ Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. Київ, 2004. С. 12–13.

Аналіз динаміки ціннісних пріоритетів населення України за часів незалежності, а також за 2012–2014 рр., проведений Інститутом соціології НАН України, засвідчує ціннісні зміни. Незважаючи на те, що під час подій 2014 р. ментальність українців продовжувала характеризуватися домінуванням цінностей безпеки (вітальних цінностей), статистично значуще зросли показники, що фіксують політико-громадянські цінності (незалежність України, свобода слова, демократичний контроль, участь у політичному житті), а також самореалізаційні та просоціальні цінності. У ментальності соціуму зросла значущість патріотизму, демократизму, солідаризації, культурної компетентності, традиційних, історичних і релігійних цінностей¹.

Л. Беловецька констатує, що національні інтереси держави разом із політичною, військовою, економічною і екологічною безпекою включають також духовну безпеку українського народу, що передбачає захист і утвердження її домінуючих цінностей. Запорукою відродження історичного та духовного потенціалу, конкурентоспроможності українського народу є не лише багаті природні ресурси, а насамперед унікальність духовного багатства, культури, основ і традицій, які передаються від покоління до покоління, які зберігають мову народу, сприяють національній самосвідомості і ідентифікації, суспільному добробуту².

Забезпечення духовної безпеки на основі національно-культурних цінностей є важливою умовою виживання нації та держави, збереження її суб'єктності на міжнародній арені.

Вітчизняні дослідники Б. Буркинський та В. Степанов всю сукупність цінностей (перш за все духовних) необхідних для безпечної життєдіяльності держави згрупували в три системні блоки за такими параметрами: «національний дух», «якість життя» і «творчі здібності». Змістовна сутність цих параметрів зводиться до наступного:

1) національний дух (національна духовність) як функція, з одного боку високоорганізованої матерії, результат суспільно-історичної

¹ Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. пр. Ін-ту соціології НАНУ*. Київ, 2014. Вип. 1 (15). С. 124.

² Беловецька Л. Е. Проблема збереження національної ідентичності як складової духовної безпеки українського суспільства. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 2. С. 11.

практики людей, народу, а з іншого – стійкість народу (країни) у важкі періоди негараздів, криз, війни. За цим параметром вищеозначені дослідники визначили такі базові цінності як духовність («душа народу»), альтруїзм, співпереживання, терпимість;

2) якість життя народу (країни) як основна концепція його (її) виживання і поступального, сталого розвитку (зазначимо, що якість життя – ключова мета розвитку світової спільноти, що знайшло відображення в новій версії міжнародних стандартів ISO). Цей критерій дозволив фахівцям визначити ключовими цінність людського життя, цінність приватного життя (любов, родина, діти), якість людського капіталу;

3) творча здатність (креативність) нації – свідомо доцільна (ціле-спрямована), творча діяльність людей на благо свого народу, суспільства, своєї країни. За даним параметром науковці виокремили такі цінності як колективізм, креативність, інноваційність, прагнення до досконалості¹.

Отже, універсальна сучасна українська ціннісна система може бути окресленою навколо традиційних національних пріоритетів, що формують основи українського менталітету, якими виступають патріотизм, прагнення до злагоди, добробуту, сумлінної результативної праці, національна гідність, міжнаціональна толерантність, родинність, гостинність, обрядовість, духовність, релігійна та національна терпимість, свободолобство та інші, а також долученням тих ціннісних настанов, які продиктовані особливостями життя сучасного глобалізованого світу, що будується з урахуванням загальноприйнятих демократичних цінностей – соціальної єдності та стабільності, безпеки та добробуту, пріоритетів громадянських прав і свобод, рівності та людської гідності, потягу до інтеграційних процесів, розвитку мовної та освітньої сфер².

Розмірковуючи над проблемою духовної безпеки, неможливо залишити поза увагою особливості та сутнісні характеристики української національної ідеї як консолідуючого чинника у державотворчих процесах. Національна ідея за своєю природою та функціями становить стрижень духовного розвитку будь-якого народу, зміцнює його духовну безпеку.

---

¹ Буркинський Б. В., Степанов В. Н. Національні цінності і інтереси України (методологічні і прикладні аспекти дослідження). *Економічні інновації*. 2017. Випуск №63. С. 47, 49.

² Пономаревський С. Б. Національні цінності та формування їх засобами освіти в умовах українського закордоння. *Педагогічний дискурс*. 2012. Випуск 11. С. 252.

Як стверджує В. Пасічник, національна ідея відіграє важливу роль у забезпеченні стабільного розвитку та підтримки соціальної рівноваги в суспільстві, оскільки визначає загальнонаціональні ідеали, цінності, цілі та інтереси, навколо яких об'єднуються її громадяни, соціальні групи, класи тощо. Це сприяє подоланню протистояння в суспільстві, залагодженню конфліктів та формуванню національної солідарності різних верств населення з метою реалізації національних інтересів і виконання свого покликання у світі, що визначається національною ідеєю. На цій основі вдається досягнути балансу інтересів особи, суспільства та держави і, отже, відновити суспільну рівновагу, забезпечити стабільне й злагоджене функціонування національного організму, суспільства загалом¹.

На переконання фахівців, національну ідею можна інтерпретувати як стратегічну мету національного прогресу, породженням і виразником національної самосвідомості. У цьому визначенні містяться дві важливі складові національної ідеї. Перша полягає в тому, що національна ідея це форма ментального осягання нацією свого психологічно-культурного змісту, тобто характерного темпераменту, здібностей, нахилів, звичок, звичаїв, відношення до космосу, у тому числі до землі, на якій живе, до інших народів і націй, яку відносять до поняття «національна самосвідомість». Друга – це форма ментального осягання корінних цінностей свого існування і цілей своєї діяльності, які із останніх випливають. Отже, національна ідея є сумою «національної самосвідомості» та «стратегічної мети національного прогресу»².

Безсумнівно, національна ідея має бути дороговказом державотворчих процесів у сучасній Україні, ціннісним підґрунтям духовної безпеки суспільства. Значущість національної ідеї у забезпеченні духовної безпеки українського суспільства найбільш рельєфно проявляється у виконуваних нею функціях. Зокрема О. Куць, до таких функцій відносить: етнонаціотворчу (визрівання з людській спільноті потреби у самоорганізації в окремий етнос); інтегруючу (згуртовує в єдину спільноту різні етноси); ідентифікаційну (сприяє самовиз-

¹ Пасічник В. Функції національної ідеї в забезпеченні національної безпеки. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 2. С. 41–42.

² Дузь-Крятченко О. П., Лисицин Е. М. Українська національна ідея: якою їй бути? *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2014. № 3. С. 48.

наченню й самоусвідомленню окремих народів та її представників); культурологічну (з народної культури формує загальнонаціональну культуру); аксіологічну (орієнтація на певні цінності, що впливають на свідомість спільноти); державотворчу (усвідомлення необхідності створення політичних інституцій та їх функціонування)¹.

Задля зміцнення духовної безпеки вітчизняного суспільства та прискорення державотворчих процесів, з нашої точки зору, варто осучаснити ціннісну підойму української національної ідеї. Національна ідея повинна відповідати сучасному стану розвитку української нації (держави) й поєднувати як традиційні цінності українства, так і новітні ціннісні пріоритети.

Дослідник М. Розумний виокремлює три групи чинників, що визначають динамічність та конструктивність розвитку національної ідеї. Перша група – це дія когнітивних чинників суспільної свідомості, котрі сфокусовані в самому понятті ідея. Повноцінний розвиток національної ідеї можливий як відновлення здатності оформлювати свій досвід, своє сприйняття дійсності в певній оптимізованій стратегії поведінки. Модернізована національна ідея – це новий суспільний орієнтир української нації. В ній мають знайти своє узагальнене вираження корінні проблеми буття спільноти, в якій вони знайдуть своє образне, логіко-понятійне та практично-вольове розв'язання. Нація у цьому випадку виступає суб'єктом, наділеним невід'ємними властивостями кожного суб'єкта – свободою й творчістю. Друга група чинників умовно може бути об'єднана під назвою національної генетики. Для людини природним є бачити себе чужими очима. Ідентичність звично розглядати як сукупність основних аспектів суспільного самоусвідомлення людини. Ідентичність дорівнює належності до спільноти. Нарешті, третя група чинників – цивілізаційна динаміка, адже ми живемо в час, коли величезні маси людей перейшли від стану спокою до стану руху².

Відповідно, новітня українська національна ідея має бути покладена в основу стратегічного розвитку України як європейської, демократичної держави. Цінності закладені в українській національній ідеї

¹ Куць О. М. Усвідомлена незалежність: як/чи реалізована етнополітична свобода? (Українські реалії): монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 100.

² Розумний М. Національна ідея: відкритість новому й світу як інтеграційний орієнтир українського суспільства. Україна на шляху до Європи [Упоряд. В. І. Шкляр, А. В. Юричко]. Київ : Етнос, 2006. С. 401–404.

повинні не тільки проголошуватися, але й знаходити своє інституційне та правове втілення.

Таким чином, забезпечення духовної безпеки української держави є наріжним каменем прогресивного національного розвитку. Імперативність духовної безпеки України обумовлена низкою внутрішніх та зовнішніх загроз, найпотужнішою з яких є «гібридна війна» розв'язана проти нашої держави. Духовна безпека є стрижнем збереження національної ідентичності народу України, важливим чинником розбудови сучасної демократичної, європейської держави. Духовна безпека української держави базується на національних та загальнолюдських цінностях й спрямована на захист національно-культурної суб'єктності нашого народу. У сучасних умовах духовна безпека має декілька вимірів, а саме: державницько-інституційний, культурно-освітній, ментально-цивілізаційний, соціально-економічний, політико-правовий, інформаційно-технічний та ін. Значущість духовної безпеки держави має усвідомлюватись не тільки можновладцями, але й усім суспільством. Саме тому забезпечення духовної консолідації та могутності української держави потребує злагоджених дій як владних структур, так й інститутів громадянського суспільства.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ, ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВА: ВІД КЛАСИЧНОЇ ДО НЕКЛАСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

2.1. Простір свободи постлюдини: межі права на задоволення

Людина перебуває в безперервному становленні й розвитку на кожному етапі культурної, соціальної і технічної еволюції суспільства. Вона всебічно оновлюється, здійснює переоцінку своїх ідеалів, цілей, перспектив та можливостей, переформатовує простір власної творчості, споживання, пізнання, самореалізації і самовизначення, простір соціально-правового регулювання, задоволення та свободи. У сучасному і особливо футурологічному дискурсі поняття людської свободи все більше розширює свій зміст, включаючи в себе інтелектуальні, фізіологічні, духовні, реальні і віртуальні ресурси.

Збільшення значимості фізичності й тілесності в різного роду реальностях пояснюється саме їх здатністю забезпечувати задоволення, що виражається у «рівні щастя» людини. Турбота про тіло і тілесність оголошується першорядним людським завданням і цінністю. Саме тілесність (як кібернетична, дигітальна натура) дає можливість максимізації чуттєвості, емоційно-тактильних відчуттів, досвіду сприйняття в цілому. У ситуації девальвації духовності її єдиною альтернативою стає чуттєве задоволення.

Дане дослідження містить аналіз онтологічної свободи людини в її крайніх, на сьогоднішній день, межах. Філософсько-антропологічний ракурс у парадигмі метамодерну висвічує людину як істоту інтелектуальну, моральну і біофізичну, схильну до тілесної свободи і свободи тілесності. Для розгляду феномену свободи в контексті антропології

віртуальності в даному дослідженні використовується метод критичного аналізу окремих класичних концепцій свободи; метод філософської компаративістики та дискурсу – при порівнянні антропологічних позицій різних парадигм; герменевтичний метод – при інтерпретації та розумінні футурологічних прав людини; феноменологічна рефлексія права на задоволення, а також рефлексія способів позиціонування людини і типів прочитання нею світу; метод деконструкції деяких понять, зокрема «свобода», «гуманізм», «тілесність». У дослідженні також застосовано принципи поліонтичності, діалогічності, тілесності, симулятивності, конс'юмеризму, динамізму, трансгуманізму та постнекласичної антропології віртуальності. Для аксіологічного аналізу футурологічного образу людини в рамках парадигми метамодерну використані раціонально-індивідуалістичний і гуманістичний підходи.

Заради виходу на проблему свободи в постсучасному її розумінні у трансгуманістичному контексті необхідний невеликий попередній методологічний екскурс в історію і генезис філософсько-культурної парадигми буття людини. Становлення цієї парадигми протягом останніх двох століть демонструється спадкоємністю трьох послідовних традицій – модерну, постмодерну й постпостмодерну (іменованого також метамодерном, гіпермодерном, або ультрамодерном). Кожен із феноменів (М, пост-М і постпост-М) тлумачиться, в тому числі, як особливий спосіб прочитання (осмислення, розуміння) світу, а також буття людини в світі на певному етапі розвитку суспільства, культури, державності і самого *homo sapiens* як біологічного виду.

Таким чином, модерн, постмодерн і метамодерн не тільки кожен окремо, сформували специфічні методологічні парадигми в гносеології і герменевтиці, особливі онтологічні моделі кінцевості (або нескінченності) розвитку світу, своєрідні традиції виразності в мистецтві і тенденції регуляції в соціально-політичній і правовій практиці. Вони також продемонстрували унікальні автентичні стилі самореалізації та способи буття суб'єкта конкретної епохи, особливості його символічної культури і характерні вербальні форми самовираження.

Так, постмодернізм, що прийшов в 60-і роки ХХ століття на зміну модернізму як його альтернатива, мав наступні теоретичні і практичні світоглядні установки: антидіалектизм, антиісторизм, теорія кінця історії, забуття традиції, автономія індивіда, розвиток економічних прав суб'єкта у споживацькому суспільстві, цінність задоволення і комфорту,

людина, «яка сковзає по поверхні», культура симулякрів, анонімності і безвідповідальності, «смерть автора» в драмі і публіцистиці, іронізм в стилістиці й мистецтві, логіка наративу в історіюписанні й практиці, багатшаровість центонного інтертексту в структуралізмі, метафора «світ як текст», інтерсуб'єктивізм у філософії та праві, феномен інтерактивності суб'єкта у вербальних символічних структурах, гуманітарна теорія комунікативного суспільства, принцип дискурсивності в соціальної, політичній і економічній реальності.

В середині 90-х років ХХ століття теоретики заговорили про постпостмодернізм як новий спосіб прочитання світу, обумовлений «розчаруванням в постмодернізмі», його «подоланням». Хоча більш переконливою уявляється думка про постпостмодерн як про новий етап розвитку постмодерну, або навіть як про повернення до модерну.

Які ж теорії, категорії, метафори і методологічні принципи можна вважати концептуальними характеристиками метамодерна? Його методологічна парадигма розвитку остаточно відмовляється від есхатологізму і апокаліптичних сценаріїв, замінюючи їх принципом нескінченності, глобальності, самогенерації і самоорганізації відкритих синергійних систем. Принципи та категорії синергетики екстраполюються в усі області та сфери. Людина, як і раніше симулює в просторі вербальних знаків, інтерактивна і деконструктивна, однак радикальних змін зазнає сама природа знака, знакових структур. Змінюється якість симулятивної реальності, в якій перебуває і діє людина. З інтертекстуальної – реальності стає цифровою, віртуальною гіперреальністю – дигітальною культурою. Світ більше не «текст», він – «спектакль», – перформанс (вистава, дійство, інсталяція) – простір іманентної тотальної присутності та участі (спів-участі). Той самий перформанс визнаний актуальним методом розуміння, способом самореалізації сучасної людини, технікою її інтегрування в динамічну віртуалізовану метареальність, і, в цілому, способом її буття в світі¹.

Постпостмодерн, він же метамодерн, повсюдно констатує дефіцит реальності, автентичності, справжності, природності. Надефективними заміниками цього стають віртуальні образи, інтерфейси (текстові,

---

¹ Мелякова Ю. В. Буття права та буття у праві: від перформативу до перформансу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право. 2018. № 1(36). С. 90–113.

графічні, жестові, візуальні), а також модифікована тілесність об'єктів. В умовах поліреальності й радикального розширення меж людського впливу, особливу популярність набуває дискурс соматичних прав людини, серед яких продовження життя, статевая самоідентифікація, гуманна смерть, коммодифікація органів і тканин, кріоконтракти, вживання нотропів і т. п. Серед теоретиків постпостмодернізму популярні яскраві бодрійярівські епітети: «гіперреалізм», «гіперестетика», «імплозія», «культура екскрементів, випорожнень і відходів».

Російський філософ і юрист А. Павлов, посилаючись на досвід канадських політичних теоретиків А. Крокера і Д. Кука, критично зазначає, що нова свідомість «в сутінковий час ультрамодернізму і гіперпримітивізму розкриває велику дугу розпаду і розкладання на тлі радіації пародії, кітчю і вигорання»¹. А. Павлов також підтримує тезу французького філософа 80-х Ж. Липовецького про гіпермодернізм як другий модерн, точніше «модерн навпаки». Якщо епоха Просвітництва є синонімом дорослішання, то епоха гіпермодерну, навпаки, – синонімом повернення в дитинство, що, по суті, означає інфантилізацію суспільства. Гіпермодерн структурує парадоксальне сьогодення, яке, в свою чергу, невпинно ексгумує і «перезавантажує» минуле. В цілому, міркування про гіпермодерн будуються навколо можливостей капіталізму, що породжує феномен гіперспоживання. Якщо споживання ще було головною рисою постмодерну, то гіпермодернізм зберігає деякі риси попередньої епохи, зокрема споживацтво, але в гіпермасштабах. Префікс «гіпер» взагалі символічний для гіпермодерну: «гіперіндивідуалізм», «гіперпримітивізм», «гіперконс'юмеризм» – є різними аспектами єдиної логіки гіпермодернізму. Як правило, його описують через досвід інтенсивності, миттєвості, термінового і моментального задоволення, через міркування про тілесність і маніпуляції з тілом, а також про виникнення таких розладів, як анорексія, булімія, порушення психічної стабільності, що демонструє повсюдний ефект надлишку (тобто «гіпер»)².

В контексті порівняння модерну, постмодерну і метамодерну на особливу увагу заслуговує аналіз соціального позиціонування в них

---

¹ Pavlov A. V. Images of modernity in the 21st century: hypermodernism. *Filosofskii Zhurnal*. 2019. Vol. 12. №2. P. 22.

² Pavlov A. V. Images of modernity in the 21st century: hypermodernism. *Filosofskii Zhurnal*. 2019. Vol. 12. №2. P. 28–29.

людиною самої себе. Для кожної із зазначених епох і культурних традицій характерний свій принцип самооцінки людини. Популярний сьогодні в аксіології термін «позиціонування» запозичений з економічної лексики і в буквальному сенсі означає маркетингові та рекламні заходи щодо забезпечення товару (компанії, або послуги) певним гідним місцем (нішею) на ринку товарів і послуг, розширенню клієнтури, ринку споживачів для даного товару (компанії, послуги). Іншими словами, «позиціонування» – від латинського «положення» – означає визначення або самовизначення людини, позначення її статусу, формування вигідного для неї образу, комфортного місця, а також привабливості в умовах ринку соціальних відносин.

Так, людина модерну, у свій час, відкрито заявляла про свою позицію інакшості: Я не така, як усі! Я не хочу нікому подобатися! Я не відчуваю потреби у загальному схваленні і визнанні! Ціннісно-антропологічна і соціальна позиція модерніста – протест, протистояння натовпу.

Людині постмодерну, в свою чергу, була характерна позиція скептичної соціальної байдужості. Її автономність публічно висловлювалась в іронічній самодостатності: мене зовсім не турбує, подобаюся я комусь, чи ні! Мені байдуже! Постмодерністський інтерсуб'єкт дрейфував в безкрайньому полі метанаративу, ніким не впізнаний, анонімний, несентиментальний, бездушний і незалежний.

Людина постпостмодерна (вона ж транслюдина, або навіть постлюдина) серйозно стурбована формуванням свого образу і статусу: я хочу подобатися всім! Мені це необхідно, адже від моєї привабливості залежить моя конкурентоспроможність на глобальному ринку здібностей, можливостей, товарів і послуг. Учасники споживчого віртуального метапростору повинні мати взаємну свободу скористатися один одним заради власної вигоди. Для того щоб бути ангажованим на соціальні ролі, бути затребуваним і, тим більше, бути «купленим дорого», суб'єкт ринку прагне бути максимально привабливим для партнера, клієнта. Прагнення зацікавити іншого ґрунтується на антропологічній потребі людини подобатися. Саме ця потреба є основою будь-якої продуктивної соціальної активності людини: підприємництва, правової діяльності, політичної демократії, мистецтва.

Вихідний принцип тотальної рівності залишає для побудови неминучої соціальної ієрархії тільки один шанс – конкуренцію якості та раціонально-утилітарний природний відбір. Не випадково, в дискурсі

будь-якої сфери життєдіяльності людини сьогодні набули популярності категорії «топовий», «трендовий», «рейтинговий», «високорейтинговий». Конкурентоспроможність суб'єкта споживчого товариства не виносить модерністського нігілізму і постмодерністської байдужості. В її основі – потреба подобатися, проте подобатися не сентиментально, на глибинному, духовному рівні, але на чисто поверхневому, прагматичному, на рівні ринкової привабливості. Утилітарна потреба метамодерністської людини в соціальній ангажованості обумовлена її головною персональною метою і цінністю – отримати задоволення. Ким би не був суб'єкт постпостринкового простору – продавцем, менеджером, споживачем – незалежно від рольових нюансів, межі його особистої свободи і щастя визначаються можливостями тілесного задоволення.

Отже, позбавлений справжнього новаторства і сміливості, постпостмодернізм всього лише демократизував гедонізм – цінність задоволення. «Задоволення» включає в себе філософію ноотропів, пластичної хірургії, інтерфейсу мозок-комп'ютер, кріоніку, геноміку, нарешті іморталізм. Головного значення для реципієнта задоволення набуває тіло, його здоров'я, привабливість, довголіття, чутливість, ефективність психічних і когнітивних функцій. Цим пояснюється наростання популярності соматичних прав людини і їх бурхливий розвиток. Вони знаходяться в етичній гармонії з тотальним індивідуалізмом. Так, «Загальна декларація ООН про біоетику та права людини» підкреслює: «Слід приділяти належну увагу впливу наук про життя на майбутні покоління, в тому числі на їх генетичні характеристики¹. ...Інтереси та добробут окремої людини повинні панувати над інтересами власне науки або суспільства»².

На думку А. Павлова, в епоху пізньої сучасності тіло зникає в якості матеріального. Воно досягло «чисто риторичного існування», перейшовши у віртуальну тілесність – симулякр. Як приклад «захоплення тіла» в гіпермодерні філософ наводить факт, як в 1985 році не випадково з'явилась лінія парфумів Christian Dior «Poison»: косметична компанія запропонувала буквально «Отруту», щоб жінки могли добровільно

---

¹ Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека (19.10.2005). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml. Ст. 16. (дата звернення: 11.02.2020).

² Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека (19.10.2005). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml. Ст. 3. (дата звернення: 11.02.2020).

наносити її на свої тіла – «проекція зла»¹. Технології дозволяють здійснювати з тілом досі небачені маніпуляції – операції в галузі геноміки та косметології, вільно обирати стать, отримувати дітей, «зроблених на замовлення». Віртуальна реальність також по-своєму «руйнує» тіло, і не тільки у психічному відношенні. Так, порнографія і «віртуальний секс» зменшують частоту повсякденних інтимних стосунків. Об'єкт лібідо перетворюється в образ, оскільки в Мережі можна уявити і відтворити будь-яку картинку – за бажанням того, хто її отримує. У ситуації гіпермодерну сакральним стає не індивідуум, а тіло. Тому не дивно, що людина, яка існує під тиском конс'юмеризму буденного життя, приділяє основну увагу тілу².

Від права на задоволення повернемося безпосередньо до свободи. Відчуття свободи, її суті й кордонів, змінювалося разом з історико-культурним, соціобіологічним типом людини, а також зі способом прочитання нею світу (від модерну – до постпостмодерну). Само поняття «екзистенція», що семантично невіддільне від «свободи», виявляється нестабільним у своєму змісті та теоретичному значенні. Так, у М. Бердяєва на початку ХХ століття розуміння і вираження людиною власної екзистенції можливе лише у вірі й творчості як самоототожнення, злиття людини з предметом свого розуміння, подібне до акту любові, так само як Бог пізнаваний тільки через любов до нього³. Проте в другій половині ХХ століття у М. Гайдеггера усвідомлення екзистенції, свого внутрішнього «Я», уявляється можливим лише за допомогою дистанціювання, виходу за межу самого себе, своїх людських можливостей і власного буття – в простір небуття («ніщо»), яке тільки і служить гарантією буття і самопізнання. Так небуття було реанімовано М. Гайдеггером зі стану його забуття і визнано єдиною умовою людської екзистенції⁴. Протиірччя між цими двома теоріями екзистенції (М. Бердяєва і М. Гайдеггера) полягає у наступному. Якщо бердяєвське

---

¹ Pavlov A. V. Images of modernity in the 21st century: hypermodernism. *Filosofskii Zhurnal*. 2019. Vol. 12. №2. P. 23.

² Там само. P. 24.

³ Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической метафизики. URL: <http://dbs-lin.ruhr-uni-bochum.de/personalitaet/pdf/300.pdf> (дата звернення: 18.02.2020).

⁴ Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. В. Библихина. Харьков: «Фолио», 2003. 503 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/haydegger-butie_i_vremya-8l.pdf (дата звернення: 19.02.2020).

розуміння через злиття, ототожнення й ідентифікацію себе з предметом є метод мистецтва і творчості, який суперечить раціональному пізнанню; то гайдеггерівське дистанціювання і відсторонення в топосі, не дивлячись на те, що є ірраціональним методом екзистенціальної філософії, подібне до когнітивного методу наукового пізнання, логічність якого заснована на суб'єкт-об'єктній опозиції. Теорія пізнання і когнітивізм вважають, що для всеосяжного і достовірного уявлення про об'єкт необхідно вийти за межі самого об'єкта. Ймовірно, відповідаючи культурно-науковим і антропологічним тенденціям – від модерністських до постмодерністських – змінювала свій характер і сама екзистенційність, точніше її сенс в теорії екзистенціалізму.

У такому випадку, доцільне питання: чи не набула екзистенція людини нових смислів з часів М. Гайдеггера та чи не втратила взагалі свого значення в тренді постгуманізму? Саме екзистенціалізм був «співцем» і «рупором» свободи в ХХ столітті. Однак за останні десятиліття гносеологічний і ціннісний формати реальності радикально змінилися. У їх межах істотних змін зазнало і поняття свободи: головний акцент у ньому перенесений з духовно-ментального аспекту на біоматеріальний і тілесний аспекти. Саме інтереси тіла є сьогодні визначальними і першочерговими в практиці свободи.

Екзистенціалісти ХХ століття, від М. Бердяєва до Ж.-П. Сартра, будучи невинними романтиками, розцінювали свободу як творчу внутрішню силу людини, її здатність до особистої відповідальності «за долі всього світу», уявляли життя як «випробування свободою», правом вибору, як «приреченість» на відповідальну свободу¹. У М. Бердяєва «ситий і задоволений раб є найлютіший ворог свободи»². Чи відображає ця фраза філософа сучасну концепцію свободи постлюдини? Ні в якому разі, оскільки ситість і достаток не є сьогодні визначальними характеристиками раба, а скоріше є ознаками соціальної, фізичної та матеріальної незалежності вільної людини. Свобода більше не розуміється як чиста «свобода духу» – сила протистояння і нескореність волі. Від своєї фактичності (у феноменологічному сенсі) свобода переходить

---

¹ Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. URL: http://sceptis.net/library/id_545.html (дата звернення: 19.02.2020).

² Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической метафизики. URL: <http://dbs-lin.ruhr-uni-bochum.de/personalitaet/pdf/300.pdf> (дата звернення: 18.02.2020).

до фактичної, тілесної форми, що об'єктивує свого володаря в акті присутності й самовираження – в цифровому, соціальному, політичному або художньому перформансі.

Трансгуманістична модель свободи зовсім не нагадує моральну свободу гуманізму, оскільки абсолютно переформатованими сьогодні виявляються антропологічний концепт та уся система цінностей. Ідеал і мета трансгуманізму – постлюдина (вона ж постпостлюдина) – новий біогенетичний вид, (в теорії) модифікований і вдосконалений до абсолюту, настільки, що здатен відмовитися від власного тіла й існувати в вербальних неметричних формах в якості інформаційних структур в комп'ютерних мережах (як штучний інтелект, метарозум)¹. Уже транслюдина, а тим більше її нащадок постлюдина (posthuman), буде мати «розподілену індивідуальність», оскільки зможе стати користувачем штучного тіла-аватара, зберігаючи безперервність своєї особистості, досвіду, пам'яті. Тіло постлюдини буде оснащено імплантами, що дозволить їй отримувати набагато більше задоволення, чуттєвої насолоди, відчувати більше емоцій, виключивши з їх числа тривогу, втому, нудьгу і відчай, повністю управляти ними, розширити можливості пам'яті та інтелекту. Імпланти забезпечать неолюдinin необмежену енергію і тривалість життя, виключать генетичні захворювання і забезпечать міцний імунітет. Звільнення людини від власної біологічної природи – її шлях до самопокращення, позбавлення від глобальних проблем, викликаних егоїзмом і споживацтвом – шлях до неолюдства. Так вважають сьогодні прогресивні вчені та ідеологи трансгуманізму.

Трансгуманізм можна назвати подоланням гуманізму, точніше ціннісної ієрархії гуманізму. Новітні цінності знаходять цинічну ситуативну логіку і розсипаються в горизонтальному і динамічному просторі матриці, яка вербально, але ефективно систематизує людську активність.

Біополітика поліпшення людини вже сьогодні має свої конкретні проекти і форми в області нейроетики й комодифікації людського тіла. Феномен всебічного, і перш за все тілесного, удосконалення людини

---

¹ Горячковская А. Н. Философия трансгуманизма: о суррогатах бытия, похищении идентичности и эктаназии человечества. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Теорія культури і філософія науки. № 1092(2014): Випуск 50. URL: <http://periodicals.karazin.ua/thcphs/issue/view/209> (дата звернення: 27.01.2020).

виражає її одвічне жадання влади над природою, в тому числі своєю власною, прагнення позбутися головної своєї залежності й обумовленості – сутнісно-біологічної – об'єктивно зумовлених рамок, вихід за які нещодавно не уявлявся можливим. У зв'язку з цим Ю. Габермас ставить питання про те, чи загрожує ембріональна генетична діагностика та генетична модифікація основам видовий етики людини і сучасної моралі. При цьому, філософ особисто займає позицію критики ліберальної автономії людини і ліберальної евгеніки¹. Американський філософ Х. Хакер, в свою чергу, контекстуалізує проблеми, порушені Ю. Габермасом у ширшому дискурсі біоетики. Він розглядає католицькі підходи до біоетики в рамках критичної теології. Х. Хакер висловлює надію на те, що моральна філософія і моральна теологія стануть союзниками у боротьбі проти нового «нестерпного світу моральної порожнечі»².

Однак транслюдина не згодна миритися з визначенням її вельми обмеженим потенціалом пам'яті, уваги, сили, витривалості, здоров'я, чутливості, мислення, пізнавальних здібностей. Її бажання контролювати себе і навколишню дійсність дедалі зростає. Від функції користувача («юзера») людина прагне до функції управління – ролі «менеджера» системи Всесвіту і всіх його ресурсів. Людський розум прагне підкорити природні підстави власної активності, тим самим зробивши себе вільним, безмежним, могутнім. На даному етапі до цієї мети наближають біостимулятори, різні види фармацевтичного допінгу (в тому числі академічний допінг), а також технічні засоби стимуляції мозку (електричні заряди, ультразвук, магнітні імпульси) – так звана неінвазивна стимуляція. Тим більше, що все це легко доступно і може бути застосовано навіть в домашніх умовах³.

У своєму маніакальному прагненні прискорити власне життя і розвиток, людина робить символом і способом свого існування мобільність, процесуальність, ефективність, рух – рух як потенційність і необмежену можливість, але не обов'язково результативність. В даному випадку, не мета і результат задають сенс руху, але сам по собі чистий

---

¹ Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике. М.: Весь Мир, 2002. 144 с.

² Haker Hille. Habermas and the Question of Bioethics. *European journal for Philosophy of Religion*. 2019. Issue 4. P. 61–86.

³ Попова О. В., Тищенко П. Д., Шевченко С. Ю. Нейроэтика и биополитика биотехнологий когнитивного улучшения человека. *Вопросы философии*. 2018. № 7. С. 97–98.

рух надає сенс існуванню. Автономізований суб'єкт більш не відчуває потреби у технологіях соціальної свободи і захисті колективних прав, вся його активність націлена на розширення суто особистої, індивідуальної свободи в найінтимніших її сферах. Оскільки віртуальне буття, так само як і егоїстичне задоволення, не потребують корпоративізму. Віртуальність зуміла подолати об'єктивність фізичного, переступивши через рамки простору і часу. Лише швидкість зберігає свої об'єктивні параметри в дигітальному просторі. Саме швидкість формує сучасну онтологію руху.

В цілому, спроба людини перемогти простір і час за допомогою ІТ-технологій виявилася досить успішною. Сучасні засоби комунікації дозволяють долати величезні відстані за лічені секунди. Настала черга застосувати той же підхід до свідомості людини, її когнітивних процесів і функцій, розвиток яких передбачає досить жорстку часову послідовність стадій формування і росту особистості. На сьогоднішній день біотехнології академічного допінгу та генна інженерія, узгоджуючись із зростаючим темпом життя, здійснюють ризиковану спробу подолати природний і необхідний шлях особистісного розвитку людини, звівши його до мінімуму. Параметри руху і швидкості вторгаються в сферу свідомості, моделюючи мислення, почуття, емоції, увагу, пам'ять. Так, одним з епатажних варіантів екзогенного постгуманізму є технологія інтерфейсу мозок-комп'ютер, коли деякі цінні біологічні функції людини (зокрема мислення і здоров'я) можуть бути трансформовані й опосередковані небіологічним (технологічним, цифровим) середовищем ВСІ (Brain-Computer Interface). Сьогодні за допомогою ВСІ-пристроїв створюються унікальні екзогенні види постлюдини, які з часом будуть тісно взаємоінтегровані з організмами та соціально контрольовані (проект «Думка під контролем»)¹.

Однак сьогодні до реальності відносяться в основному ноотропи. Нейроетика називає феномен саморегуляції розвитку і функціонування свідомості за допомогою ноотропів «когнітивною свободою». Аргумент про цінність когнітивної свободи набув поширення в контексті новоєвропейської концепції автономії людини і її права на самовизначення. Використання людиною біотехнологій когнітивного самополіпшення

---

¹ Odorcak J. Exorganic Posthumanism and Brain-Computer Interface Technologies (BCI). *Postmodern openings*. 2019. Volume 10. Issue 4. P. 193–208.

CE (Cognitive Enhancement) виправдовується необхідністю «поважати автономію людини», її право самостійно вирішувати, що для неї добре, а що погано, тобто наявністю свободи думки в XXI столітті. При цьому «свобода думки» (в значенні когнітивної свободи) розуміється як повноваження людини реально проводити моніторинг і контролювати когнітивні здібності, які вона має і збільшить найближчим часом. Так, когнітивна свобода виражається в фундаментальному праві особистості мислити незалежно, тобто застосовувати весь спектр здібностей свого розуму і «автономно розпоряджатися хімією свого мозку». Також когнітивна свобода включає в себе етику і право захищати свої розумові процеси і стану мозку¹.

Таким чином, простір свободи сучасної людини стрімко розширюється, виходячи далеко за межі соціальної реальності. Свобода транслюдини охоплює її особисті ментальні й нейрофізіологічні стани, біохімічні та молекулярно-біологічні процеси. Будучи їх потенційним ресурсом, носієм і заручником, людина визнається правомочним їх модератором («право розпоряджатися власним тілом»). Такий оборот стає можливим лише на тлі загальної тенденції прагматичного опредметнення феноменів нематеріальної природи як об'єктів ринкових відносин (тобто об'єктів володіння, розпорядження, купівлі-продажу). Здібності і властивості людини, якими вона володіє, можуть бути таким само засобом збагачення, як і її майно. Той само принцип комерціалізації ліг в основу легалізації біотехнологічних маніпуляцій з людським тілом в принципі, в тому числі з мертвим (комодифікація його як медичного товару і предмету біотехнологічних перетворень). Людське тіло в своїй трансгуманістичній свободі стає привабливим ресурсом для економічних інвестицій².

Уявлення про тіло як про біоматеріал та ресурс засноване на розширених особистих правах людини, з одного боку; і на тенденції тотальної комерціалізації всіх сфер життя, з іншого боку (продаж біозразків для банків, патентування генів, існування (в тому числі нелегальне) ринків людських органів і тканин). Подібні явища називають експансією

---

¹ Попова О. В., Тищенко П. Д., Шевченко С. Ю. Нейроэтика и биополитика биотехнологий когнитивного улучшения человека. *Вопросы философии*. 2018. № 7. С. 102.

² Полякова О. В. Коммодификация мёртвого тела: этико-правовые аспекты. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kommodifikatsiya-mertvogo-tela-etiko-pravovye-aspekty> (дата звернення: 08.02.2020).

ринкової економіки в сфері, які раніше вважалися обмеженими для дії законів ринку, а також етичною проблемою конс'юмеризму¹.

На сьогоднішній день мова йде про визнання у людини права на репродуктивне і терапевтичне клонування, хоча Стаття 11 «Загальної декларації ООН про геном людини та права людини» від 11.11.1997 свідчить, що практика клонування в цілях відтворення особини не допускається, як «практика, що суперечить людській гідності»². Актуальним є також дискурс про визнання у людини свободи віртуального моделювання себе, штучного розмноження, свободи статевого самовизначення (аж до безстатевості або небінарної статевої ідентичності – як ознаки постлюдини) та багатьох інших свобод, пов'язаних з людською тілесністю і продуктивною самореалізацією.

Сьогодні американські вчені відзначають значну роль біоетики в фізіологічно старіючому європейському суспільстві, в якому кількісно переважають люди похилого віку. Вони закликають погодитися з тим, що старіння населення є морально важливим і викликає етичні проблеми в багатьох старіючих суспільствах, розглядають пропозицію усунути проблеми геронтософії та соціальної несправедливості за допомогою біотехнологій і етики трансгуманізму. На думку американських авторів, біоетика, нарівні з багатьма іншими дисциплінами, здатна впливати на демографічні зміни і зробити внесок у політичні рішення, що здатні поліпшити досвід старіння і життя людей. Це формує концепцію хорошої громадянськості в старіючому суспільстві, яка виходить за рамки охорони здоров'я³. У зв'язку з цим, в медичній літературі відомий термін концепція солідарності – як спосіб реалізації вимог справедливості та рівного ставлення в питаннях здоров'я. Вона включає в себе такі сучасні медичні розробки, як бази інформаційних даних охорони здоров'я, біобанки, персоналізована медицина і донорство органів, тканин, клітин, крові⁴.

---

¹ Попова О. В. Человек, его цена и ценность: к проблеме коммодификации тела в научном познании. *Эпистемология и философия науки*. 2016. Том 49. № 3. С. 140–157. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/chelovek-ego-tsena-i-tsennost-k-probleme-kommodifikatsii-tela-v-nauchnom-poznani> (дата звернення: 11.12.2019).

² Всеобщая декларация о геноме человека и правах человека (11.11.1997). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/human_genome.shtml (дата звернення: 11.02.2020).

³ Berlinger N., Solomon M. Z. Becoming Good Citizens of Aging Societies. *Hastings center report*. 2018. Volume 48. Attachment 3. P. S2-S9.

⁴ Gould C. C. Solidarity and the problem of structural injustice in healthcare. *Bioethics*. 2018. Volume 32. Issue 9. P. 541–552.

Наукові ініціативи в області геномної науки надають людям все нові і нові можливості, проте, в той же час, викликають нові запитання щодо того, кому належать результати досліджень, включаючи як нематеріальні ідеї і відкриття, так і матеріальні твори, інструменти, технології і продукти. Правові та етичні вимоги учасників до результатів досліджень стають все більш суворими, а також все частіше вступають в протиріччя з вимогами інших зацікавлених сторін (дослідників, установ). Виникають також питання щодо доступу учасників досліджень до інформації та їх контролю за результатами. Групою американських вчених проаналізовані двадцять дві геномні наукові ініціативи в США та виявлено дві тенденції особливої напруженості: перша – комерціалізація геноміки; друга – впровадження філософії відкритості (загальнодоступності, публічності результатів і даних), вона включає в себе контроль учасників над результатами за допомогою права інтелектуальної власності та ліцензування¹.

Тобто теорія і практика геномної науки перестає бути академічною, стає абсолютно комерціалізованою і часто не має інституційної приналежності, тобто функціонує за законами ринку. Це є свідченням того, що трансгуманізм захищає не тільки нову мораль і здорову природу, а й нові ринкові можливості, не дивлячись на те, що «Загальна декларація про геном людини та права людини», прийнята ООН в 1997 році, в Статті 4 зазначає: «Геном людини в його природному стані не повинен служити джерелом отримання доходів»².

Ще однією окремою галуззю антропологічної свободи є, в свою чергу, свобода задоволень. Вона стоїть в авангарді всіх досяжних свобод постлюдини. Однією з головних завдань трансгуманізму, що формулюються на численних міжнародних форумах Асоціації трансгуманістів і закріплених в офіційних її деклараціях, є «збільшення рівня щастя людини», в тому числі шляхом боротьби проти страждань. Серед рекомендованих засобів досягнення задоволення – анксиолітики (засоби проти страху і тривожності), анальгетики (засоби проти

---

¹ Guerrini C., Lewellyn M., Majumder M. with co-authors. Donors, authors, and owners: how is genomic citizen science addressing interests in research outputs? *BMC Medical Ethics*. 2019. Volume 20. Issue 1. Article number 84.

² Всеобщая декларация о геноме человека и правах человека (11.11.1997). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/human_genome.shtml (дата звернення: 11.02.2020).

болю), ентактогени і антидепресанти (засоби короткочасного придушення негативних почуттів), допінги і ноотропи, а також очікувані вченим світом технології, на які буде покладено завдання збільшення задоволення людини. Серед таких: системи телеприсутності, інтерфейси «мозок-комп'ютер», нейропротезування і моделювання мозку, перенесення «Я» людини на синтетичний субстрат – штучне тіло (тіло-аватар) і т. п.¹

У гонитві за щастям, трансгуманісти використовують досить раціонально-меркантильні прийоми, позбавлені всілякої моральності і духовного альтруїзму. Так, сьогодні в науковому світі популярні концепції Ніка Бострома і Девіда Пірса про надорганізми, що є результатом перетворення різного роду матерії у Всесвіті. Шведський філософ Н. Бостром, виходячи з гіпотетичного припущення, що людство живе в симульованому всередині комп'ютера світі, констатує абсолютну відсутність у нього шансів на порятунок². У міру прогресу технологій їх кількість, частка в досвіді людини та якість симуляцій реальності безупинно зростає, а вартість падає. Це відкриває перспективу перетворення Землі в «комп'ютроніум» – один величезний обчислювальний пристрій – штучний інтелект, що саморозвивається і який дасть можливість симулювати одночасно 10^{13} віртуальних цивілізацій, подібних до нашої. Така обчислювальна потужність могла б створювати детальні симуляції свого людського минулого. На думку Н. Бострома, не можна сказати точно, що комп'ютроніум неможливий в принципі, оскільки людям властиво бачити сни, які не відрізняються зсередини від реальності (тобто є якісною симуляцією), а значить, за допомогою генетичних маніпуляцій можна виростити супермозок, який бачить сни безперервно. Філософ стверджує: ймовірність того, що ми знаходимося в симуляції, на багато порядків вище, ніж вірогідність того, що ми реальна цивілізація³. Істотно, що комп'ютроніум буде оптимізований

---

¹ Горячкова А. Н. Философия трансгуманизма: о суррогатах бытия, похищении идентичности и эвтаназии человечества. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Теорія культури і філософія науки. № 1092(2014): Випуск 50. URL: <http://periodicals.karazin.ua/thcphs/issue/view/209> (дата звернення: 27.01.2020).

² Бостром Н. Стоит ли бояться отключения Матрицы? URL: <http://humanextinction.ru/matriza25.html> (дата звернення: 15.03.2020).

³ Бостром Н. Стоит ли бояться отключения Матрицы? URL: <http://humanextinction.ru/matriza25.html> (дата звернення: 15.03.2020).

не тільки під максимально швидке мислення і обчислення, а й під отримання максимально можливого задоволення. Заради реалізації цієї мети допускається навіть знищення всіх інших істот у Всесвіті.

У свою чергу, «будівельник раю», легендарний британський євангеліст, рок-музикант, філософ-утилітарист, член Британського Інституту Безсмертя і Фонду продовження життя Д. Пірс у своїй роботі «гедоністичний імператив» закладає основу окремого футурологічного напрямку – гедоністичного трансгуманізму¹. Його теорія цінностей так само натуралістична, як і Н. Бострома². Це амбітний аболіціоністський проект про усунення страждань в розумному житті за допомогою генної інженерії та нанотехнологій. Новий вид нейронної архітектури, заснованої на успадкованих градієнтах щастя, дозволить людині перестати бути рабом природних інстинктів, довільно і самостійно регулюючи рівень свого задоволення, навчившись отримувати його від будь-яких дій. Ці технології зможуть штучно програмувати потреби і власні мотивації людини. Психічна біль, так само як і фізична, може бути повністю усунута з нашого життя.

Так, Д. Пірс схиляється до ідеї «утилітроніуму» – гіпотетичного сверхщасливого надорганізму, якому для максимізації щастя потрібне збільшення власної маси тіла. Якщо така істота виникне на Землі, і її середнє задоволення буде непропорційно перевершувати задоволення інших істот, то для нього буде морально виправданим знищити все живе на Землі, забравши собі ресурси. В результаті, сумарне задоволення жителів Землі підвищиться, хоча більшість їх буде знищено. Чи можливий такий сценарій на практиці – це залежить від особливостей «нейрокорелята задоволення», що поки не розкриті. Якщо задоволення обмежене за величиною, і його максимум може бути досягнутий з використанням кінцевих ресурсів (а також його носіїв), то в майбутньому можливо мирне співіснування безлічі надщасливих організмів. Якщо ж задоволення може необмежено збільшуватися в міру використання нових ресурсів (наприклад, збільшення маси тіла), то не виключена

---

¹ Пірс Д. Гедонистический императив / пер. с англ. Александра Баженова, 2015. URL: https://vk.com/doc35110420_529542453 (дата звернення: 15.03.2020).

² Бостром Н. Выработка ценностей. *Искусственный интеллект: Этапы. Угрозы. Стратегии* / пер. с англ. Сергея Филина. М.: Издательство «Манн, Иванов и Фербер», 2016. URL: https://element.ru/bookclub/chapters/433044/Iskusstvennyy_intellekt_Glava_iz_knigi (дата звернення: 15.03.2020).

необмежена війна постлюдей за ресурси і поглинання одних іншими¹. Таким чином, фінальна мета трансгуманізму виявляється не дуже рай-дужною, а головне, не просто когнітивною, а гедоністичною.

Трансгуманізм закликає до використання дієт і вправ, щоб поправити здоров'я і збільшити тривалість життя, до укладання договорів на кріонічну заморозку, використання ноотропних препаратів для поліпшення розумових і психічних функцій, до саморозвитку за допомогою різних когнітивних або психологічних методик (мнемоніки, медитації, критичного мислення), використання новітніх інформаційних технологій, вживання харчових добавок і т. п. Філософія трансгуманізму – це план перетворення споживчого інтересу людини з метою забезпечення прибутку в сфері НБІКС (нанотехнологій, біотехнологій, інформаційних, когнітивних, соціальних технологій та відповідних їм областей наукового знання). НБІКС зайняті формуванням «правильних» інтересів споживачів. Google вже зараз прагне дати користувачеві відповіді на більшість питань раніше, ніж ці питання будуть їм задані, оскільки знає все, що може його зацікавити, враховуючи його досвід в Інтернеті та контекст інтересів (технологія «емоційний інтелект»). Склавши портрет користувача, система скоро буде здатна вгадувати інтереси і потреби користувача, відповідні його настрою. Вінцем цього стане те, що ініціатива перейде від користувача до комп'ютера, який стане самостійно формувати і направляти інтереси людини.

Оптимістичні прогнози злиття людини зі штучним інтелектом, або «самозрощування» з комп'ютером, дає відомий футуролог Рей Курцвейл, який займає посаду технічного директора в області машинного навчання і обробки природної мови в компанії Google. Під час свого виступу на фестивалі SXSW в Остіні в 2017 році він зазначив, що дані інновації принесуть людям користь і поліпшать якість їхнього життя. Люди перенесуть свою свідомість в «хмару» і зможуть «розвантажити» мозок. Згодом з'являться комп'ютери, зіставні по розуму з людиною. На думку Р. Курцвейла, ми будемо завантажувати туди своє мислення, підключати його до «хмари» і розширювати свої можливості. Це також забезпечить збільшення «неокортексу» – нових областей кори головного мозку, які відповідають за сенсорне сприйняття, усвідомлене мислен-

---

¹ Пирс Д. Гедонистический императив / пер. с англ. Александра Баженова, 2015. URL: https://vk.com/doc35110420_529542453 (дата звернення: 15.03.2020).

ня, мову, здатність до мистецтва і почуття гумору. Експерт переконаний, що ми станемо сміхотливішими, музичнішими, сексуальнішими, ми станемо втіленням власних цінностей. За його прогнозами, в 2029 році відбудеться злиття людського інтелекту і штучного, а сингулярність (виникнення мегарозуму) настане у 2045 році¹.

Таким чином, прагнучи уникнути емоційного рабства і усіякої залежності від штучного інтелекту, людина в своєму раціональному пізнанні редукує духовні переживання до чистої думки, одночасно витісняючи з себе все чуттєве, творче, спонтанне, інтуїтивне, підкоряючись утилітарній етиці розумного егоїзму та цілепокладаючій філософії. Це шлях від гуманістичної антропології до постантропології E-homo (електронної людини). Вельми складно дати однозначну оцінку міри набутого і втраченого в ході еволюції людини. Численні трансгуманістичні прогнози припускають оптимальний і синхронний розвиток раціональних і творчих її здібностей. Ключовим моментом тут є міра очікуваної самостійності постлюдини, тобто її незалежності, незумовленості з боку штучного інтелекту. Саме загроза заміщення ексклюзивної духовності суб'єкта програмними алгоритмами збуджує нерозв'язні суперечності в дискурсі навколо трансгуманістичної моделі. Наприклад, сучасний російський критик і публіцист В. Лобанов констатує заяву передових генетиків про те, що генетично детермінованими (зумовленими) є: рівень інтелекту, самостійність і залежність, активність і пасивність, недовірливість і тривожність, екстравертність і інтровертність, чутливість або толерантність до стресів, альтруїзм і егоїзм, пасивність і сексуальність, агресивність і доброзичливість. Тому, якщо розшифрувати генетичний код людини, то можлива буде комбінація нових генотипів, а після їх редагування (видалення генетичного сміття) створення удосконалених особистостей, при підтримці оптимальної чисельності їх популяції².

На перший погляд, проблема дефіциту духовності ніяк не пов'язана зі сферою права. Збільшення спектру когнітивних і емоційно-психічних можливостей людини лише демонструє розширення кола її особистих прав. Однак прагнення до кількісного зростання задоволення і успіху, тобто ступеня ейфорії від життя, обернено пропорційно зусиллям лю-

---

¹ Футуролог Рей Курцвейл – о победе искусственного интеллекта и шести эпохах эволюции URL: <https://apparat.cc/world/kurtzveil-on-ai/> (дата звернення: 25.03.2020).

² Трансгуманизм в интерпретации В. А. Лобанова. URL: http://samlib.ru/l/lobanow_w_a/samlibrullobanow_w_amsworddocshtml-2.shtml (дата звернення: 19.03.2020).

дини в напрямку самокритики, самоаналізу, саморозвитку, вдосконалення індивідуальної волі, заважає її ідеологічній стійкості й моральній ідентичності. Так, параліч волі зовсім виключає прогрес особистих прав людини і її здатність до вибору. Воля штучного інтелекту здатна підпорядкувати індивіда набагато сильніше, ніж колективна воля. У цьому тісному союзі людини з комп'ютером людина завжди залишається веденою. Тому свобода постлюдини цілком може обмежитися одним лише вибором операціональних когнітивних можливостей, без будь-якого вибору своїх внутрішніх здібностей, екзистенційних сил, своєї сутності. У цьому випадку функція права зведеться до простого алгоритму, сутність його – до симуляції, а цінність – до «нуля».

Прогнозувати соціальні наслідки розвитку технологій досить складно. Розумне дешеве житло, життя у віртуальній реальності, зникнення роботи, зниження смертності, підвищення якості життя, посилення людського інтелекту. Безсумнівно, свобода людини у виборі способу життя значно збільшиться. Людина зможе жити як в великих, при цьому більш чистих ніж зараз і зручних для життя містах, так і в автономних населених пунктах. Широко використовуватимуться автоматизовані мультимодальні транспортні системи. Набиратимуть швидкість трансформації людини. Біологічні процеси будуть узяті під контроль в медичних цілях (за допомогою генної інженерії, гормональних препаратів і мікропристроїв). Інтелектуальні здібності будуть значно розширені (когнітивні методи, інтерфейс мозок-комп'ютер, доповнена реальність, ноотропні препарати, агенти штучного інтелекту). Тіло людини буде перебудовуватися в косметичних та інших цілях. Значна частина населення буде являти собою транслюдей.

Перспектива трансформації і переходу людства в нову якість розглядається як найбільш імовірний шлях розвитку більшої частини активного й освіченого населення. За прогнозами це призведе до створення планетарних механізмів управління, вплив яких буде постійно посилюватись. Для виходу з глобальної екологічної кризи буде необхідний перехід розумного життя на більш високий рівень – ноосферу або Сферу колективного розуму, в яких люди і комп'ютери стануть подібні нейронам мозку глобальних розмірів, якими буде управляти PAIS (персональний комп'ютер)¹. Однак, на думку В. Лобанова, з цього

---

¹ Трансгуманизм в інтерпретації В. А. Лобанова. URL: http://samlib.ru/l/lobanow_w_a/samlibrullobanow_w_amsworddocshtml-2.shtml (дата звернення: 19.03.2020).

впливає, що індивідуальна свобода особистості буде обмежена там набагато сильніше, ніж в сучасному суспільстві, оскільки «колективний розум» – це ні що інше, як світовий тоталітаризм або, іншими словами, рукотворний Бог – «людяшник» (*термін «человейник» (російською), введений у 1996 році філософом О. Зіновьевим як наукова сатира на феномен «западнізму»¹*).

Критики трансгуманізму спостерігають одну з тенденцій трансгуманістичного проекту – поступову втрату людиною своєї сутнісної ідентичності, що настає слідом за відривом свідомості від тілесності. При цьому тілесність починає домінувати над свідомістю і прагне замінити сам феномен сутності. Антропология розглядається як сфера суто фізичного. Тілесна незалежність перетворюється в основну сферу свободи людини. Дія, фізична активність, існування, діяльність, співучасть, функція, ефективність – ось головні прояви життя, основні способи самореалізації і самоствердження людини сьогодні.

Здавалося б, пошук вічного життя – одне з найбільш глибинних і вічних людських прагнень, що лежить в основі більшості релігійних вчень та епосів: даосизму, буддизму, індуїзму, епосу «Про Гільгамеша» та ін. Імморталізм – доктрина, яка проголошує основною цінністю людське життя, зокрема його нескінченність; мета імморталізму – максимальне продовження життя людини і, в кінці кінців, необмежене довголіття, безсмертя. Таким чином, імморталізм – ще одна загальна цінність, крім практик соматичної трансгресії, яка об'єднує сакральні вчення і трансгуманізм. Так, реклама на полях сайту Російського трансгуманістичного руху закликає: «Проагрейдься! Купи кріоконтракт! Стань безсмертним!»².

Фізична активність, в тому числі активна модифікація самої тілесності, визнана найбільш автентичним самовираженням людини в індивідуалістичному соціальному середовищі. Особистість оптимально і достовірно самореалізується у власних діях, які розцінює як прояв своєї волі. Головна загроза свободі – втрата індивідом здатності комунікації в співтоваристві рівноцінних партнерів. Однак, оскільки тілесність може бути трансцендентна, тобто опосередкована цифровою

---

¹ Зіновьев А. Глобальный Человейник. URL: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=97560> (дата звернення: 25.05.2020).

² Российское трансгуманистическое движение. URL: <http://www.transhumanism-russia.ru> (дата звернення: 20.02.2020).

ідентичністю, а активність – мати віртуальну форму, в такому випадку комунікація сьогодні стає єдиним гарантом соціальної повноцінності, рівності, безпеки та свободи.

Значимість як фізичності, так і тілесності у різних реальностях пояснюється саме їх здатністю забезпечувати задоволення, що виражається в «рівні щастя» людини. Турбота про тілесність оголошується першорядною людською задачею і цінністю. Саме тілесність (як кібернетична, дигітальна натура) дає можливість максимізації чуттєвості, емоційно-тактильних відчуттів, досвіду сприйняття в цілому. У ситуації девальвації духовності чуттєве задоволення стає її єдиною альтернативою. Нові меркантильні пріоритети радикально змінюють зміст «щастя» і принципи свободи людини. Свобода асоціюється головним чином з безмежністю трансформації тіла (транквілізатори, допінги, протезування, чіпування, трансплантація, клонування, кріоніка, тіло-аватар), а також фізичною, інтелектуальною та психічною безпекою.

У 2014 році в США приголомшливу популярність придбала книга «Покоління селфі», написана професором соціальної психології університету Сан-Дієго Джин Твендж, про моральні, когнітивні й психічні особливості «мільеніалів», або так званого покоління-I (i-Gen'ер) – «айдженерів», які дорослішали з айфонами і не уявляють себе без гуглопошуку, відеострімінгу і соціальних мереж¹. Численні дослідження Дж. М. Твендж дозволяють їй зробити в основному невтішні висновки про асоціальність і безпорадність «покоління селфі», самого потенційно працездатного на сьогоднішній день. Безперечний, непорушний індивідуалізм і комфорт на тлі надто лояльного виховання батьками-«бемі-бумерами» дали неоднозначні результати.

З одного боку айдженерам притаманні зайвий нарцисизм, егоцентризм, невпевненість у власних силах і страх припуститися помилки, несамостійність і інфантильність, ізольованість, депресивність і схильність до психічних розладів. Звичні для них заклики – «Просто будь собою!» «Кожен хороший такий, яким він є!» «Ти заслуговуєш більшого!» «Полюби себе!» – виявилися ілюзією у дорослій реальності, в умовах жорсткої конкуренції, індивідуальної відповідальності і безробіття. Більш за все айдженери, які загрузили у своїй уразливості,

---

¹ Твендж Дж. М.. Поколение селфи. Кто такие миллениалы и как найти с ними общий язык / пер. с англ. Е. Деревянко. М.: Изд-во «Эксмо», 2018. URL: http://bookz.ru/autors/djin-tvendj/pokoleni_049/1-pokoleni_049.html (дата звернення: 05.02.2020).

чутливості і вразливості, цінують безпеку, яка включає в себе як фізичну захищеність (силу, витривалість, задоволення від життя), так і емоційну невразливість (гарантію не втратити репутацію, статус, визнання, привабливість). З іншого боку, індивідуалізм в широкому сенсі сформував базові уявлення «покоління селфі» про рівноправ'я і свободу. Їх світосприйняттю властива інклюзивність (врахування інтересів всіх членів суспільства), толерантність, нетерпимість до всякого роду дискримінації (за ознакою раси, статі, гендеру, переконань і т. д.), незалежність у політичних поглядах, визнання загальної рівності і свободи слова¹.

Таким чином, антропологічне становлення від покоління до покоління обумовлює все нові й нові потреби і можливості людини і, як наслідок, каталог її прав і межі свободи. Модерніст, транслюдина і постлюдина мають абсолютно різні погляди на співвідношення діалогу і комунікації, знака і тіла, існування і присутності, життя і реальності. Вже сьогодні людина, яка визначається прогресивними теоретиками як транслюдина – перехідна стадія на шляху до постлюдини, сформувала нову ієрархію цінностей, на вершині якої знаходиться задоволення. Хоча, на думку багатьох вчених (наприклад, П. Шрандбрінка зі Стокгольму²), цінності тепер зовсім позбавлені вертикальної структури і знаходяться у горизонтальних, не ієрархізованих альтернативних конфігураціях і періодично викликаються звідти суто суб'єктивною цинічно-раціональною потребою суб'єкта. П. Шрандбрінк зазначає відмирання як модерністських, так і постмодерністських методологічних принципів узгодженості, наративності, деконструктивності, структурності й постструктурності. Філософ робить висновок, що це негативно відбивається на уявленнях людини про рівність, свободу, розум, автономію, справедливість, історію, авторитети і прогрес, і задається питанням: чи не означає це занепад постмодернізму і виправданість повернення до утопічного мислення? На думку шведського вченого, «ми жадаємо возз'єднання, але не в змозі обрати конструктивні

---

¹ Твендж Дж. М.. Поколение селфи. Кто такие миллениалы и как найти с ними общий язык / пер. с англ. Е. Деревянко. М.: Изд-во «Эксмо», 2018. URL: http://bookz.ru/avtors/djin-tvendj/pokoleni_049/1-pokoleni_049.html (дата звернення: 05.02.2020).

² Strandbrink P. Nostalgia and Shrinkage: Philosophy and culture under post-postmodern conditions. *Educational Philosophy and Theory*. 2018. Vol. 50. Issue 14: Special issue: What Comes after Postmodernism? P. 1407–1408.

стратегії для синтезу гіперрізноманітних форм, цінностей, вимог, норм, обмежень та епістемологічних режимів, що діють в складних гібридних культурних палітрах глобального світу»¹.

Підтвердженням постпостмодерністського повернення до утопічного мислення може служити футуристичний прогноз трансгуманізму в області синергії антропного і технотронного, генерування метарозуму і неолюдства, гарантій кібернетичного безсмертя і т. п. І тим утопічнішим бачиться цей прогресизм, чим упевненіше трансгуманісти обіцяють людству духовний розвиток, оскільки аналіз досягнутого на сучасному етапі не дає підстав бачити у трансгуманізмі гідну альтернативу гуманізму. На жаль, нові теорії цінностей і прав людини в рамках метамодерністської антропологічної парадигми, побудовані на етиці раціонального індивідуалізму, поки ніяк не сприяють побудові довершеного суспільства щасливих людей.

Якщо свобода задоволень і не вінчає собою піраміду ліберальних цінностей, то, у всякому разі, є тим еталоном, який служить противагою на шальках терезів, що визначають цінність (вагомість) справедливості, рівності, правопорядку, щастя і інших суспільних ідеалів. Саме максимальну кількість задоволення арифметично виправдовує етику раціонального індивідуалізму і легітимізує ліберальну демократію. Витоки цього знаходяться в філософії утилітаризму: людина шукає задоволення і уникає болю; індивід сам знає, що для нього краще; об'єктивна мораль – це сума корисності індивідів, їх задоволеності та раціонального консенсусу між ними. Дані принципи лежать в основі гуманістичної моралі і права з часів республік Просвітництва до епохи європейської ліберальної демократії. Раціональний консенсус і договірна справедливість визнають пріоритет свободи самовираження і незалежність кожного індивіда, взаємне визнання цінності один одного і достатність принципу незавдання шкоди іншому.

Еволюція гуманізму привела до панування принципу: головне – не втручатися в справи іншого, не залежно від того, в які взаємини вступають ці інші, які союзи і сім'ї вони створюють, який спосіб життя ведуть, які їхні сексуальні, релігійні та політичні інтереси, чи йдуть вони на вбивство або самогубство і т. п. Кожна людина «має право»

---

¹ Strandbrink P. Nostalgia and Shrinkage: Philosophy and culture under post-postmodern conditions. *Educational Philosophy and Theory*. 2018. Vol. 50. Issue 14: Special issue: What Comes after Postmodernism? P. 1407–1408.

практично на все при наявності цілепокладання і за умови, що це не буде суперечити інтересам інших людей. І оскільки головний інтерес – це отримання задоволення і збільшення його кількості, то кожен має на це право. При цьому він «не має права» судити і засуджувати будь-кого за якість цих задовольень, адже вертикальної шкали цінностей не існує – все суб'єктивно. Це очевидна істина раціональної утилітарної етики: немає різниці в якості задовольень і насолод, є різниця лише в їх кількості. Не існує «вищих» і «нижчих» цінностей – секс і театр однаково значущі і прекрасні – усе на любителя. Саме на цьому побудована сучасна мораль прав людини, і вона прогресує в бік утилітарного конс'юмеризму.

З емоційними і тривожними заявами з цього приводу виступає в своїх відеолекціях на You Tube російський філософ Іван Нінеко, який читає в США спецкурси на морально-правову тематику¹. На його думку, мораль прав людини сьогодні дуже віддалилася від класичного гуманізму з його «вищими цінностями» і навіть протистоїть йому. Сучасна ліберальна концепція прав людини не розрізняє тваринне і людяне в людині, захищаючи в рівній мірі й те й інше. Так, право і суспільна мораль часто дозволяють перемогти тваринному, в тому випадку, якщо в ньому є потреба, воно раціонально виправдано і за нього проголосує більшість. Як приклад І. Нінеко приводить оголошення приватної особи, якимось знайдене ним в мережі Інтернет в Німеччині: «Шукаю людину, яка бажає бути з'їденою». Емоційна і талановита деконструкція вченим цієї фрази в дискурсі неоліберальних цінностей і прав людини знімає її, на перший погляд, шокуючий сенс, а точніше, підмінює його іншим, не менш шокуючим, сенсом: «з'їсти» і «бути з'їденим» – це природне право людей, при наявності у них цілепокладання і консенсусу як результату домовленості. Закономірність такого висновку, на думку І. Нінеко, свідчить про моральний тупик і кризу класичної концепції прав людини в сучасних реаліях. Ця теза лягла в основу його «гуманістичної критики» прав людини, що стали антигуманними².

Свідченням панування суб'єктивного раціонального цинізму може також служити фраза, розміщена на офіційному сайті Російського трансгуманістичного руху як епіграф або преамбула до викладених нижче

---

¹ Нінеко І. Гуманістическая критика прав человека (декабрь 2016 г.). URL: www.youtube.com/watch?v=TcC8uOnYofA&t=1382s (дата звернення: 10.11.2019).

² Там само.

основних тез філософії трансгуманізму. Зміст її наступний: «Директиви «стався до інших так, як хочеш, щоб ставилися до тебе» і «їж людське м'ясо по середах і п'ятницях» сприймаються філософією трансгуманізму однаково скептично»¹. Тобто, слід розуміти, що моральний категоричний імператив у своїй догматичній принциповості, об'єктивності та універсальності, настільки ж безглуздий в методологічному і моральному відношенні в умовах релятивістського індивідуалізованого соціуму, як і заклик «їсти людське м'ясо по середах і п'ятницях».

При цьому сучасний китайський філософ Йонг Лі, який займається питаннями моралі, пропонує утримуватись від терміну «моральний релятивізм», називаючи моральну непримиренність і розбіжності в ціннісному аспекті актуальним сьогодні феноменом «моральної амбівалентності». Моральна амбівалентність також виходить з посилки, що єдиної і універсальної, істинної моралі не існує, проте це поняття не збігається з моральним релятивізмом. Швидше, моральна амбівалентність відповідає моральному плюралізму – положенню про те, що існують різні прийнятні напрямки дій і їх оцінок².

Так чи інакше, крайній лібералізм призводить до надмірно егоїстичного натуралізму в етико-правовій сфері. Хто ж в сучасному світі ще говорить про «вищі цінності»? Ті, хто знаходиться в опозиції до ліберальної концепції прав людини: ППІ, Аль-Каїда, Патріарх Кирил, Далай-лама – тобто фундаменталісти і традиціоналістськи налаштовані ідеологи. Курйозність даної ситуації лише видима. В дійсності все досить трагічно: розвінчано об'єктивні ідеали, потоптана «вища правда», з людини знято усі обмеження – моральні та фізичні. Антропологічна трансгресія через кордони природні, духовні, віртуально-тілесні робить метапростір права місцем потенційної свободи людини, що вийшла за межі своєї людської істоти.

Тема транслюдського і постлюдського становища дуже популярна у сучасних європейських авторів. Так, учені А. Санду і Л. Влад із Румунії оцінюють цей стан як знаходження «за межами технологічної сингулярності» і «наявних онтологічних меж»³. За участю технологій

---

¹ 8 тезисов философии трансгуманизма. URL: <http://transhumanism-russia.ru/content/view/459/110/> (дата звернення: 20.02.2020).

² Yong L. Moral Ambivalence: Relativism or Pluralism? *Acta analytica-international periodical for Philosophy in the analytical tradition*. 2019. Vol. 34. Issue 4. P. 473–491.

³ Sandu A., Vlad L. Beyond Technological Singularity – the Posthuman Condition. *Postmodern openings*. 2018. Vol. 9, Issue 1. P. 91–102.

позбавлений просторово-часової, причинно-наслідкової, когнітивної та біосистемної локалізації, постлюдський індивід (по суті, зведений виключно до активної свідомості) існує у «трансцендентній самостві», тобто тілесності як біологічній, так і небіологічній (віртуальній). Прагнення і можливість постлюдини покинути фізичний горизонт тимчасовості і кінцевості румунські вчені порівнюють з ефектом духовних практик буддистської, індуїстської, кришнаїтської, даосистської, шийтської та інших східних філософій¹.

Стани постсучасної «транслюдськості» та «сакральної просвітленості» збігаються в одному важливому аспекті – вони є трансгресуючим, несубстанціальним буттям людини. Про цю ж постлюдську «відмову від метафізичної, трансцендентної основи, або від субстанціальності як такої», пише фінська дослідниця Л. Каккорі. На її думку, люди повинні прийняти невизначеність і розривність як основу нашої непостійної трансгресуючої сутності². Шведський вчений П. Штрандбрінк, аналізуючи філософію і культуру в постпостмодерністських умовах, також згадує про виникнення «нового типу постпостмодерністських громадян, створених неоліберальною демократією в нормативних політичних просторах»³.

Таким чином, трансгуманістичним проектам поліпшення людини неможливо дати однозначної оцінки. Вирішуючи глобальні проблеми виживання, старіння, безсмертя, імунітету, народжуваності, споживачтва і ресурсів, біополітика одночасно породжує нові проблеми зовсім іншого роду, що пов'язані вже не з тілом, але з духовністю і загрожують суспільству новим статусом «людяшнику». Ліберальна євгеніка шукає шляхів скорочення часу на особистісний розвиток при одночасному підвищенні ефективності цього процесу, при цьому помилково асоціюючи формування особистості виключно з інтелектуальною силою, незалежним мисленням і «когнітивною свободою» людини. Проте воля штучного інтелекту здатна підпорядкувати індивіда набагато сильніше, ніж колективна воля. Дигітальний комунікативний простір

---

¹ Sandu A., Vlad L. Beyond Technological Singularity – the Posthuman Condition. *Postmodern openings*. 2018. Vol. 9, Issue 1. P. 91–102.

² Kakkori L. Postmodern as Secularization in Philosophy of Education. *Educational Philosophy and Theory*. 2018. Vol. 50. Issue 14: Special issue: SI. P. 1639–1640.

³ Strandbrink P. Nostalgia and Shrinkage: Philosophy and culture under post-postmodern conditions. *Educational Philosophy and Theory*. 2018. Vol. 50. Issue 14: Special issue: What Comes after Postmodernism? P. 1407–1408.

зачиняє людину в рамках умовної тілесної «свободи», облишуючи необхідності, а іноді й реальної можливості, міжособистісного живого контакту. В такому становищі оптимальним способом реалізації особистої свободи людини стає вимір індивідуального тіла – фізичне задоволення й насолода, розширення яких гарантує людству трансгуманістична перспектива.

2.2. Нормативне поле сучасності: методологічний та онтологічний аспекти

Новий етап історії, в який людство вступило з поширенням процесу глобалізації, пов'язаний зі змінами в усіх сферах: економічній, політичній, соціокультурній та духовній, що впливає як на зміну правової системи, так й на зміну буття самої людини, її самоідентифікацію¹.

Людина наділена свободою волі: свободою думки, свободою вибору, свободою бажання, свободою творчості. Водночас, із наявністю свободи, особистість існує в соціумі, а проживання в суспільстві регламентує систему норм, правил, зразків поведінки, якими людина повинна керуватися.

Середньовічні схоласти сформулювали парадокс, який отримав назву «Парадокс всемогутності». Суть парадоксу полягає в наступному: Бог може все; а якщо Бог може все, то Він може створити таке каміння, яке не може підняти. Але ж Бог може все, – отже, Він може підняти будь-який камінь. Однак цей парадокс перестає бути парадоксом, якщо під камінем розуміти людину. Дійсно, особистість наділена свободою волі, й саме свободу волевиявлення людини неможливо обмежити, – таким чином, Бог створив камінь, який не може підняти.

Сучасне суспільство, як ніколи раніше, відкриває перед людиною можливість вибору не тільки в побутовій, життєвої, або професійній сфері, але і в площині моральних засад, що до недавнього часу, до ХХІ століття було немислимо, неприпустимо. До ХХ століття величезну роль в судьбі людини відігравала приналежність до класу, сослів'я

---

¹ Данильян О.Г. Філософські аспекти впливу глобалізації на правову сферу. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / за ред. О.Г. Данильяна. Харків. Право, 2018. Розд. 2.3. С. 153.

(стан), тощо. Екзистенціальна свобода людини в умовах відчуження, соціальних криз і граничних ситуацій створює соціокультурну ситуацію, де горизонти обмежень майже повністю відсутні.

До сучасних транснаціональних, глобальних викликів включають світовий поділ праці, міграційну кризу, міжнародний тероризм, екологічну катастрофу, технологічні інновації, стандартизацію законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення та злиття культур різних країн¹. До цього переліку можна додати всесвітні епідемії, які впливають на все вищеназване. Це об'єктивний процес, що має системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства, його неможливо зупинити та важко коригувати. Все це обумовлює нові проблеми самовизначення особистості в нормативному полі.

Вражаючі успіхи фізики початку ХХ ст. привели до спроб екстраполяції теоретичних досягнень цієї галузі на інші галузі знання. Альберт Ейнштейн та його послідовники стверджували, що найбільш важливим поняттям фізики є поняття «поля». «Знадобилася велика наукова уява, щоб усвідомити собі, що не заряди і не частинки, а поле в просторі між зарядами і частинками є істотним для опису фізичних явищ»². Фізичні закони повинні бути зведені до структурних законів поля. З ХХ століття в гуманітарних науках поширюється застосування терміну «поле». В психології з початку минулого століття К. Левін, описуючи феномен зовнішнього маніпулювання поведінкою людини, вводить поняття «напруга поля». Саме «напруга поля» заздалегідь вимушує будь-яку людину поводитись саме так, а не інакше. Сучасна психологія знає категорії «поле міжособистісних взаємодій» або «міжособистісне поле», «особистісне поле», «інтераціональне поле». Якщо в гештальтпсихології термін «поле» увійшов як складник в концепцію динамічної системи поведінки суб'єкта в психологічному полі, то використання цього терміну в психоаналізі Ж. Лаканом відбувається без визначення змісту поняття і в різних значеннях – як мовне поле і як поле трасіндивідуальної реальності суб'єкта³.

В соціології поширюється застосування термінів «соціальне поле», «соціокультурне поле», «образ поля». В юриспруденції, як стверджу-

---

¹ Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / за ред. О.Г. Данильяна. Харків. Право, 2018. С. 6.

² Эйнштейн А, Инфельд Л. Эволюция физики. Москва – Ленинград. ОГОГИЗ. 1948. С. 86.

³ Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. М.: Гнозис, 1995. 192 с.

вав В. Д. Титов, поняття «правове поле» вперше було введено в обіг Феліксом Коеном в його науковій праці «Теорія поля й судова логіка» в 1958 році¹. Це поняття «правове поле» – інтуїтивно зрозуміле, однак, відсутній його теоретичний артикульований конструкт.

Спостереження за тим, з якою наполегливістю сторонами в суді нерідко на підставі одних і тих самих фактів відстоюється істинність прямо протилежних суджень, підводить Ф. Коена до висновку про парадоксальність судової логіки, яка на думку пересічних громадян виступає як прояв принципової облудності юристів тому, що в формальній логіці за другим основним законом – законом несуперечності два суперечливих твердження не можуть бути істинними обидва разом: одне має бути хибним.

Чи є брехня абсолютно неприпустимим явищем в суспільстві або існують винятки з абсолютною норми: «не бреши», або «брехня» допустима, а, можливо, навіть виступає системоутворюючим фактором (вводиться в абсолют) – питання відкрите. Одні стверджують необхідність і виправданість «доброчесної брехні»: обман – це необхідна умова життя людини в суспільстві, інші спираються на думку І. Канта: обман пов'язаний з несвободою, а чесність і свобода, які представляють найважливіші морально-практичні ідеї розуму, взаємообумовлені. Однак Фелікс Коен вводить в логіку матриці судових дебатів суб'єктивні інтерпретації, що дозволяє філософу підійти до цієї проблеми зовсім з іншого ракурсу: залежно від кута зору і контексту думка та подія буде вважатися істинною або хибною. Введення Ф. Коеном правил суб'єктивних інтерпретацій судових дебатів дозволяє бачити багатовекторність поля аргументацій: кожна людина, стверджував вчений, – діє в ціннісно-напруженому полі, що надає форму і колір усьому тому, що ми бачимо. Пропозиція, щоб жодна людина не була суддею в її власній справі, втілює ту давню мудрість, що тільки багатобічне уявлення про світ може позбавити нас від анархії однобічного бачення. Це подібно положенню об'єкта в полі фізичних сил: те місце, що слова обіймають у контексті, істотно впливає на їх значення та істинність. Така думка побудована на аналогії з принципом відносності, настільки ж доречного в юриспруденції, як і в ньютонівській та ейнштейновій фізиці. Подія,

---

¹ Титов В. Д. Судова логіка в контексті гіпотези правового поля у Фелікса Коена. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2002. №2. С.133–134.

точка зору, ціннісні поля – все це зумовлює суб'єктивну оцінку істинності чи хибності. Зміст проходить через ціннісні поля, й це впливає на сприйняття людиною повідомлень про факти.

Сьогодні, як в науковій літературі, так і в журналістиці, популярними стали терміни «правова реальність»¹, «правовий простір»², «нормативне поле», «правове поле», «нормативно-правове поле», «законодавче поле», «нормативно-законодавче поле», «конституційне поле», «конституційно-нормативне поле», «конституційно-правове поле». Також в окремих статтях можна зустріти поняття «індивідуальне нормативне поле», «первинне правове поле» та «вторинне правове поле», «соціально-нормативне поле», «вище поле» й «елементарне поле».

Отже, термін «поле» набув широку уживаність в науці, однак існує проблема його застосування, яка пов'язана з відсутністю чіткої й однозначної дефініції цього поняття³.

Дійсно, термін «нормативне поле» в літературі може використовуватися як «знакове» слово, що задає «пізнаваний» зміст реченню⁴, як метафора⁵, як журналістська претензія⁶, як усім відома, широко уживана, наукова категорія⁷. Тим часом саме поняття «правове поле» (як і «нормативне поле»), незважаючи на їх популярність, не є однозначно визначеними як в інших галузях науки, так і в юриспруденції. Уже сам

¹ Савенко В. В. Правова реальність як структурована площина реалізації права. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2015. Том 10. №1–2 (9–10). С. 57–68.

² Кравчук В. М. Правовий простір держави: проблеми визначення за обсягом і змістом. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 15–18.

³ Деркач Я. Правове поле України – безпредметне поняття чи наукова категорія та правова реальність? *Вісник прокуратури*. 2001. №4. С. 80–82.

⁴ Як нормативно-правова база захищає від конфліктів в ОТГ – відповідають експерти ПЦПСД. *Політична Херсонщина: незалежний спостерігач* [Електронний ресурс]. URL: <http://polit-kherson.info/society/2816-yak-normatyvno-pravova-baza-zahyschaie-vid-konfliktiv-v-otg-vidpovidaiut-eksperty-pcpsd.html> (дата звернення: 13.04.2020).

⁵ Галлін Д. С., Манчіні П. Сучасні медіасистеми: Три моделі відносин ЗМІ та політики. Київ. Наука. 2008. С. 174.

⁶ Невельська-Гордєєва О. П. Психологічні аспекти субкультури в контексті нормативного поля. *Вісник Харківського національного університету .Серія «Психологія»*. Харків. 2010. No 91. С. 127–129.

⁷ Петренко В. А. Державне регулювання освітньої діяльності в сфері вищої освіти. *Економіка та держава*. Київ. 2019. №7. С. 69; Політологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. І. М. Коваль (керівник авт. колективу), Л. А. Ануфрієв, О. І. Брусилівська та ін. Харків. Фоліо. 2012. С. 134.

факт наявності не одного, а множинності термінів (нормативне поле, законодавчо-нормативне поле, законодавчо-правове поле, міжнародне правове поле, внутрішнє правове поле, спільне нормативне поле, поле правого регулювання, законодавче поле, нормативний простір, правовий простір та ін.) свідчить не на користь відпрацьованості використуваної термінології. В одних текстах законодавче і нормативне поля тлумачаться як різні: «слабке законодавче та нормативне поле у сфері активної організаційної структури управління державним боргом», в інших, навпаки, поєднуються в єдине законодавчо-нормативне поле; в одних текстах обсяги понять «правове поле» та «нормативне поле» розглядаються авторами як різні: міжнародне правове поле й нормативне поле держави¹, в інших як равнооб'ємні поняття: нормативно-правове поле².

Засобами масової інформації термін «правове поле» вживається в значенні «легітимність», «законність» (наприклад: «усе повинне вирішуватися у правовому полі» або «запустили у правове поле цей сумнівний нормативний акт» і т. д.). У науковій юридичній літературі категорії «законодавче», «нормативне» і «правове» поля можуть вживатися як синоніми в одних текстах, а в інших можуть бути пред'явлені як нетотожні поняття. Однак усі вони вживають ці терміни як цілком сталі, відомі всім, внаслідок чого й не розкривають, не уточнюють їх змісту.

М. І. Панов стверджує, що надання дефініції поняттю – це універсальна процедура розвитку наукового знання; сутність цієї логічної операції у відношенні правових термінів полягає в формулюванні знань в галузі державно-правових явищ³.

У тих випадках, коли слово (всередині певного вислову) має відповідне значення, то зазвичай говорять, що воно позначає «поняття». Р. Карнап стверджував, що крім понять у науці існують ще й псевдо-

---

¹ Анексія Криму рік потому: шлях до реінтеграції [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ppu.gov.ua/ru/aneksiya-krimu-rik-potomu-shlyah-do-reintegratsiy/> (дата звернення: 13.04.2020).

² Ценклер Н. І. Нормативно-правове поле України як основа розвитку економіки регіону при врахуванні євроінтеграційних процесів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2015. Вип. 5. С. 193.

³ Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 55–56.

поняття¹. Якщо тільки здається, що слово має значення, у той час як у дійсності воно йому не притаманне, то вчений називає таке слово «псевдопоняттям». Фактично найчастіше ми зустрічаємось із псевдопоняттями в журналістиці, в рекламних слоганах, в сучасних молодіжних субкультурах. Але чи не є термін «правове поле» таким словосполученням без значення саме в науці? Припускаємо, що ні; для юриспруденції це не псевдопоняття, хоча журналістами та політиками через засоби масової інформації цей термін іноді вводиться частіше для «червоного слівця», як риторичний прийом збільшення вагомості промови чи друкованого тексту.

Академік М. І. Панов поділяє усі правові категорії в залежності від їх статусу, тобто реального місця й ролі в юридичній науці та практиці, на дві величезні групи – «доктринальні» і «легальні» правові поняття, що в сукупності складають категоріальний апарат юридичної науки. Доктринальні – це ті правові поняття, які з'являються як результат пізнавальної діяльності й належать безпосередньо науці, завдяки яким висловлюються ті чи інші концепції, теорії, вчення юриспруденції. Саме вони й складають зміст юридичної науки як результат пізнавальної діяльності, несуть в собі первинну правову інформацію. Легальні – це такі поняття, які отримали нормативне закріплення у відповідних нормативно-правових актах, законах та підзаконних актах, належать не тільки юридичній науці, але й позитивному праву. Отже, правознавці наполягають на тому, що в нормативно-правових актах допустимо використовувати категорії, які не мають юридичної дефініції (тобто не визначені як категоріальний апарат юриспруденції), якщо такі терміни однозначно визначені в загальнокультурному контексті. Категорія «нормативне поле» відноситься за класифікацією М. І. Панова до доктринальних понять. Саме це й дозволяє в окремих випадках широко застосовувати його без чіткої фіксації змісту, хоча вже була зафіксована невід'ємність нормативного поля як від соціокультурного простору², так й від філософсько-правового контексту³.

---

¹ Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка [Електронний ресурс]. URL: <https://kph.npu.edu.ua!/e-book/klasik/data/carnap/01.html> (дата звернення: 13.04.2020).

² Невельська-Гордеева Е. П. Нормативное поле в контексте современной культуры. *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник*. Відп. ред. В. Я. Тацій. Харків. Національна юридична академія України. 2005. Вип. 72. С.205.

³ Невельська-Гордеева О. П. Онтологія і логіка нормативного простору. *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник*. Відп. ред. В. Я. Тацій. Харків. Національна юридична академія України. 1999. Вип. 38. С.34.

Сучасна наука не тільки оперує термінами «моральне» і «правове» поля, а й логічно підкорює (логічне відношення координації або супідрядності) їх категорії «нормативне поле», інакше кажучи, родові поняття «нормативне поле» підрозділяється на два субпідрядні видові поняття: «моральне» і «правове» поля. Логічне відношення між категоріями «нормативне поле» і «правове поле» розглядається як підпорядкування (координація), де перше поняття є підпорядковуючим (більшим за обсягом, родовим), а друге – підпорядкованим (меншим за обсягом, видовим)¹. Правове поле – це система дозволів та обмежень у соціальній реальності, що випливає з існування юридичних норм. Нормативне поле розуміється як ієрархічна структура, сукупність усіх різноманітних соціальних норм – правових, моральних, релігійних, локальних, корпоративних, існуючих у взаємодії одна з одною. Виходячи з таких дефініцій логічно обґрунтовується розведення законодавчого й нормативного полів, бо перший термін підпорядковується другому, а застосування у літературі категорії «законодавчо-нормативне поле» підкреслює, що мова йде лише про юридично-закріплені норми в чинному законодавстві.

Ю. А. Левада² говорить про співіснування і взаємодію різних нормативних полів зі своїми критеріями дозволеного-недозволеного, узгодженого-неузгодженого, що властиво різним суспільним системам, у яких існує розмежування буденного і святкового, свого та чужого, приватного й офіційного. Ним виділяються різнорідні нормативні поля – соціетальні, групові, рольові та інші, множинність яких визначається орієнтацією й рамками діяльності людини. Однак, з методологічної точки зору недоцільно вести мову про співіснування і взаємодію різних нормативних полів, а необхідно розглядати єдиний простір нормативного поля з множинною мережею антиномій. Нормативне поле будується як система, й існує відповідно до законів самоорганізації й саморозвитку останньої, йому властива орієнтація на множення і відтворення всієї сукупності атрибутивних відносин. П. Штомпка³,

---

¹ Невельська-Гордеева О. П. Філософсько-правове дослідження нормативного поля. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», Харків. 20–21 листоп. 2013 р. Харків. Нац. акад. прав. наук України. 2013. С. 157.

² Левада Ю. А. Homo Post-Soveticus. *Общественные науки и современность*. 2000. № 6. С. 5–24.

³ Штомпка П. Социология социальных изменений. Москва. Аспект-Пресс. 1996. 416 с.

навпаки, наполягає на тому, що нормативне поле не є системою, бо система це чітко організований простір, а от поле це «м'який» (за його висловом) термін, який не має жорстко визначеної організації.

Ю. В. Бех акцентує увагу на тому, що система повинна відповідати реальним фізичним умовам свого самозбереження і саморозвитку, служити певним функціям і меті розвитку. Тим паче, що функції системи не повинні декларуватися, а повинні зумовлюватися відповідним чином спроектованою структурою. Система є єдністю тотожності і відмінності, відбиває єдність внутрішніх і зовнішніх умов свого існування¹, тому є підстави, на відміну від точки зору П. Штомпки, вважати нормативне поле системою.

К. Е. Альчуррон і Є. В. Булигін запропонували поняття нормативної множини, нормативного слідства і нормативної системи². Нормативна множина – це безліч висловлювань, серед наслідків з яких є такі, що встановлюють зв'язки між випадками і рішеннями. Нормативна множина складається з певних сукупностей випадків і рішень, або сукупностей властивостей і дій, для яких рішення обов'язково є логічно коректним слідством, що випливає з цих властивостей і дій. Будь-яке нормативна множина, що містить всі свої слідства, відповідно буде називатися нормативної системою. Коли серед наслідків множини висловлювань є такі, що пов'язують випадок і рішення, то ця множина має нормативні слідства.

Отже, нормативна система співвідносить випадки з рішеннями, а це означає, що принаймні одне рішення є наслідком з нормативної множини. Якщо розглядати нормативну систему як множину норм, то всі висловлювання, що складають цю систему, є нормативними висловлюваннями (нормами). К. Альчуррон і Е. Булигін висувають поняття про норму, яка не є ні абсолютною, ні відносною, й згідно з уявленнями авторів «Нормативних систем», ідея нормативних відносин лежить за межами логіки і належить соціальному регулюванню. Е. Булигін пропонує тлумачення нормативної системи як системного порядку, що може бути представлений у вигляді часової послідовності безлічі

---

¹ Бех Ю. В. Філософія управління соціальними системами: монографія. Київ. Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 456–457.

² Альчуррон К., Булигін Е. Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм. / под ред. Е. В. Булыгина, Е. Н. Лисанюк. Санкт-Петербург. Издательство Санкт-Петербургского университета., 2013. С. 83–86.

множин норм. В нормативному полі існують проблеми, пов'язані з протиріччями між нормами, існуванням умовних норм, а також норм, що скасовуються, тобто норм, які втрачають свою силу при певних умовах.

В науці існує поділ систем на два види: є одномоментні системи та динамічні системи. Одномоментні системи – це короточасні системи, що припиняють своє існування як тільки додається нова норма до безлічі норм або як тільки норма, що належить до безлічі норм, видаляється з множини норм за допомогою скасування. Динамічна система продовжує перебувати в часі незалежно від змінення змісту множини норм. Нормативне поле відноситься до другого типу систем.

Традиційно логіка ґрунтується на понятті істини. Якщо норми, як приписи, не розглядати як істинні або хибні, то не існує логіки норм і система втрачає ієрархічну цілісність. Однак сьогодні є погляд на припис як адекватний або неадекватний реальній ситуації. Якщо журналіст знімає боротьбу за виживання дитини, що впала в річку, виходячи з професійних мотивів отримати неперевершений репортаж або документальний фільм, замість того, щоб допомогти дитині вибратися з води, – хто назве поведінку журналіста адекватною ситуації? Виходячи з цього допустимо припис, адекватний ситуації, вважати істинним, а неадекватний ситуації розглядати як хибний. Забути про професійні амбіції й спасти життя дитині – це адекватна норма, яка може вважатись істиною, а знімати, залишивши дитину без допомоги, такий припис можна вважати хибним. Отже, норму можна вважати або істиною, або хибною. Є. В. Булигін категорично заперечує існування абсолютних норм й наполягає на абсолютності волі законодавця. Вітчизняна філософська думка крокує до прийняття погляду Є. В. Булигіна на нормативне поле як безлічі множин норм. Так, за визначенням М. В. Поповича, нормативний простір – це система взаємозалежних вимірів, нормативне поле – реалізований простір, «реальність, яку ми «вимірюємо» і в який встановлюємо її структуру»¹. З нашої точки зору, нормативне поле – це простір буття норм. Нормативне поле містить у собі норми – правові, релігійні (конфесіональні та міжконфесіональні), моральні (секуляризована мораль, на відміну від релігійної), психологічні, соціальні, культурні та інші. Нормативне поле надається людині в процесі життєдіяльності під час виховання, знайомства з нормативно-правовими

---

¹ Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття. Київ. Сфера. 1997. С. 54.

актами, міжособистісного спілкування, при реалізації віросповідання тощо. Якби правові норми цілком збігалися з релігійними, релігійна мораль – із секуляризованою мораллю, то людина самовизначалась би у дихотомічному полі «норма» – «не норма» (або «норма» – «патологія»). При наявності низки норм, що не співпадають у нормативному полі, особистість вимушена здійснювати процес самовизначення. Так, правова норма може рекомендувати дію, а релігійна – утримування від дії (наприклад, правова норма – дозволяє розірвати шлюб, а релігійна пропонує утримуватися від розлучення, правова норма дозволяє аборт, а релігійна не рекомендує переривати вагітність, в ряді країн одностатеві шлюби легітимні, а релігійні норми не погоджуються їх визнати). Сучасна культурна ситуація характеризується появою в різних сферах діяльності (політиці, економіці, екології, інформатиці, генетиці, медицині та ін.) нових, невідомих попереднім поколінням, моральних проблем, вирішення яких не можна досягнути шляхом дедуктивного виведення нових вимог зі старих моральних постулатів. Акцитування уваги на ієрархізованості відношень між нормами, як зняття хаосу безмежності, дозволяє бачити горизонти подальшого дослідження нормативного поля. Нормативне поле саме привласнюється особистістю через боротьбу з хаотичністю пред'явлених норм.

Індивідуальне нормативне поле – це ієрархія норм, привласнених суб'єктом. Очевидно, формування особистості йде саме через привласнення нормативного поля шляхом створення індивідуальної ієрархічної структури норм.

Нормативне поле – це система обмежень в соціальній реальності, що впливає з існування, як юридичних норм, так і моральних принципів, й моральних ідеалів. «Нормативне поле» розуміється як сукупність всіх різноманітних соціальних норм (правових, моральних, релігійних, локальних, корпоративних, субкультурних та ін.), що існують у взаємодії або взаємо конфронтації один з одним.

Д. В. Лук'янов розглядає релігійні правові системи як окремих правовий феномен, що існує у сучасному світі поряд із національними, субнаціональними, квазінаціональними та міжнародними правовими системами; звертає увагу на сучасні тенденції раціоналізації релігії в правовому дискурсі, як у світських правових системах, так і в релігійних. Можливими моделями правового регулювання, за Д. В. Лук'яновим, може бути: 1) визнання та закріплення християнської

традиції як фундаменту соціальної та правової системи Європи з відповідним ігноруванням мусульманської традиції; 2) дистанціювання від всіх релігій, послідовне проведення секуляризації права та держави; 3) визнання прав релігійних громад, у тому числі мусульманської, на регулювання окремих сфер життя на основі власних норм. Шлях, за якого відбувається визнання прав релігійних громад на регулювання окремих сфер життя на основі власних норм, може привести до релігійного порозуміння в Європі¹. Отже, множинність не тільки окремих норм, але й ієрархізованих нормативних комплексів, складає обсяг нормативного поля.

Нормативне поле являє собою відкриту ієрархічну (а не детерміновану) систему і, як системі, їй притаманні всі особливості систем:

1) з формальної та інформаційної організації допустимо розглядати нормативне поле як відкриту систему, як має властивості самоорганізування;

2) теорія систем має розроблені методологічні основи, які або в повній мірі, або частково, можуть бути застосовані до «нормативного поля»;

3) гносеологічним статусом «нормативного поля» задається бачення нормативної реальності;

4) вивчення онтології нормативного поля дозволить знайти схеми різних форм управління;

5) зовнішні керуючі впливи не повинні направлятися тільки на окрему частину системи, а повинні враховувати стан нормативного поля як цілісної системи.

У нормативному полі реалізуються аксіологічні ідеали суспільства, носіями яких виступають особистості як представники субкультурного світогляду. Психологія формування світогляду індивіда є складним особистісним процесом, логіка якого може бути пред'явлена у вивченні тенденцій зміни масової свідомості. Якщо світогляд – це індивідуальні погляди в свідомості людини, то нормативне поле – це зафіксовані нормативні ідеали поведінки, пред'явлені кожному члену суспільства.

Суспільство споживання сформувало в людині прагнення до досягнення незалежності і матеріального благополуччя, що призвело до деградації його соціальної та особистісної сутності. Як стверджує

---

¹ Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі: монографія / Д. В. Лук'янов. Харків. Право. 2015. С. 272.

В. В. Парцванія, зняття головного соціального протиріччя між наростаючим індивідуалізмом і потребою в зміцненні людської солідарності повинні стати головною турботою сучасних філософів¹.

Моральність прийнято розуміти як сукупність загальних принципів і норм поведінки людей по відношенню один до одного в суспільстві. Важливим є те, що людина, покладаючи на себе обов'язок жити за моральними законами, прийнятими в суспільстві, на основі згоди громадського та особистого світогляду, здійснює цей вільний акт не тільки як релігійний, а як соціальний. Звідси випливає: аморальна людина є одночасно й асоціальною.

Сьогодні поняттям «нормативне поле» охоплюється великий спектр проблем людини, її індивідуального, соціального й духовного існування. На наш погляд, інтерес до нормативного поля пояснюється ще й поширеним виникненням субкультур. Поки простір норм однорідний, він не виділяється і, мабуть, не рефлексується. Як тільки протиставляються протилежні норми, або норми, що взагалі суперечать одна одній, відразу ж починаємо вести мову про простір нормативного існування. При визначенні особистістю цінностей, що превалюють як головні у суспільній свідомості, субкультура може виступати як контркультура, а контркультура за цих обставин, стає неактуальною для людини. Наявність конфлікуючих систем цінностей в нормативному полі на психологічному рівні вимагає активного самовизначення особистості.

В. Р. Павелків стверджує, що розвиток особистості, розмаїття її духовного світу залежить не лише від загальної культури суспільства, системності його нормативної бази, упорядкованості нормативного поля суспільства, а й від ставлення кожної особистості до системи суспільних цінностей, їх визнання, прийняття на психологічному рівні та інтеріоризації². З точки зору В. Р. Павелківа, більшість неформальних молодіжних субкультур мають елементи протестного змісту, що зумовлено кризою підліткового віку, пов'язано із пошуком нових правил поведінки, як альтернативних до раніше засвоєних норм по-

---

¹ Парцванія В. В. Причинно-следственные взаимосвязи в современных иррациональных социальных отношениях. *Человек: соотношение национального и общечеловеческого*. Выпуск 2. Сб. материалов международного симпозиума (г. Зугдиди, Грузия, 19–20 мая 2004 г.) / Под ред. В. В. Парцванія. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество. 2004. С. 194.

² Павелків В. Р. Психогенеза агресивної та деструктивної поведінки в підліткових субкультурах: дис. ... д-ра психологіч. наук. Рівне. 2019. С. 47.

ведінки. На нашу думку, протестна складова притаманна не лише для молодіжних субкультур. Субкультура, як протиставлення, як антагонізм до культури загальноприйнятої у суспільстві, завжди буде нести в собі виклик, пов'язаний з протиставленням, тобто протест проти прийнятих суспільних норм.

Теорія субкультур – один із засобів опису явищ культурної диференціації сучасного суспільства¹. Сфера екстернальної (для домінуючої в суспільстві) культури включає взагалі безліч різних субкультур: кримінальну, богемну, елітарну, професіональну²; наркомафіозну; релігіознавцями сьогодні вводиться категорія «субкультура сатаністської молоді»; все наполегливіше говорять про кіберкультуру як субкультуру віртуальної реальності, тощо. Усі вони екстернальні в тій мірі, у якій їх внутрішні цінності протиставлені загальноприйнятим у суспільстві. Сучасна ситуація розвитку субкультур в контексті нормативного поля виявляє тенденцію зникнення екстернальних культур у зв'язку з тим, що заперечення існування абсолютних норм приводить до зникнення домінуючих норм в суспільстві.

Поняття нормативного поля дозволяє визначити соціокультурну ситуацію, знаходячись у якій людина стає суб'єктом права. Кожен закон може бути розглянутий з точки зору аналізу елементів нормативного поля, що робить інтерпретацію юридичної норми більш змістовною. Нормативне поле не є назавжди чітко визначеним. Воно постає як система, що постійно змінюється, й ці змінення залежать від сьогоденної ієрархізації соціальних норм, від переважної цінності абсолютних моральних норм над раціональними, чи навпаки, від соціокультурної ситуації в суспільстві.

У сучасному нормативному полі спостерігаються тенденції розширення кола допустимості норм: раніше неприйнятні норми сьогодні популяризуються як цілком припустимі, раніше не існуючі можливості сьогодні – буденна реальність: зміна статі, сурогатне материнство тощо.

---

¹ Щепанская Т. Б. Субкультуры. Современный городской фольклор. Москва. Институт высших гуманитарных исследований. 2003. С. 190.

² Анучина Л. В., Стасевская О. А. Субкультура юриста в системе культуры украинского общества: генезис и становление. *Вісник Харківської Державної академії дизайну і мистецтв*. Збірник наукових праць. / За ред. В. Я. Даниленка. Харків. ХДАДМ. 2006. № 1. С. 9.

Ситуація постійного збільшення обсягу моральних альтернатив, стирання загальнозначущих авторитетів призводить до ускладнення морального вибору, що з новою силою актуалізує питання тлумачення норм. Сучасна культурна ситуація характеризується появою в різних сферах життя нових проблем, вирішення яких вимагає нових підходів.

Не виправданими є спроби застосовувати терміни «правове поле», «правовий простір», «правова система» як синонімів поняттю «система законодавства» тому, що поняття «правове поле» можна розглядати як сукупність: системи правил поведінки, встановлених державою (об'єктивне право); системи правил, якими керується громадянин (суб'єктивне право); системи прав людини (природне право); системи загальноправових початків (принципів) регулювання поведінки суб'єктів суспільних стосунків; системи правових поглядів і ідей (правосвідомість); системи реалізації всіх цих правил, принципів, норм і ідей (юридична практика)¹. Тут реальні можливості діяльності суб'єктів в рамках правового поля істотно розширюються (в порівнянні з рамками закону в системі законодавства) за рахунок включення в це поле легальних актів тлумачення ратифікованих міжнародних документів, нормативних договорів, юридичних прецедентів, матеріалів юридичної практики, юридичної доктрини.

Зміст поняття «нормативне поле» постає як ще більш широкий, ніж зміст терміну «правове поле». Нормативне поле неможливо вирвати із загальнокультурного контексту. Дійсно, причини виникнення і існування правової норми і її конкретної текстуальної форми криються не тільки в правовій свідомості, але і в об'єктивних закономірностях суспільного розвитку, що свідчить про формування правової норми людьми і для людей, які усвідомлюють і сприймають її в певному культурному контексті. Питання, яке турбує сучасну філософію права: чи може закон бути несправедливим, М. В. Поповичем вирішується так: інтуїтивно кожен відчуває, що може². Отже, крім права ще є і відчуття справедливості, яке дозволяє оцінювати закони, й справедливість також

---

¹ Бляхман Б. Я. Правовое поле: понятие, пределы, функции. *Современные вопросы теории права: теоретико-технологический аспект*. Новосибирск. РАН, 2001. С. 15–19.

² Попович М. В. Право з погляду філософа. *Проблеми філософії права*. 2003. т. 1. С. 10–11.

присутня в нормативному полі. Такі загальнолюдські цінності як свобода, справедливість, рівноправність, гуманізм є одночасно і правовими цінностями, включеними в конституції держав і відповідні законодавчі акти. У той ж час виражені в законах юридичні формули об'єктивно ставлять складну філософсько-правову проблему їх адекватності реальної справедливості або, можливо, навпаки, експлікації прихованого в них антигуманого значення. А. А. Козловський формулює свій постулат так: «яка нація, така й її філософія права і справедливості»¹. Отже, поняття «закон» і «справедливість» роз'єднуються. Дійсно, якби не існувало деяких абсолютних моральних норм і, внаслідок цього, у людей було б відсутнє етичне почуття, то поняття «несправедливість» неможна було б визначити, воно існувало б як абсолютно безглузде. У такому випадку існував би лише юридичний закон.

Особистість спроможна рефлексувати норми та ментально взаємодіяти з нормативним полем: є люди, які підлаштовуються під уже існуючі норми, а є такі, які хочуть змінювати нормативне поле під себе. Останні прагнуть знищити абсолютні норми і релігійно-конфесіональні норми, тому що саме ці загальнолюдські норми заважають перекроїти нормативне поле під свій індивідуальний розмір. Ця тенденція до стирання абсолютних норм та релігійно-конфесіональних норм, сьогодні простежується у всіх сферах як суспільного, так і особистого життя. Аргументом виступає міркування про те, що необхідно розмежовувати суспільну і приватну моралі, тобто особистість керується одними моральними нормами (одною ієрархованою системою), а в політичній субкультурі, в соціумі діє інша мораль зі своєю ієрархованою системою. Якщо суть моралі полягає в непорушності встановлених норм і цінностей, націлених на приборкування егоїстичної природи людини, то в політиці константою є не ідеал, а інтерес. Поняття доцільності й ситуативної користі зовсім витиснули із суспільної свідомості уяви про особистий обов'язок перед державою, справедливість, чесність, моральні норми як в особистому житті, так і в суспільному, актуалізувавши в ньому цинічні й сугубо індивідуалістичні цінності «суспільства споживання». Причини таких тенденцій криються у втраті духовної складової людської істоти.

---

¹ Козловський А. А. Філософія права як самосвідомість нації. *Проблеми філософії права*. 2003. т. 1. С. 16.

Нормативне поле фіксує не тільки фізичні, соціальні та психологічні норми, але охоплює й духовне життя. Якщо для одних філософських систем духовного життя не існувало, то інші акцентували увагу саме на духовному складнику суспільства. Завдання сучасної філософії: гармонізувати співвідношення всіх цих складників, бо біосоціальна істотність вкупі з техногенною та кібер-цифровою цивілізацією не вичерпує в повній мірі увесь спектр існування людини. Духовність виступає важливим елементом життя особистості.

А. Маслоу сформулював п'ятиступеневу ієрархічну модель мотивації особистості¹. Запропонована ним п'ятирівнева схема с першого погляду представлялася всеосяжною. Однак, автор виходив з уявлення про те, що особистість є біосоціальна істота: вітальні потреби (в їжі, захисті від холоду або спеки, у власній безпеці) і особистісно-соціальні (самоактуалізація і самореалізація), представлені А. Маслоу, не враховують усього різноманіття суті індивіда.

Класифікація потреб А. Маслоу зображується у вигляді піраміди: від нижчих потреб до вищих: спочатку фізіологічні (базові) потреби, які включають в себе потреби в їжі, диханні, одязі, житлі, сні тощо. Поки дані потреби не задоволені в певній мірі, потреби більш високого рівня не можуть бути актуалізовані. Задоволення потреб починається з першої групи і при досягненні певного, прийнятного для людини рівня задоволення вона починає відчувати необхідність у досягненні потреб більш високого рівня. Другий рівень – потреби в безпеці (екзистенційні), що включають потреби в безпеці існування, впевненості у завтрашньому дні, стабільність умов життєдіяльності та інше. Третій рівень: потреби в приналежності і любові (соціальні) – це потреби в прихильності, приналежності до колективу, до певної групи, спілкуванні, участі у спільній колективній діяльності та відпочинку, в прагненні до любові, дружбі, тобто дані потреби засновані на прагненні особистості відчувати себе частиною соціуму. Четвертий рівень пов'язаний з потребами в повазі і визнанні (самооцінка). Це прагнення до визнання суспільством певних переваг та гідностей особистості, визнання її належності до певного класу чи групи суспільства, досягнення статусу, престижу тощо. П'ятий, останній за А. Маслоу рівень – потреба в самовираженні (самоактуаліза-

---

¹ Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е издание. Санкт-Петербург. Питер. 2008. 352 с.

ція), що є прагненням індивіду збагатити свій досвід, реалізувати себе як особистість, розкрити свій потенціал. Класифікація А. Маслоу поступово доповнюється, бо науковці відчують її неповноту. Між четвертим та п'ятим рівням вводяться ще два: пізнавальні потреби – знати, вміти, Однак, без наявності духовних потреб класифікація А. Маслоу залишається незавершеною. Відчуження особистості від духовного життя призводить до порушення психічного здоров'я людини, і, не усвідомивши справжніх причин захворювання, успішно відновити останнє неможливе, тому що лікуються тільки наслідки хвороби.

Зміна нормативного поля відбувається поступово, але цілеспрямовано. ЗМІ здатні давати зразки поведінки, яким прагнуть наслідувати, вони мають величезний виховний потенціал. Сучасні ЗМІ запускають героїв, поведінку і спосіб життя яких формує масову свідомість і, як наслідок, світогляд кожної особистості. Сьогодні популярний герой ЗМІ в найуспішніших проектах десятиліття, – фрік (англ. freak – урод) – людина, що відрізняється яскравим, незвичайним, екстравагантним зовнішнім виглядом і зухвалою, найчастіше епатажною, поведінкою. Якщо глядач або читач підсвідомо намагається асоціювати себе з головним героєм, а останнім часом на його місце мас-медіа незмінно ставлять фріка, то ідеал поведінки – людина депресивна, з постійними нервовими зривами, не просто невдаха, над яким всі сміються, а невдаха, що гідна осміяння. Така прихильність до «прикольності» поведінки як взірць сучасності в масовій свідомості сильно змінює ціннісну структуру сучасного нормативного поля.

Подальше дослідження нормативного поля повинно йти у руслі співвідношення «нормативне поле» та «індивідуальне нормативне поле»; при врахуванні духовних норм через взаємодію з іншими; взаємозалежності «нормативного поля суспільства» (макрополе) й «локального нормативного поля» (мікрополе, яке має прояв в корпоративній свідомості, у міському самоврядуванні, в субкультурах, в окремих групах суспільства).

Все вище сказане показує, що категорії «нормативне поле» й «правове поле» – не є псевдопоняттями. Введення їх в наукову термінологію логічно визначено як станом масової свідомості, так і об'єктивними процесами, що відбуваються в суспільстві. Нормативне поле включає в себе сукупність різних норм: моральних, релігійних, правових, психологічних, соціальних, політичних, культурних тощо. Таким чином, категорія «нормативне поле» ширша за термін «правове поле», яке є ви-

довим поняттям до родового поняття «нормативне поле». Актуальність дослідження нормативного поля в першу чергу пов'язана з наявністю в суспільстві множинності субкультур, а правового поля з активним процесом законотворчості. Конфліктуючі системи цінностей викликають появу в нормативному полі суперечних ціннісних структур, що на психологічному рівні вимагає активного самовизначення особистості, а в правовому полі – врахування інтересів усіх соціальних верст населення держави. Недоцільно розглядати сукупність різних нормативних полів, наукова перспектива за дослідженням єдиного простору нормативного поля з множинною мережею антиномій.

2.3. Право і цифрова реальність: виклики та перспективи

Значущим фактором розвитку суспільства є використання нових комп'ютерно-програмних технологій в усіх сферах соціального буття. На сучасному етапі, коли цифрові технології буквально пронизують життєдіяльність суспільства, відбуваються трансформації та ускладнення гетерогенності й ентропійності інтернет-простору, інтенсивний розвиток робототехніки і технологій штучного інтелекту, поступово формується нова, так звана «цифрова» реальність. Особливістю цієї реальності є те, що вона базується на нових технологіях, які впливають на традиційне суспільство з його економікою, трансформуючи її від такої, що споживає ресурси, до економіки, що створює ресурси. Технології позитивно впливають на ефективність, результативність, вартість та якість економічної, громадської та особистої діяльності, отже цифровізація є визнаним механізмом економічного зростання. Ключовим ресурсом цифрової економіки є дані, які генеруються та забезпечують електронно-комунікаційну взаємодію завдяки функціонуванню електронно-цифрових пристроїв, засобів та систем¹.

---

¹ Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р [Електронний ресурс]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR180067?an=6&scop=79&fcop=222> (дата звернення: 07.03.2020).

Серед цифрових технологій сьогодні найбільш перспективними і при цьому найбільш неоднозначними є саме технології штучного інтелекту, які базуються на механізмах, що генерують інтелект і здатність пізнавати¹. Єдиного визначення для поняття «штучний інтелект» на теперішній час не існує, але аналіз даного поняття дає можливість виділити наступні суттєві ознаки в його змісті: комп'ютеризована система з антропоморфним «інтелектом», тобто така, що демонструє поведінку, яка, як правило, вимагає інтелектуальних зусиль і здатна раціонально вирішувати складні проблеми або вживати відповідні дії для досягнення цілей за будь-яких реальних обставин, з якими вона стикається².

Технології штучного інтелекту усе більш укорінюються в житті сучасного людства. У багатьох сферах діяльності рівень штучного інтелекту вже перевершує рівень інтелекту природного – людського³. Дослідження в галузі штучного інтелекту дозволяють, з одного боку, здобути розуміння внутрішніх механізмів людського розуму, а з іншого – створювати корисні для людини комп'ютерно-програмні комплекси, здатні мислити і діяти розумно⁴. Штучні системи, засновані на цих технологіях, моделюють механізм мислення людини та рішення нею задач у певній предметній галузі, а не її особисту фізичну чи когнітивну природу. Вони здатні отримувати, обробляти, представляти та використовувати знання, тому в науковій літературі їх іменують термінами: «система, заснована на знаннях» або «експертна система», часто ототожнюючи ці поняття. Однак ці поняття знаходяться у відношенні підпорядкування, оскільки система, заснована на знаннях, – це будь-яка система, робота якої базується на застосуванні правил відносин до символічно поданих знань. Можливості ж експертних систем ширші за можливості систем, заснованих на детермінованих (обмежених, реалізованих на поточний

---

¹ Chandra, R., Prihastomo, Y. (2012). Artificial Intelligence Definition: A Review. *Computer Science* [Електронний ресурс]. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Artificial-Intelligence-Definition-%3A-A-Review-Chandra-Prihastomo/d959ad041acca7570a7229e51c18a297bb7ca0b2> (дата звернення: 07.03.2020).

² Garcia D. Preparing for Artificial Intelligence in the Legal Profession. *The Lexis Practice Advisor Journal* [Електронний ресурс]. URL: <https://www.lexisnexis.com/lexis-practice-advisor/the-journal/b/lpa/posts/preparing-for-artificial-intelligence-in-the-legal-profession> (дата звернення: 18.02.2020).

³ Бостром Н. Искусственный интеллект: Этапы. Угрозы. Стратегии: Пер. с англ. Москва: Манн, ИвановиФербер, 2016. С. 222.

⁴ Rissland E. L. Artificial Intelligence and Law: Stepping Stones to a Model of Legal Reasoning. *The Yale Law Journal*. 1990. Vol. 99. № 8. P. 1959.

час) знаннях. Експертна система містить знання у певній предметній галузі, накопичені в результаті практичної діяльності людини (людей) протягом всієї історії розвитку суспільства, і використовує ці знання для пошуку і вироблення рішення при виникненні проблеми. Штучну систему можна назвати експертом при виконанні таких умов: знання, якими володіє програма, повинні бути сконцентровані у визначеній предметній галузі; знання припускають певну організацію й інтеграцію – тобто окремі відомості мають співвідноситись одне з одним і утворювати щось на зразок ланцюжка, у якому одна ланка «тягне» за собою «наступну»; програма повинна застосовувати знання, а не просто володіти здатністю виконувати деякий алгоритм; із даних знань має безпосередньо впливати рішення проблеми¹.

В сучасних умовах не можливо обмежитися лише констатацією впливу технологічного фактору на суспільні відносини, адже цифрові технології перетворюють усталені державні та громадські інститути. Для того щоб суспільство отримало користь від цього прогресу, важливо створити нормативно-правові регулятори, що визначатимуть, які етичні принципи необхідно враховувати при розробці, впровадженні та функціонуванні цифрових технологій. Оскільки цифрові дані не зупиняються на національних кордонах, питання регулювання цифрових технологій потребують наддержавного об'єднання зусиль для гармонізації єдиного цифрового ринку з метою захистити суспільні інтереси та викликати довіру у громадян країни й одночасно створити рамки, що нададуть можливість отримувати фізичним і юридичним особам прибуток на ринку, а також захистити штучний інтелект і тих, хто його використовує, як усередині країни, так і в усьому світі. Завдяки цьому з'являється можливість зробити суспільство більш справедливим та соціально й екологічно стійким за допомогою регулюючих систем та громадського контролю.

Поширення нових інформаційних технологій в першу чергу впливає на сферу правового регулювання. Специфіка правової регуляції застосування нових технологій, відстеження особливостей взаємодії технологій з соціальним і правовим світом, за Д. Балкінім², – це про-

---

¹ Джексон П. Введение в экспертные системы: учеб. пособие / пер. с англ. Москва: Издательский дом Вильямс, 2001. С. 19.

² Balkin J. B. The Path of Robotics Law. *California Law Review*. 2015, June. Vol. 6. P. 45–60. P. 50 [Електронний ресурс]. URL: <https://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1071&context=clrcircuit> (дата звернення: 07.03.2020).

цес впровадження нової технології в існуючий соціум, в якому вже має місце набір припущень і очікувань щодо ймовірного і маловірогідного, можливого і неможливого, а також набір парадигм стосовно того, як що працює і як необхідно вирішувати проблеми, що виникають (все в цілому можна позначити терміном «регулювання»). Інноваційна технологія суттєво впливає на сформовану раніше систему нормативного регулювання, спонукаючи різних учасників до свого роду боротьби за вдосконалення її функції. Подібна боротьба спонукає впровадження додаткових інновацій, причому не тільки технічних, але й правових, соціальних і економічних, що призводить до появи нових правових проблем, які інколи ще складніше розв'язувати. На думку американського дослідника, замість мови про те, що закон відповідає основним особливостям нової технології, коректніше говорити, що соціальне протиборство навколо її використання вписується в існуючі правові рамки, порушуючи дискусію щодо того, як слід кваліфікувати такі ситуації¹.

Під впливом цифровізації основні компоненти права змінюють свій зміст і обсяг, з'являються нові технологічно обумовлені суб'єкти права – «цифрові особистості» (зокрема роботи). В західних країнах з 10-х рр. XXI ст. активно створюють нормативно-правову базу, що визначає етичні принципи, які необхідно враховувати при розробці, впровадженні та функціонуванні цифрових технологій. У зв'язку з трансформацією суб'єктів права виникає низка важливих для юристів питань щодо відповідальності за дії роботів (чи несе її власник, користувач або розробник) та про можливість страхування такої відповідальності. Одночасно в західних країнах ведеться дискусія щодо правосуб'єктності роботів і їх власної відповідальності, обговорюється проект етичної ліцензії робота.

В сферу правового регулювання втягуються нові суспільні відносини, які раніше або не існували, або не вимагали правового регулювання, або об'єктивно не могли бути врегульовані правом. Зокрема, до таких відносин належать такі, що:

а) пов'язані з юридично значимою ідентифікацією особи в віртуальному просторі;

---

¹ Balkin J.B. *The Path of Robotics Law*. *California Law Review*. 2015, June. Vol. 6. P. 45–60. P. 50 [Електронний ресурс]. URL: <https://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1071&context=clrcircuit> (дата звернення: 07.03.2020).

б) виникають у зв'язку з реалізацією прав людини в віртуальному просторі, зокрема:

– право на вільний доступ до Інтернет (як базове право людини закріплено в резолюціях і рекомендаціях ООН, Ради Європи та інших міжнародних інституцій);

– право на забуття, яке передбачає можливість особи у певних обставинах вимагати знищення даних про неї, передусім у межах популярних інтернет-ресурсів;

– право на цифрову смерть, яке, зокрема, передбачено Законом Франції №2016–1321 для цифрової республіки від 7 жовтня 2016 р.¹, згідно якому особа, на умовах заповіту матиме право після її кончини на дотримання її волі постачальниками онлайн послуг або довіреними особами з приводу подальшої долі своєї персональної інформації, опублікованої онлайн (отже права суб'єкта в певній мірі «продовжуються» після його смерті за допомогою Інтернету);

в) мають віртуальні або цифрові «особистості» як суб'єкти права;

г) орієнтовані на застосування ботів² або експертних систем;

г) складаються з приводу нетипових об'єктів – інформації, цифрових технологій, що створюються за допомогою застосування нових цифрових сутностей (наприклад, криптовалюта) і об'єктів матеріального світу, а також пов'язаних з використанням і обігом того і іншого;

д) пов'язані з використанням інформаційних баз даних та баз знань;

е) пов'язані з переводом в цифрову форму дій і операцій, за допомогою яких реалізуються державні функції, виявляються державні та муніципальні послуги, забезпечується електронна участь громадян в управлінні суспільством і державою («державна в смартфоні»);

є) пов'язані з вчиненням дій у віртуальному просторі, що спрямовані на виникнення, зміни та припинення правовідносин, реалізацію прав і виконання обов'язків, що утворюють їх юридичний зміст;

ж) пов'язані з застосуванням автоматизованих дій (Інтернетом речей), забезпеченням інформаційної безпеки³ і т. ін.

¹ LOIn° 2016–1321 du 7 octobre 2016 pour une République numérique (1) [Електронний ресурс]. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000033202746&categorieLien=cid> (дата звернення: 07.03.2020).

² Костенко А. О. Диференціація веб-ботів і чат-ботів: окремі приватно-правові проблеми [Електронний ресурс]. URL: <http://aphd.ua/publication-366/> (дата звернення 10.02.2019).

³ Хабриева Т. Я., Черногор Н. Н. Право в условиях цифровой реальности // Журнал российского права. 2018. № 1. С. 85–102.

Наведений вище список суспільних відносин не є вичерпним, оскільки бурхливий розвиток новітніх технологій, зокрема технологій штучного інтелекту, Інтернету речей, хмарних технологій тощо сприяє змінам в сучасному законодавстві. Сьогодні в державах з розвинутою економікою вже замислилися над питанням врегулювання статусу та використання технологій штучного інтелекту. Поки це тільки лише перші кроки, але в подальшому все це може вплинути на глобальні зміни в правовій системі – можливо, розвинуться спеціальні повноцінні комплексні інститути права і інститути законодавства, навіть галузі й підгалузі права.

Дослідженню проблем інтелектуалізації суспільства, правового статусу штучного інтелекту в нашій країні була присвячена низка робіт соціально-філософського, філософсько-правового, когнітивно-інформаційного, правового спрямування, що зокрема знаходить своє відображення в працях науковців: О. А. Баранова¹, В. М. Брижко², С. С. Денешнікова³, М. В. Карчевського⁴, Д. Д. Позова⁵, О. Е. Радутного⁶, Ю. М. Сидорчука⁷ та інших. Комплексно філософсько-правові аспекти

---

¹ Баранов О. А. Інтернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання ІТ право: *проблеми і перспективи розвитку в Україні // II Міжнародна щорічна конференція, 17 листопада 2017 р.*, м. Львів. URL: <http://aphd.ua/publication-377/> (дата звернення 10.02.2019).

² Баранов О. А., Брижко В. М. Захист персональних даних у сфері Інтернет речей. *Інформація і право*. 2016. №2(17). С. 83–89.

³ Денешніков С. С. Супертехнології штучного інтелекту в трансгуманістичному дискурсі [Електронний ресурс] *Філософія науки: традиція та інновації*. 2013. №2. С. 132–141. http://nbuv.gov.ua/UJRN/FilosNauk_2013_2_16.

⁴ Карчевський М. В. Перспективи правового регулювання в контексті гіпотези розвитку технологій трансгуманізму. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 1 (85). С. 115–127; Карчевський М. В. Blockchain та Bitcoin що це таке та «як працює»? *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. №4. С. 108–117; Карчевський М. В. Правове регулювання соціалізації штучного інтелекту. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2017. №2. С. 99–108.

⁵ Позова Д. Д. Перспективи правового регулювання штучного інтелекту за законодавством ЄС. *Часопис цивілістики*. 2017. Випуск 27. С. 116–121.

⁶ Радутний О. Е. Суб'єктність штучного інтелекту в кримінальному праві. *Право України*. 2018. №1. С. 123–136.

⁷ Сидорчук Ю. М. Філософсько-правові проблеми використання штучного інтелекту. *Право і суспільство*. 2017. №3, частина 2. С. 16–19. http://pravouispiilstvo.org.ua/archive/2017/3_2017/part_2/6.pdf.

феномену штучного інтелекту і правові аспекти задіяння систем штучного інтелекту на фундаментальному рівні в українській науці майже не досліджувалися. Загальні правові аспекти феномену штучного інтелекту і правові аспекти його онтології широко обговорюють в наукових колах поза межами України, зокрема наступні вчені: Д. Аллейн (Jessica S. Allain), Ж. П. де Алмейда Ленардон (João Paulo de Almeida Lenardon), С. Аркус (Simon Arcus), Д. Балкін (Jack Balkin), Ю. Гріґене (Jurgita Grigienė), Д. Железніков (John Zeleznikow.), Р. Кало (Ryan Calo), А. Кастільо (Andrea Castillo), Б. МакКлінток (Bruce McClintock), Е. Пальмеріні (Erica Palmerini), Н. Петіт (Nicolas Petit), Е. Ріссланд (Edvina Rissland), Г. Сірбікїте (Gintarė Sirbikytė), А. Тьєрєр (Adam Thierer), Д. Хантер (Dan Hunter), П. Черка (Paulius Čerka), М. Шерєр (Matthew U. Scherer) та ін.

Сьогодні не лише у вітчизняній науці, а навіть у зарубіжних науково-правових дослідженнях не представлена повномасштабна теорія, що дозволяла б скласти з окремих розрізнених елементів цілісну картину досліджуваної сфери; відсутні комплексні фундаментальні філософсько-правові дослідження феномена штучного інтелекту, правового положення систем штучного інтелекту, особливостей розробки, програмування, обороту, застосування (здіяння), управління, функціонування, самонавчання та саморозвитку, припинення життєдіяльності (руйнування) і утилізації систем штучного інтелекту, а також реальності, відносин, процесів і проблем, з усім цим пов'язаних. Результати досліджень даних проблем дають можливість зазначити, що в цілому системне наукове осмислення складної, об'ємної і багатоаспектної проблеми права і цифрових технологій потребують подальшого вивчення. Тому метою даної роботи є розгляд технологічного відношення до юридичного знання як одного з чинників цифровізації права на підставі результатів осмислення даної проблеми різними представниками гуманітарних наук та міждисциплінарних дослідників.

Сьогодні цифрова економіка – це штучний інтелект, роботизація, електронні гроші, промислова біологія, обробка великих масивів даних, безпілотний транспорт та ін. Цифрові технології не можуть не відбиватися на стані та розвитку правової системи держави в цілому, а також законодавства стосовно самих різних сфер суспільних відносин.

В таких умовах право, з одного боку, стає засобом, інструментом, який забезпечує цифровізацію економіки, управління та інших сегментів соціального буття, а з іншого боку – є об'єктом впливу цифровізації, в результаті якого зазнає змін своєї форми, змісту, системи, структури, механізму дії і демонструє тенденцію до посилення даних трансформацій. Перед законодавцем виникає проблема забезпечення балансу між, з одного боку, інтересами суспільства, які полягають у використанні якомога більшого потенціалу нових технологій, здатних забезпечити позитивне рішення різноманітних значущих проблем суспільства, а з іншого боку – необхідністю мінімізації негативних наслідків використання інноваційних технологій.

Кабінетом Міністрів України в 2018 р. було прийнято Концепцію розвитку цифрової економіки і суспільства України на 2018–2020 роки¹ та затверджено план заходів щодо її реалізації. В цьому документі передбачено здійснення заходів щодо впровадження відповідних стимулів для цифровізації економіки, суспільної та соціальної сфер, усвідомлення наявних викликів та інструментів розвитку цифрових інфраструктур, набуття громадянами цифрових компетенцій, а також визначено критичні сфери та проекти цифровізації, стимулювання внутрішнього ринку виробництва, використання та споживання цифрових технологій.

Результати досліджень проблем інтелектуалізації суспільства, створення й упровадження нових технологій, що базуються на ефективному використанні знань, дають можливість зазначити, що в цілому системне наукове осмислення складної, об'ємної і багатоаспектної проблеми з'ясування перспектив та меж задіяння технологічного підходу в професійній юридичній практиці та юридичній експертній діяльності, впливу на трансформацію правових норм, правознавчої науки і юридичної освіти тощо потребують подальшого ретельного вивчення.

Сьогодні існує декілька напрямків розвитку цифровізації юридичного знання: програмне забезпечення, яке допомагає юристам позба-

---

¹ Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р [Електронний ресурс]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR180067?an=6&scop=79&fcop=222> (дата звернення: 07.03.2020).

витися рутини – бази даних; сервіси – чат боти, які автоматизовано надають юридичні послуги населенню і бізнесу; штучні інтелектуальні системи – експертні системи, системи підтримки прийняття рішень. Всі ці зовсім різні проекти поєднують відношення до юридичного знання як до ресурсу, який прийнято називати технологічним. Цей ресурс представляє особливу операціональну систему дієвих актів з правовим знанням з метою його трансформації із соціальної в штучну систему, яка здатна бути квазісуб’єктом у діалозі з людиною. Такі системи стали відгуком на потребу практики, оскільки досить часто внаслідок обмеженості знань звичайного рядового фахівця, що не є експертом у певних предметних галузях, виникають труднощі в процесі прийняття рішень. Ці системи виявили в собі властивості комерційного продукту, носія особливого товару – знання.

Наприкінці ХХ ст. у спеціальній літературі багато науковців активно обґрунтовували тезу про те, що успішна штучна інтелектуальна система, можливо, сприяє юриспруденції більше, ніж будь-який інший метод. Це твердження будувалося на основі того, що комп’ютерні моделі міркування і судового рішення є більш суворими, правильними і точними, ніж їх природні юридичні аналоги. Так, низка науковців і сьогодні відстоюють тезу про те, що технології штучного інтелекту в юридичній практиці повною мірою ніколи не зможуть замінити в цій професії людину. Вони вважають, що штучний інтелект здатний кардинально змінити робочий процес юриста, але не здатний повністю замінити людський розум, тому прогнози про неминучу заміну адвокатів технологіями штучного інтелекту є надуманими і явно передчасними. Навіть в умовах масованого розвитку обчислювальних потужностей комп’ютери не в змозі забезпечити надійне розуміння і адекватне тлумачення права, належне з’ясування і задоволення інтересів клієнтів, розуміння глибинних причин, шанобливу взаємодію з системою права, тобто все те, що і складає основні професійні компетентності, такі, що мають центральне значення для верховенства Закону і для юридичної професії. На думку багатьох теоретиків, спрощений погляд на право матиме згубні наслідки не лише для прав і свобод людини, але і для законності і демократичної правової системи¹.

---

¹ Remus D., Levy F. S. Can Robots Be Lawyers? Computers, Lawyers, and the Practice of Law. *SSRN Electronic Journal*. 11.12.2015. P. 64 [Електронний ресурс]. URL: <https://law.typpad.com/files/can-robots-be-lawyers.pdf> (дата звернення: 07.03.2020).

На думку більшості дослідників, зараз існує три перспективно успішних напрямки застосування цифрових технологій в юридичній практиці: 1) сприяння прийняттю рішень по складних та громіздких завданнях, зокрема в державному управлінні; 2) витяг, узагальнення та інтеграція правової інформації; 3) прогнозування наслідків прийняття рішень у специфічних сферах¹. Автоматизація юридичних процесів почала розвиватися в другій половині ХХ ст. з систем забезпечення доступу до великих масивів юридичної інформації – баз даних, функції яких полягали в спрощенні роботи з цією інформацією і забезпеченні можливості задовольняти потреби юристів. Такі комп'ютерні програми потрібні як юристам, зокрема для позбавлення від повторюваних і рутинних завдань, щоб надавати послуги на вищому рівні, так і населенню, щоб спростити доступ до якісних юридичних послуг і правосуддя. В процесі розвитку цих систем з початкової безлічі класів інтелектуальних задач, складених за предметним принципом, почали виділятися нові типи, які формували класи вже за принципом необхідних для їхнього рішення формальних засобів: структур даних і механізмів їх обробки. Багато розроблювачів поступово оцінили, що необхідно намагатися розвивати комп'ютерні системи в галузі законодавства, які втілюють знання і навіть можуть займатися розпізнаванням. Було зрозуміло, що структура знань залежить від сфери їхнього використання і може мати досить складний характер. Ця структура містить у собі різні факти з предметної галузі, взаємозв'язки між ними, правила дій, знання, що стосуються способу включення знань в штучну систему. Складність і різноманіття структур знань покликали до життя кілька різних засобів їх подання, зокрема логічні моделі, фреймові й продукційні системи, семантичні мережі тощо. Це системи з методологією задіяння штучного інтелекту. Їх головною практичною цінністю є те, що, взаємодіючи з конкретним користувачем (не експертом) і вирішуючи складні для нього задачі, системи якісно поліпшують його діяльність у спеціальній тематиці (наприклад, допомога в прийнятті рішень) і заповнюють недостачу експертів у конкретній проблемній галузі. Крім того, такі системи можуть виключати наслідки зайвої спеціалізації людини, завдяки

---

¹ Prakken H. On how AI & law can help autonomous systems obey the law: a position paper. *Artificial Intelligence for Justice*. 2016. P. 45 [Електронний ресурс]. URL: http://www.ai.rug.nl/~verheij/AI4J/papers/AI4J_paper_12_prakken.pdf(дата звернення: 07.03.2020).

наданню експертних знань, а також навчають користувача, завдяки накопиченню ним досвіду розумової діяльності. При цьому система не виступає в ролі вчителя, відбувається евристичне навчання самого користувача за рахунок надання йому нових можливостей¹.

Користувач штучної юридичної системи приймає рішення, базуючись на інтелектуальному продукті іншої людини, засвоюючи його тією мірою, якою йому дозволяє «когнітивне вікно». Перетворення об'єктивованого знання на живе знання стає соціально значущим у тому разі, якщо це не механічне перенесення інформації до розуму суб'єкта-індивіда, а перетворення її на особистісне, творчо-активне його знання. Суб'єкт-індивід одержує унікальну можливість у специфічний спосіб об'єктивувати (візуалізувати) свої особистісні знання і у такій формі їх перетворювати. Одержані за допомогою штучної юридичної системи знання починають сприйматися суб'єктом-індивідом як особистісно-значущі, що сприяє розвитку власних якостей фахівця у галузі правознавства.

Головна функція подібних систем, основаних на знанні, полягає в тому, що вони інтенсифікують аналітичну роботу юриста, сприяють рішенням ним конкретних правових проблем, при цьому не претендуючи на статус єдиного ключа для відшукування істини. Адже, з одного боку, далеко не всі розумові процеси можуть бути формалізовані й представлені у вигляді комп'ютерних програм, а з іншого – знання, на базі яких комп'ютерна система приймає рішення, лише зберігають інформацію, що привнесена людиною. Треба враховувати також вірогідність матеріалу, а подекуди суперечливість і дефіцит фактів². Однак проблема інтегрування юридичних інтелектуальних систем у соціум є досить глибокою, оскільки йдеться не тільки про задоволеність окремого користувача, але й про явище співіснування комп'ютерних форм кодування особистісного знання, зорієнтованих на перетворення індивідуальної основи мислення.

Технологічне відношення до юридичного знання, в загальному вигляді, характеризується наявністю наступних трьох компонентів: 1) особистісного знання висококваліфікованого юриста-експерта, яке

---

¹ Приобретение знаний / под ред. С. Осуги, Ю. Сазки / пер. с япон. Ю. Н. Чернышова / под ред. Н. Г. Волкова. Москва: Мир, 1990. С. 74-304 с.

² Чубукова С. Г. Различные подходы к представлению правовых знаний в экспертных системах. *Государство и право*. 1999. № 3. С. 95–98.

використовується як матеріал технології при створенні штучної системи; 2) «прозорої» діалогової комп'ютерної системи з пояснювальним компонентом – програмної оболонки, що може витягнути і продемонструвати ці знання; 3) соціального призначення, яке полягає в тому, щоб в подальшому позбавити юриста рутинної роботи шляхом автоматизації процесів; надати допомогу фахівцям середньої кваліфікації в ситуаціях, що виходять за межі їхньої компетентності, або у випадках, коли необхідно одержати кваліфіковану допомогу по проблемі, яка виникла в більш короткий термін, ніж це робиться людьми; надати консультацію віддаленим користувачам у режимі онлайн завдяки можливості об'єктивувати знання шляхом подання його в комп'ютерних системах.

Такі системи, в числі іншого, актуальні і для модернізації й оптимізації системи судочинства. Хоча, як тепер, так навіть і в доступному для огляду майбутньому повна заміна суддів-людей «електронними суддями» малоймовірна, проте застосування штучного інтелекту в судочинстві цілком обґрунтоване і можливе в якості систем, що є інструментами ухвалення рішень. Системи штучного інтелекту, спрямовані на підтримку ухвалення рішень, доповнюють людські навички управління знаннями, допомагають особам, що приймають рішення, поліпшити продуктивність їх праці, тоді як інструменти ухвалення рішень автоматизують ці процеси¹.

В той же час, як і будь-яка нова технологія, штучний інтелект несе певні ризики. В Європарламенті створений і працює відповідний Комітет з правових питань, завданням якого є підготовка Євросоюзу до правових та етичних аспектів розвитку штучного інтелекту², оскільки в розвинених країнах розуміють, що штучний інтелект буде вносити суттєві зміни у ринок праці та життя суспільства взагалі. Це може поставити серйозний виклик органам державної влади стосовно реорганізації робочої сили та уникнення ситуації переваги в руках нечисленної групи людей. Не можна припустити порушення принципу

---

¹ Lodder A., Zeleznikow J. Artificial Intelligence and Online Dispute Resolution. *Online Dispute Resolution: Theory and Practice* / Ed. by M.A. Wahab, E. Katsh, D. Rainey. The Hague (Netherlands): Eleven International Publishing, 2012. P. 74–75 [Електронний ресурс]. URL: https://www.mediate.com/pdf/lodder_zeleznikow.pdf (дата звернення: 07.03.2020).

² Why is regulating artificial intelligence important in Europe? News European Parliament [Електронний ресурс]. URL: https://www.europarl.europa.eu/pdfs/news/expert/2020/2/story/20200213STO72575/20200213STO72575_en.pdf (дата звернення: 07.03.2020).

конфіденційності особи або застосування алгоритмів, що сприяють дискримінації. Метою має бути штучний інтелект із перспективою, орієнтованою на людину. Україна, на жаль, поки що відстає в цьому напрямку від розвинених країн.

Використання штучного інтелекту може породжувати абсолютно непередбачувані проблеми, і вибір виключно формального підходу до його регулювання, спроба впровадити штучний інтелект до уже існуючих практик без урахування його специфіки можуть призвести до появи досить критичних прогалин в законодавстві, а також підірвати розвиток нових правових інститутів і галузей¹. Крім того, зміна існуючого законодавства, в будь-якому випадку, буде відбуватися нерівномірно. Наприклад, у разі якщо необхідно забезпечити визнання штучною інтелектуальною системою авторства літературного художнього твору, для цього, на думку Н. Неvejans, буде доречним не повністю і концептуально змінювати все законодавство про авторське право, а лише скорегувати його з урахуванням здібностей штучного інтелекту; проте якщо мова йде про наділення систем штучного інтелекту здібностями нести відповідальність за заподіяну ними шкоду, то це вимагатиме повного переосмислення відповідного законодавства, включаючи його базові поняття².

Оскільки цифрові технології розвиваються надзвичайно швидко, їх розвитком слід керувати з точки зору того, яка кінцева мета, а не того, як швидше її можливо досягти³. Складність для законодавця при створенні ефективної системи регламентації розробки і використання цифрових технологій полягає, зокрема, у відсутності всієї повноти необхідної інформації про такі технології⁴. Державна політика в цій

---

¹ Petit N. Law and Regulation of Artificial Intelligence and Robots: Conceptual Framework and Normative Implications. *SSRN Journal* (2017). P. 7. [Електронний ресурс]. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2931339 (дата звернення: 07.03.2020).

² Nevejans N. European civil law rules in robotics: study. *Policy Department for «Citizens' Rights and Constitutional Affairs», European Parliament's Committee on Legal Affairs*. 2016. P. 6 [Електронний ресурс]. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571379/IPOL_STU\(2016\)571379_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571379/IPOL_STU(2016)571379_EN.pdf) (дата звернення: 07.03.2020).

³ Cath C., Wachter S., Mittelstadt B., Taddeo M., Floridi L. Artificial Intelligence and the «Good Society»: The US, EU, and UK Approach. *Sci Eng Ethics* 2018. № 24. P. 508. 505–528. [Електронний ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/315705213_Artificial_Intelligence_and_the_'Good_Society'_the_US_EU_and_UK_approach (дата звернення: 07.03.2020).

⁴ Guihot M., Matthew A.F., Suzor N. Nudging Robots: Innovative Solutions to Regulate Artificial Intelligence. *Vanderbilt Journal of Entertainment & Technology Law*. 2017. P. 36. 60 p. [Електронний ресурс]. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3017004 (дата звернення: 07.03.2020).

галузі має бути спрямована на використання даних технологій для забезпечення загального блага. Для цього необхідно, в першу чергу, домогтися розуміння того, що саме являє собою нова «цифрова» реальність. Таке розуміння може бути досягнуте за допомогою незалежного, міжнародного, багатостороннього процесу інтенсивних досліджень і консультацій з питань етики в названій області¹.

В 1975 р. Е. Хант писав про методологію задіяння штучного інтелекту у справі виявлення колізій та інших дефектів нормативних правових актів, а також реагуванні на такі невідповідності, неузгодженості та дефекти². У 1983–1987 рр. в працях Е. Ріссланд і К. Ешлі були описані деякі механізми міркувань на основі досвіду, призначені для підтримки правових спорів, можливі для використання в системах штучного інтелекту³. Р. Холовчак і Н. Адам в 1997 р. виділяли системи автоматичної класифікації юридичних документів, які використовували технології штучного інтелекту⁴. На думку Х. Праккен, існує три перспективні й успішні напрямки застосування технологій штучного інтелекту в юридичній практиці: сприяння прийняттю рішень по великих обсягах завдань (як, наприклад, в державному управлінні); витяг, узагальнення та інтеграція правової інформації; прогнозування наслідків прийняття рішень в специфічних сферах⁵. Однак велика кількість робіт у цій галузі показала неадекватне розуміння теоретичних основ

¹ Cath C., Wachter S., Mittelstadt B., Taddeo M., Floridi L. Artificial Intelligence and the «Good Society»: The US, EU, and UK Approach. *SciEngEthics* 2018. № 24. P. 525. 505–528. [Електронний ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/315705213_Artificial_Intelligence_and_the_'Good_Society'_the_US_EU_and_UK_approach (дата звернення: 07.03.2020).

² Хант Э. Искусственный интеллект: Пер. с англ. Москва: Мир, 1978. С. 464.

³ Rissland E. L. Examples in legal reasoning: Legal hypotheticals. *Proceedings of IJCAI-83*. San Mateo (CA, USA): Morgan Kaufmann, 1983. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.ijcai.org/Proceedings/83-1/Papers/020.pdf> (дата звернення: 07.03.2020); Rissland E. L., Ashley K. D. HYPO: A case-based system for trade secrets law. *ICAIL '87 Proceedings of the First International Conference on Artificial Intelligence and Law*. Boston (MA, USA), 1987. P. 60–66. [Електронний ресурс]. URL: <https://doi.org/10.1145/41735.41743> (дата звернення: 07.03.2020).

⁴ Holowczak R. D., Adam N. R. Information extraction-based multiple-category document classification for the global legal information network. *Proceedings of the Ninth Conference on Innovative Applications of Artificial Intelligence (IAAI-97 Proceedings)*. Edited by Ted Senator and Bruce Buchanan. Palo Alto (California, USA): Association for the Advancement of Artificial Intelligence, 1997. P. 1013–1018. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.aaai.org/Papers/IAAI/1997/IAAI97-202.pdf>.

⁵ Prakken H. On how AI & law can help autonomous systems obey the law: a position paper. *Artificial Intelligence for Justice*. 2016. P. 42–46. P. 45.

права, і як наслідок – розроблені системи явили собою слабкі описові моделі юридичного міркування¹.

В Україні професійні комп'ютерні системи для юристів почали використовувати в середині 90-х років ХХ ст. Це були бази даних. Найбільшим попитом серед них і в теперішній час користуються «Нормативні акти України» (http://www.nau.kiev.ua/index.php?page=mega_secrets) та «ЛІГА: ЗАКОН» (http://www.ligazakon.ua/ua/ua_history.html). З 10-х років ХХІ ст. почали створюватися спеціалізовані юридичні сервіси для масових користувачів, які придумали юристи для людей і компаній, далеких від юриспруденції. Частина з них автоматизовані й здатні надавати ті або інші юридичні послуги без фактичної участі людини, інші полегшують взаємодію з юристами за рахунок Інтернету. Протягом останніх трьох років в Україні почали стрімко розвиватися юридичні стартапи (бізнеси з інноваційною та технологічною складовою). Цьому процесу сприяв Гаазький інститут інновацій у праві (HIIL), який останнім часом проводить в Україні конкурс інновацій у правосудді, надаючи інноваторам гранти та підтримку від міжнародних експертів. Місію юридичних стартапів бачать у тому, щоб зробити юридичні послуги доступними для людей, вирішувати або попереджувати юридичні проблеми і спрощувати процес їх вирішення.

Крім позитивних моментів використання систем із застосуванням штучного інтелекту в юридичній практиці, сучасні дослідники виділяють також певні ризики задіяння даних технологій у праві. Вони пов'язані з наступними питаннями²: забезпеченням конфіденційності даних клієнта; доступом до конфіденційної інформації правоохоронних органів; відсутністю нормативної бази для регулювання застосування систем штучного інтелекту в юридичній практиці; дотримання стандартів юридичної етики системами штучного інтелекту; захисту інтелектуальної власності; відповідальності з боку юриста при використанні систем штучного інтелекту для надання консультацій, у разі помилки

---

¹ Zeleznikow J., Hunter D. Rationales for the continued development of Legal Expert Systems. *Legal Expert Systems*. 1992. Vol. 3, № 1. P. 109 [Електронний ресурс]. URL: <http://kirra.austlii.edu.au/au/journals/JLLawInfoSci/1992/7.pdf> (дата звернення: 07.03.2020).

² Garcia D. Preparing for Artificial Intelligence in the Legal Profession. *The Lexis Practice Advisor Journal*. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.lexisnexis.com/lexis-practice-advisor/the-journal/b/lpa/posts/preparing-for-artificial-intelligence-in-the-legal-profession> (дата звернення: 07.03.2020).

програми, що може призвести до збитків клієнта; небезпеки несанкціонованого доступу і модифікації зловмисниками систем штучного інтелекту; несвоєчасного отримання консультації від систем штучного інтелекту у зв'язку з технічними проблемами тощо; пошкодження систем штучного інтелекту шкідливими вірусними програмами та т. ін.

Таким чином, в сучасних умовах право стає не тільки засобом, інструментом, який забезпечує цифровізацію економіки, управління та інших сегментів соціального буття, але і об'єктом впливу цифровізації, в результаті якого воно зазнає змін своєї форми, змісту, системи, структури, механізму дії і демонструє тенденцію до посилення даних трансформацій.

Юридично і фактично можливими і релевантними напрямками цифрової формалізації права є наступні: інформаційно-документарне забезпечення юридичної практики, яке включає автоматизовану інтелектуальну класифікацію юридичних документів, формування й документарне ведення справ, вироблення завдяки використанню технологій штучного інтелекту проектів рішень різних правових проблем за допомогою задіяння і аналізу баз даних; інтелектуальне експертно-аналітичне забезпечення юридичної практики шляхом зіставлення системами штучного інтелекту норм права, зіставлення нормативних правових актів в цілях визначення їх ієрархії, встановлення норм і актів більш високої юридичної сили з числа тих, що зіставляються; генерація і видача експертних оцінок у рамках судової експертизи або думки фахівця (застосування баз знань, експертних систем, автоматизованих систем підтримки правових рішень на основі штучного інтелекту); сприяння ухваленню рішень по великих об'ємах неоднорідних завдань в складних умовах невизначеності, на основі неточної, недостатньої чи погано структурованої інформації.

В той же час, масове впровадження технологій штучного інтелекту в судову практику буде стримуватися, доки не будуть знайдені рішення проблем, які виникають при розв'язанні справ системами штучного інтелекту. Це пов'язане з особливостями юридичного знання, яке з технологічної точки зору є «сировиною» для штучних юридичних систем, з визначенням, розумінням і тлумаченням норм права, що застосовуються в кожному конкретному випадку. Зокрема, до таких проблем можна віднести такі, що пов'язані з розглядом складних справ, які не мають жодного прецеденту, тобто які могли б бути прийняті системою

штучного інтелекту за шаблони рішення; такі, що пов'язані з розглядом складних з юридичної точки зору справ в умовах ситуативної, змістовної і концептуальної невизначеності; проблеми, які пов'язані з протиріччям між фундаментальними принципами судочинства (наприклад, принципом змагальності і принципом справедливості); зокрема справи складні й неоднозначні з моральної точки зору, коли юридично коректне рішення може призводити до несправедливих наслідків; такі, що пов'язані з розглядом справ, ускладнених в силу наявності правових прогалин, колізій і інших дефектів нормативного правового регулювання; такі, що пов'язані з розглядом тактично складних справ, або при рішенні яких виникає питання відносно юридичної кваліфікації фактів і рішення яких вимагає додавання великої кількості інтелектуальних зусиль, пов'язаних з людським досвідом.

2.4. Феномен релігії в ситуації постмодерну

Феномен релігії, поряд з іншими духовними феноменами (мистецтво, право, наука і ін.), завжди був органічно «вмонтований» в певну історичну епоху. І, якщо історія часом здійснювала черговий різкий «поворот» (що обов'язково призводило до виникнення нової епохи), то зміни, що відбувалися, з необхідністю позначалися в тому числі і на релігії.

Яка ж природа феномену релігії в момент часу, який іменується звичним словом «зараз» – в ситуації постмодерну?

Ж. Делез і Ф. Гваттарі вводять в науковий обіг метафору *різому* – бульби (фр. rhizome «кореневище»; рос. «клубень»). Їх завдання – вказати на відмінну рису епохи, яка вже в повній мірі розвернула всі свої можливості і отримала назву «*постмодерн*». Оскільки цю епоху з самого початку протиставили *модерну*, то в цілому питання звелося до уточнення особливого способу *мислення*, що характеризує її. Структура *різому*, що символізує цю особливість, радикально відрізняється від структури класичного світопізнання (яка більш нагадує структуру «деревини»)¹. Найголовніше – людина епохи постмодерну відмовля-

---

¹ Deleuze G., Guattari F. Rhizome. Introduction. Paris: Minuit, 1976. 369 p.

ється мислити ієрархічно, адже в різоме проявляється «принцип гетерогенності: будь-яка точка пов'язана зі всякою іншою»¹.

В цілому, автори даної метафори (так само, як і її інтерпретатори) праві. Концепції атаки на метанарративи Ж. Ліотара, деконструкції Ж. Дерріда, антисцієнтизму Р. Рорті тільки підтверджують це. Можна з упевненістю констатувати – свідомість даної епохи успішно піддала критиці «лінійне» мислення модерну, мислення за допомогою гегелівської сходи (нім. «die Leiter»; рос. «лестница»), яку той обіцяв надати всякому, хто хоче потрапити в храм науки². Дійсно, до сих пір залишається актуальним теза представників Франкфуртської школи про те, що неподільна віра в науковий Розум представників Просвітництва обернулася в результаті Освенцімом.

Але є одна суттєва ознака цієї критики, яка говорить про кризу, що вже настала відносно даної методологічної позиції. Резюме цього досвіду показало, що вона нічого визначеного, крім апофатичного «ні те, і ні це», не може протиставити ієрархії (сходам) форм класичного модерну. Ось чому критика «великих оповідань» (Ж. Ліотар) в свою чергу виявляється такою самою «розповіддю», а метод деконструкції (Ж. Дерріда) піддає деструкції самого себе. Доходить навіть до того, що найяскравіші представники постмодерну, заперечують сам факт його існування і самих себе як «постмодерністів» (Ж. Бодріяр).

Катастрофічна недостача *визначеності* філософського дискурсу епохи постмодерну підштовхнула М. Гайдеггера до пошуку паралелей в класичній епосі. На заході своєї творчості (1950 г.), він, ймовірно, переживав цю недостачу гостріше інших своїх сучасників. Тому він повертається до свого найважливішого методологічного маркера епохи «Буття і часу» (1927 г.) – «горизонту» (der Horizont). Правда тепер Гайдеггер чомусь відчуває необхідність *доповнити* (!) його маркером – «край» (die Gegend)³.

Але німецьке слово Schluss – умовивід, з одного боку, плюс взаємодія в ньому *крайніх* термінів щодо середнього, з іншого, є модель,

¹ Честнов І.Л. Посткласична теорія права. [Електронний ресурс]. URL: <https://profilib.bar/chtenie/7601/ilya-chestnov-postklassicheskaya-teoriya-prava-monografiya-18.php> (дата звернення: 11.04.2020).

² Hegel G. W. F. Phänomenologie des Geistes. Stuttgart : Philipp Reclam jun., 1987. S. 26.

³ Хайдеггер М. Из разговора на проселочной дороге о мышлении. *Разговор на проселочной дороге*. Москва: Высшая школа, 1991. С. 117.

яка використовується Гегелем у Науці Логіки¹. З того змісту, який в нього вкладає німецький філософ на початку XIX століття, ця модель повністю збігається з тими завданнями, з якими зіткнувся Гайдеггер і методологія постмодернізму в цілому в середині XX століття.

Гегель – останній представник модерну, сам того не підозрюючи, допомагає мислителям постмодерну впоратися з головною проблемою: внести визначеність у хаос гетерогенності різоми. Рух логічних форм (від одного силогізму до іншого) у відповідному розділі Логіки є не просто перехід або рефлексія (коли розвиток є тільки «для нас», методу)². Тут ці форми розвиваються *самі по собі*. Гайдеггер – визнаний лідер постмодерну, характеризує цей метод розгляду *феномену* так: «дати побачити те, що себе являє, із нього самого так, як воно себе самого від самого себе являє»³.

Такий синтез думки двох «класиків» (одного – епохи модерну, «космосу» і іншого – постмодерну, «хаосмосу») дозволяє отримати позитивний висновок стосовно структурування елементів ситуації постмодерну. Горизонт умовиводу, розгорнувши свої краї (крайні терміни), завдяки реалізації їх відношення не безпосередньо один до одного, а через середину, народжує нову форму. Один умовивід-горизонт як би «просідає» в другий, більш розвинений. Аристотель визначає взаємозв'язок основних елементів силогізму так: «Крайніми ж [термінами] я називаю і той, в якому міститься інший [середній], і той, який міститься в іншому [в середньому]»⁴. Само собою, напрошується зауваження: невже ще на зорі європейської історії, до епох модерну і постмодерну, поняття «край» включало в собі єдність загального і особливого! Через це у Гегеля форми силогізму «оживають» і він (силогізм) стає керованим не ззовні, а з самого себе.

Ситуація (стан) постмодерну⁵ насправді нагадує різому. Дійсно, тут кожна точка пов'язана зі всякою іншою. Тільки ці «точки» тут мають чітку визначеність. І одна «пов'язана» не тільки з усіма іншими (в цьому випадку вона занурюється в туман невизначеності – хаосмосу), а з

¹ Гегель Г. В. Ф. Наука логики: у 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 1972. С. 105.

² Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: у 3 т. Т. 1. Наука логики. Москва: Мысль, 1974. С. 343

³ Хайдеггер М. Бытие и время. Москва: Ad Marginem, 1997. С. 34.

⁴ Аристотель Сочинения.: в 4 т. Т. 2. Москва: Мысль, 1978. С. 123.

⁵ Lyotard J. La Condition postmoderne. Rapport sur le savoir. Paris: Les Éditions de Minuit (Critique), 1979. 128 p.

двома насамперед. Причому, одна з цих двох – її власна протилежність, інша ж – середина, яка об'єднує їх крайнощі.

Далі ми покажемо, як ця середина (*medius terminus*) горизонту сучасної релігійної свідомості виявляє себе не як пуста і мертва єдність, а як живий діючий початок, який не дає протилежностям злитися в одне, коли вони занадто підійшли один до одного, і, навпаки, не дає їм «розлетітися» в різні боки, коли вони повністю готові піддати запереченню один одного. Так горизонт сучасних міжнародних відносин, де існують крайнощі національного і глобального, має середину в вигляді міжнародних договорів, судів і, звичайно, міжнародних організацій. Далі, важко знайти якусь сучасну державу, в якій влада не структурувалася б в «різому» крайнощів законодавчої і виконавчої влади, з серединою в вигляді одноосібної влади монарха, президента, або прем'єр міністра. Навіть наукова рефлексія, наприклад, найбільших теорій сучасного права, також чітко розділилася на дві крайнощі: представників позитивізму – з одного боку, і прихильників ідеї природного права – з другого. Серединою виступив нормативізм, у вченні якого явно присутні ідеї і тих і інших. Саме собою розуміється, що «різомне» мислення не могло не позначитися і на релігійній свідомості. І тут його елементи, як і головні формоутворення, розташувалися в деякій цілісності «горизонтально», а не «вертикально».

Передусім, розгляд *онтологічної* системи сучасної релігії встановлює одночасну взаємозалежність трьох елементів: традиційних релігій, світської держави і нових релігійних течій. Саме такий розгляд потрібний як відносно методу – філософії, так і відносно предмета дослідження – феномену релігії в ситуації постмодерну. Звідси, із самої суті справи випливає «розширення» змісту кожного елементу до смислу цієї системи. Однак, для визначення характеру їх взаємовідношення, розглянемо, як кожен елемент в цієї системи існує *сам по собі*, безпосередньо відрізняючи себе від двох інших.

Спочатку звернемо увагу на ту роль, яку грають *традиційні релігії* у вказаній онтологічній системі. Цей крайній термін онтологічного силогізму переживає своє справжнє відродження. Традиційні релігії, позбавлені можливості безпосереднього переходу у *свою* національну державу (як це колись було в історії), змушені розвивати форму рефлексії щодо своїх власних основ. Відрізняючи себе в поняттях від *інших* «старих» – по-перше, від світського уможяду – по-друге, і від

нетрадиційних культів – по-третє, ці релігії інтенсивне розвивають свій світогляд. Починається золотий вік сучасного богослов'я. Сучасні православ'я, католицизм, протестантизм, буддизм та інші релігії є зовсім не тим, чим вони були раніше.

Але тут заявляє про свої права на участь в житті сучасної релігійної свідомості несподіваний гравець – *світська держава*. Те, що традиційні (старі) і нетрадиційні (нові) релігії повинні входити в структуру сучасного феномена релігії – зрозуміло саме по собі. Проте, закономірно виникає питання: «До чого тут феномен світського умонастрою, яскравим виразником якого є сучасна світська держава?». Здається очевидним, що для визначення, що таке «світло», не обійтися без поняття «темрява», а для визначення сутності «добра» – необхідна рефлексія над сутністю «зла». Тут, в онтологічному горизонті феномена релігії в ситуації постмодерну, мова йде про реальність у вигляді церков і корпорацій. Тому актуальним залишається зустрічне запитання: «А для свого існування в *наявному бутті* чи може одна з протилежностей обійтися без іншої?». За умови, що в бутті йдуть ті ж процеси, що і в мисленні, відповідь на це питання так само очевидна¹. Про цивільну релігію говорили ще Б. Спіноза, Ж-Ж Руссо, П. Тілі, Р. Белла та ін. Але вона становить лише окремих момент феномену світського умонастрою. Б. Унісон у понятті «*світські релігії*» сміливо поєднає те, що тільки здається несумісним². Усе це говорить про те, що даний оксюморон дійсно розкриває абсолютно нові сенси.

Світська держава тут виступає в ролі середнього терміну. Вона визначає сучасний зовнішній світопорядок – зовсім *нове* явище для людства. Співтовариство суверенних держав, кожна з яких, існуючи для себе, не може більше не рахуватися з *усіма* іншими. Тобто світська держава за визначенням вже не може існувати історично. Коли було потрібно з'явилася кам'яна сокира, потім – меч і стріли, коли виникла потреба – з'явилася рушниця. Фінал став загрозливим для усього людства – атомна бомба, як гарантія *нового* державного співжиття. Оформлення ідеології світської держави – перша ознака наступаючого якісно іншого етапу розвитку людства, було завершено у 1686 р. в Ан-

---

¹ Філософський принцип «тотожності», запропонований Ф. Шеллінгом і Г. Гегелем в 1800 р.

² Wilson B. The Social Dimension of Sectarianism. Oxford: University Press, 1990. S. 312.

глії, коли з'явився едикт про релігійну свободу і були створені «Листи про віротерпимість» Джона Локка.

Сучасна держава у своїй сутності є щось зовсім інше, відмінне від «старої», історичної держави. Вона визначається не через *тотожність* тієї чи іншої традиції, релігії, національної церкви і не через *відмінність від* іншої традиції, релігії, національної церкви. Сучасна держава взагалі не ставить своїм завданням досягнення якоїсь радикальної відмінності від іншої такої ж сучасної держави. Вона визначає свої точні межі (повноваження власної визначеності), дистанціюючись від *усякої* релігії, особливої традиції, *усякої* церкви (само так вона і формулює свої закони про свободу совісті).

«Зовнішній світопорядок» – це ідеологія світської держави. У «зародку» (потенційно) він існував у всіх історичних епохах. У деякі періоди історії ідея релігійної терпимості навіть на короткий час ставала державною (держава Великих Моголів, Франція і Німеччина XVII ст.), але все це було епізодом. *Для себе*, тобто, елементом загальної «різоми», цей умонастрій став порівняно недавно. Слід зазначити, що процес розвитку цієї самосвідомості тривав двісті років – навіть у США він завершився тільки після Другої світової війни¹.

Роль *нових релігій* у феномені сучасної релігійності особлива. Цей другий крайній термін в онтологічному умовиводі феномена релігії в ситуації постмодерну тільки зовні нагадує традиційний процес відновлення світових історичних релігій (виникнення сект в історії релігії). Більшість дослідників цього явища одностайно вказують як на його істотну ознаку знаходження біля його джерел харизматичного лідера, який заявляє, що нібито він одержав унікальне «одкровення» щодо Бога і реальності². Однак, від Мойсея до Лютера і Леніна біля витоків *кожної* традиції стояла людина, яка була під особливою харизмою (грецьке – благодать).

Специфіка нових релігій визначається різномним розташуванням у даному умовиводі. Вони відрізняються від історичної секти тим, що навіть у віддаленій соціальній перспективі їм ніколи *не реалізувати* ідеї власної національної держави. Це стримування визначається фактом

¹ Durham. W. Cole Jr. Freedom of Religion: the United States Model. *The models of the church – state relations of the western european countries and usa*. Київ: Отделение религиоведения Института философии НАН Украины. 1996. С. 113.

² Митрохин Л. Н. Религии «Нового века». Москва: Сов. Россия, 1985. С. 13.

існування світської держави. З цим повинні рахуватися об'єднання мормонів, теософів, антропософів, саєнтологів, муновців, аум-син-риківців та ін. Поряд із новими релігіями здійснює себе непорушна «тілесність» сучасного загального світопорядку. Те, що усунуто, бути повною мірою не може.

Стосовно «старих» релігій діяльність «нових» також зовсім інша. Поки традиційні релігії змушені в собі переборювати «історичні звички» негації всякої іншої релігії¹, Вівекананда у 1893 році на Всесвітньому конгресі релігій світу (Чикаго) шокує присутніх поглядами, толерантними до *всіх традицій світу*. Ще раніше Баха-Ула проголошує своє навчання «істинною спадщиною буддизму, ісламу, християнства та інших». О. Блаватська пропонує свою теософію як синтез релігії, науки і філософії. Р. Хаббард мириться з належністю своїх adeptів до традиційних церков і так далі.

Крайній термін «нові релігійні течії» (досліджуваний через зазначений силогізм), відрізняючи себе від другого крайнього терміну і середнього, використовує проти одного визначеність іншого. Коли йому необхідно вказати свою особливість стосовно сили традиції, він вдається до аргументації загального світопорядку і говорить про те, що потрібно переступити через винятковість національних традицій, різного розуміння Бога, порятунку тощо. Коли ж, навпаки, новим релігійним течіям потрібно відрізнити себе від світської держави, «мирських» цінностей загального світопорядку, цінностей демократії, лібералізму – вони обвинувачують світське життя в бездуховності, у прагненні до наживи, у лицемірній маніпуляції суспільними цінностями та ін. Невипадково, як було вказано вище, Б. Уілсон у своїй книзі «Соціальний вимір сектантства» через таку подвійність поведження цієї харизми пропонує їх ідентифікувати як «*світські релігії*»².

Вихідний умовивід даного поділу «традиція – світська держава – нові релігійні течії» безпосередньо є лише як *початок*. Насправді ж він є *результат* тривалого логічного (філософського) і історичного опосередкування. Як початок, він не може бути зупинений у власному досвіді опосередкування з тієї простої причини, що кожен його елемент *безпосередньо* є своєю власною протилежністю. Як такий, кожен із них

---

¹ По І. Дамаскіну: «Іслам – 101 ересь християнства».

² Wilson B. The Social Dimension of Sectarianism. Oxford: University Press, 1990. S. 312.

повинен *сам* опосередковувати себе. Навіть «нові релігійні течії» – така ж безпосередня єдність «загального світопорядку» і «сили традиції».

Відносить себе наш сучасник, за великим рахунком, до традиційної релігії, чи атеїстичного загального світопорядку, чи до нетрадиційної харизми – це неважливо для визначення всієї системи в цілому. У реальності (право методологічного суверенітету) *жоден* із трьох згаданих вище елементів не існує абстрактно, тобто ізольовано від двох інших. *Кожний*, згоден він із цим чи ні, зараховуючи себе до одних, рівною мірою причетний до інших. Той, хто усвідомлює себе християнином, при такому стані речей, не може не рефлексувати в цивільні відносини, які засновані на своїх власних принципах, – з одного боку, і в триваючий процес виникнення нових релігійних ідей – з іншого. Він з необхідністю стає причетним до них. Те ж саме відбувається зі світським умонастроєм, який суть ніщо без історичних традицій ісламу, християнства, язичества і інших. Його також не можуть не хвилювати питання, що пропонують нові релігії. І він запитує: «Хто ці «нові»? Чи небезпечні їхні вчення? Чи потрібно «рятувати» сусіда, родича (чи всю країну) від «навали» цих «культів», чи ні?

Методологічна автономія філософського дослідження зобов'язана визнати онтологічну автономію свого предмета (зворотний бік принципу, згаданого вище, «тотожності» Шеллінга-Гегеля). Вихідний силіогізм «сила традиції – загальний світопорядок – нова харизма» у *кожному* своєму моменті підпадає під первісне «так», те саме, яке, за висловленням Ж. Деррида, «раніше усякого питання і робить нас заручниками: учасниками слова і вчинку»¹. Якби критична філософія XVIII ст. спробувала застосувати свою трансцендентальну аналітику до цього силіогізму, то висновок був би на користь «рефлексуючої», а не «визначальної» сили судження. Саме тут, в кантівській «Критиці чистого розуму», у відмінності цих двох видів судження², народжувалося усвідомлення відмінності суті двох епох – модерну: мислення «сходами» – модерну, і мислення «різомой» – постмодерну. Отже, *ззовні* ні традицію, ні харизму, ні світську державу визначати не можна.

Сучасна релігійна присутність онтологічна і суверенна як стосовно свого минулого (адже вона – результат), так і сьогодення. Різноманітні

¹ Derrida J. De l'esprit. Heidegger et la question. Paris: Galilée, 1987, p. 148.

² Кант І. *Критика чистого розуму* / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 185 с.

вияви цього органічного цілого спокійно поширюються в усіх трьох спектрах і, здається, зовсім не потребують більше ніякої якісної видозміни. Цей спосіб існування сучасного умонастрою особливо характерний тим, що в ньому немає *історичного майбутнього*, вірніше, він сам *байдужий* до нього. Історія завершена просто тому, що вона більше неможлива. Звичайно, і держава може «трохи збожеволіти» і пограти у відмінність себе від інших держав за допомогою релігійної ідентифікації. Тут вона уподібниться дорослій людині, яка вважатиме себе дитиною. Проте повернення до реальності сьогодення неминуче. У протилежному разі цю державу закличе «до порядку» світова громада за допомогою об'єднаних сил.

На цьому етапі дослідження найменше видно взаємодію філософії і релігії. Тут, здається, вони повинні бути кожна «для себе». Однак взаємне визнання самостійності цих двох субстанцій рано чи пізно покаже неможливість їх існування один без одного. І це відбудеться за допомогою власного досвіду *реалізації* своєї видимої самостійності. А саме, онтологічна будова силогізму «сила традиції – загальний світопорядок – нові релігійні течії» спочатку має повністю вичерпати *безпосередність* свого припущення, потім, змінюючи розташування своїх моментів, розгорнути свою *другу* форму, тобто вдосконалити себе, і, нарешті, з неістотності цього припущення, повернутися в *опосередковану безпосередність*, тобто у справжню екзистенцію (для розуміння цього нижче ми звернемося до маркера «сімулякр», запропонованому Жаном Бодріаром у 1981 році).

В цілому горизонт-умовивід феномена релігії в ситуації постмодерну «*традиційні релігії – світська держава – нові релігійні течії*» має такі моменти. По-перше, *великий засновок*: «традиція – світське». В ньому стверджується, що відношення традиційних релігій і світської держави легально і морально з тієї причини, що вони історично обумовлюють одна одну. По-друге, *менший засновок*: «світське – нові релігії», зміст якого зводиться до готовності вже не на основі історії, а на принципах первісного людського розуму додержувати принципи свободи і рівності прав. По-третє, *висновок*: «традиція – харизма» реалізує ідею про тотожність традиційних релігій і нових релігійних рухів, тому що вони обидві суть *релігії*.

На перший погляд усі три судження говорять очевидну істину. Проте, на практиці все значно складніше і часто обертається соціальними

проблемами. Згадаємо лише Церкву Саєнтології, що доклала багато зусиль для одержання статусу релігії. Їй довелося пройти через нескінченні юридичні процеси, відводячи від себе обвинувачення у спробі «використовувати релігійний статус з метою пільгового оподаткування». Для того щоб вважатися релігією, вона змушена була заручитися підтримкою цілого колективу світських релігієзнавців і богословів (Брайан Уільсон (Англія), Реджис Дерикбург (Франція), М. Деррол Брайєнт (Канада), Алехандро Фригеріо (Аргентина), Френк К. Флінн (США), Фуміо Савада (Японія), Урбано Алонсо Галан (Іспанія)). Інші маргінальні релігії, навпаки, щосили намагаються здаватися не релігіями, а *громадськими організаціями, науково-освітніми програмами* («Вольфдорфська педагогіка» Р. Штейнера, ТМ Махариши, Реріхі, об'єднання Раджніша і «Брахма Кумарис»). Усе це ілюструє випадковість висновку цього умовиводу. Він лише формально правильний, тобто завдяки своїй безпосередності – не завжди істинний. Розглянемо всі три пари протилежностей саме так, як вони розташували себе в даному умовиводі феномена релігії в ситуації постмодерну.

Великий засновок: «традиція – світська держава». У позитивній формі дане судження вказує на тотожність свого суб'єкта і предиката. Це так, тому що перше є умовою, а друге – результатом. Для того, щоб могла тільки виникнути потреба (виходячи із загальних «прав» людини) сформулювати основні принципи незалежно від всього, в тому числі від історичної традиції, мав завершитися історичний процес. Релігія – ця сакральна форма усвідомлення природи суцього, повинна була розгорнути свої особливі моменти і дійти до загальної у собі самій тотальності. Божественне мало відокремити від людського, сотворене – від творця, необхідне – від вільного. Без Августина не було б Кальвіна, без Лютера – Локка, без Джефферсона – 1-ої поправки до Конституції США.

Скільки ж історичних сил потрібно витратити, щоб Кодекс Хаммурапі прийняв форму Конституції Наполеона! Те, що *кожен* є вільний незалежно від раси, статі, соціального стану і навіть *віросповідання*, не знало багато народів навіть за часів Канта і Гегеля. Протягом усього XIX століття «освічена» Європа була наповнена «людськими зоопарками». Тепер же світська, демократична, ліберальна держава через систему державної освіти й виховання, перетворює цю істину у внутрішнє переконання кожного.

Звичайно, сучасне постіндустріальне суспільство багато в чому неідеальне. Існує досить причин кликати «назад», до природи, до початку. Від дитячого садка до університету тепер основним принципом виступає ідея рівності *взагалі*; і рівності не за природою (за нею ми скоріше нерівні), а за *духом*, тобто за нашою здатністю переробляти, перетворювати себе із себе. Це не стане заперечувати навіть найрадикальніший пророк історичного. Можна, звичайно, як в Албанії 1967 р. закрити всі храми, заборонити всяку релігійну ідеологію, проголосивши створення атеїстичної держави. Проте результат, насильно відділений від свого становлення, змушений повертатися до власного початку – епохи варварства. Це підтверджують трагічний досвід тоталітарних систем ХХ ст. Вони є ілюстрацією такого абстрагування і негативним підтвердженням випадковості більшого засновку: безпосередньої єдності сили традиції і загального світопорядку. Тому сучасна світська держава дбайливо відтворює в собі світові традиції. Вона за поняттям не відокремлює себе від них, вона *відділена*. Держава і церква *відділені* один від одного, а не держава відокремлює себе *від* церкви. Утім, права на таку самостійність немає навіть у сучасній державі. Держава і церква мають структуру різомі, елементи якої рівно відокремлені один від одного.

Не в усьому можна погодитись із поділом сучасних церковно-державних відносин на систему відділення, систему конкордату і систему національних церков. Традиційно США називають прикладом класичної моделі «відділення». Але насправді це той же самий конкордат, що правда, без детальної юридичної формалізації. Сільвіо Феррарі стосовно питання про відносини релігії і держави в сучасній Італії зауважує, що положення конкордату мають ту ж саму силу, що й положення міжнародного права і тому не можуть бути змінені односторонньо¹. Релігія і держава – повноправні, самостійні суб'єкти. Невипадково італійський учений указує на міжнародне право як подобу конкордату. Між сучасними державами відносини будуються на *визнанні*, що неможливо без *рівності* тих, хто визнає. Конкордат – це данина визнання світської держави своїй історичній традиції, точніше, традиціям, і, на-

---

¹ Ferrari S. The Emerging Pattern of Church and State in Western Europe: The Italian Model. *The models of the church – state relations of the western european countries and usa*. Київ: Отделение религиоведения Института философии НАН Украины. 1996. С. 113.

впаки, – данина визнання релігіями свого партнера (світської держави) своїм власним результатом (за умови, звичайно, що вона послідовно проявляє себе як світська).

Однак у розглянутому судженні зв'язка має бути зрозуміла й у негативному значенні. Традиція і світське по суті розрізнені. Не можна говорити, що світові релігії і світська держава – одне і теж; що загальне демократичне право не формує нічого іншого, крім того, що припускають релігійні традиції, які завершили себе в історії. Таке абстрагування в даному випадку неприпустиме. Насправді держава і церква *відділені* одна від одної. Це факт. Вони не тільки різні. У певному розумінні вони – протилежності. У тридцятирічній війні (1618–1648 років) Німеччина загубила 2/3 населення. Страхіття Реформації змусили сотні тисяч людей залишити Європу в пошуках нової форми співіснування. Їм потрібно було зберегти традиційні корені, тому що європейські колонізатори продовжували ідентифікувати себе за своїми релігіями.

Ця *нова* (різномна) форма співжиття повинна була вмістити в собі все зовнішнє і в цій зовнішності стати самодостатньою. Світова релігія почала саме так визначати свої складові: церкву і державу. В Європі цьому перешкоджало лише інерція традиції національних церков. Віруючим здавалося, що замах на цю традицію узагалі «викинув» би їх з політичної форми існування. Державний організм ніколи не народжується і не вмирає частинами, а тільки повністю.

Американський і австралійський континенти, які не мали *власного* досвіду світових релігій, як найкраще підходили для реалізації ідеї *поділу* релігії і держави. Їх «рідне» історичне життя повинне було бути принесене в жертву всесвітньо-історичним завданням. Англійці, німці, скандинави – протестанти; французи, португальці, іспанці, ірландці – католики; греки, росіяни, українці – православні. Усі вони кинулися на пошук «землі обітваної» для того, щоб створити в наявному бутті *рефлексивну, різномну* релігійну форму.

Що ж стало підставою для розвитку відносин церкви і світської держави в пост історичній ситуації? Цим могла бути тільки внутрішня єдність світової історичної традиції і загального світопорядку (ідеї демократії, лібералізму тощо), єдність процесу і результату. Ті державні церкви (Англія, Греція, Іран, Скандинавські країни), що збереглись, у *перспективі* природного відокремлення елементів цієї протилежності повинні були зайняти те ж саме становище.

Неможливо розуміти «споконвічні, природні права людини» – базисну підставу сучасного гуманізму – без урахування історичної традиції, яка його сформувала. Імператив «поважай свободу, власність і релігію кожного» тільки по видимості звучить переконливо і тільки здається достовірним сам по собі. Насправді цей імператив існує у свідомості конкретного громадянина, моральність якого зумовлена історичною традицією його народу, нації, держави, епохи. І коли з якоїсь причини, «раптом», у законодавчому порядку держава закриє всі церкви, мечеті, синагоги й пагоди, пройде небагато часу, як «стерильні» у релігійному відношенні люди почнуть задаватися питаннями, відповіді на який (які) вони не знайдуть у жодній конституції: «А чому, власне, не можна грабувати, вбивати, брехати?».

Тому релігія, що увійшла в особисте життя у зв'язку з оформленням світового порядку, не може бути фактично прирівняна до окремих «чудасій» колекціонерів марок, етикеток, гудзиків тощо. Вона має право на визнання. Конкретна релігія за особливою домовленістю (конкордат) має право вимагати навіть безпосередньої державної підтримки. І одержує її у багатьох європейських державах (звільнення від військового обов'язку, пільгове оподаткування, викладання, матеріальна підтримка священників та ін.).

Таким чином, як би не протистояли один одному крайнощі історичних традицій і світської держави у більшому засновку, на них впливає ціле умовиводу «сила традиції – загальний світопорядок – нові релігійні течії», визначаючи його суб'єкт і предикат як *тотожність*. Завдання їх фактичного розходження належить вирішувати другому засновку.

Менший засновок «нові релігійні течії – світська держава». Фактично світська держава поводить себе так, начебто їй не потрібна ніяка традиція. Правда, це їй мало вдається, тому що в такому випадку вона є лише гола форма, реалізація якої залежить від світових релігій. Однак поняття «залежність» суперечить природі такої держави. Те, що тут розгортається перший, онтологічний горизонт, робить істотним у ньому тільки те, що є безпосередньо. Це означає, що світській державі потрібен приклад суцього, яке об'єктивно є тим, що воно є в собі, суб'єктивно. Їй не можна залишатись осторонь історичних традицій. Зроби вона так, це відразу зверне її у процес створення нової традиції (приклад атеїстичних держав ХХ ст.). Світська держава наполовину традиційна, наполовину – ні. От на цю «другу половину» їй потрібен

наявно існуючий союзник. Цей «товариш» повинен відразу ж почати себе формувати незалежно від усякої традиції, тобто він повинен бути за своїм поняттям «нетрадиційним».

Тут крайній термін «нетрадиція» збігається з крайнім терміном «світська держава». Однак момент відмінності для держави не менш важливий, ніж тотожність. «Нетрадиція» повинна *зберігати себе* в інобутті у відношенні до загального зовнішнього світопорядку. Проте «своє інше» держави є релігія. Так виникає *єдність* світської держави і історичних релігій – *нові релігійні течії*. Вони є тими самими «течіями – містками», що, за висловленням Н. Макфарланда, виконують функцію перетворення національної історичної держави в державу світську, пост історичну¹. Завдяки їм, наприклад, післявоєнна Японія за кілька десятиліть пройшла шлях від синтоїстської імперії до лібералізму і демократії.

Ніколи ще взаємопроникнення містичного і реалістичного у світі повсякденної свідомості не було таким очевидним. Коли світській державі бракує таємничого, священного, вона вдається не стільки до наукових відкриттів, скільки до парапсихологічного, езотеричного. І навпаки, сучасний містицизм щосили прагне вказати на своє споріднення з наукою. Він навіть заявляє себе «синтезом релігії, науки і філософії» (О. Блаватська), наповнює свою мову науковою термінологією (Р. Хаббард), розробляє ідеї християнства, буддизму та інших релігій на «науковій основі» (С. М. Мун). Однак, всупереч тому, що віротерпимість держави ґрунтується на опосередкуванні розуму, а нової харизми – на одкровенні, у вихідному судженні обидва протилежних терміна збігаються. Індивідуальне, *особисте*, тобто те, що зовні не потребує ніякої традиції, тут виводить свій зміст із самого себе. Це влаштовує й ідеологів світської держави і «нових релігій».

Суб'єкт і предикат цього судження – сучасники (і в логічному, і в історичному розуміннях). У своєму наявному існуванні вони покладають те, що традиція тільки припускає. Так більший засновок виходив з упевненості в єдності обох термінів. Лише у формі покладалося розходження. Це розходження підготовлене світовою релігією і повинно було відокремити церковне і державне життя. Однак, це спричинило фактичне протиставлення не тільки за формою, але й за змістом. От

¹ Macfarland N. The Rush Hour of Gods. *New York: The Macmillan Co., 1967.* 267 p.

чому американська клаузула повинна була за первісним задумом її творців запобігти втручанням держави в релігію. Насправді ж релігія була обмежена, причому настільки, що американська модель одержала назву «система відділення».

Менший же засновок, навпаки, затверджує споконвічне протистояння цих двох суверенітетів. Світська держава і маргінальні релігії можуть на прикладі свого відношення перевіряти істинність формулювань закону про свободу совісті. Кожен з них, маючи перед собою свою власну протилежність, може уточнювати свою методологічну позицію. *Особистий досвід* є те, завдяки чому світська раціональність і містична харизма *протистоять* силі традиції. Більше того, при перевірці цієї форми виявилось, що самі крайні апологети позитивізму шукають у містичному можливий початок усякого досвіду (Л. Вітгенштейн), а представники сучасного містицизму з наївною науковою упевненістю намагаються виходити з містичного одкровення (Р. Хаббард).

Результат цього звірення показує єдність не тільки за формою. Якби нові релігійні течії були б протилежними і за змістом, сучасній державі їхня діяльність здалася б просто *протиправною*. Проте сфера права є сферою, де сходяться вищі релігійні і державні інтереси. Категоричність формулювання, відповідно до якого держава *дозволяє* діяльність тієї чи іншої релігійної організації за умови її законслухняності, занадто завищує права однієї із сторін (держави). На такій же підставі релігія може *усунути* державу, яка виступила проти віри (Іранська ісламська революція).

Висновок «традиційні релігії – нові релігійні течії». З попереднього розгляду випливає, що кожен термін більшого чи меншого засновку лише здається самостійним. Насправді його безпосередність зовсім неавтономна. Так, якби традиція не мала загального світопорядку своєю протилежністю, вона б ніколи не набула стовідсоткової переконливості і продовжувала б безглуздо множити себе в національних релігіях-державах. Світове можливе тоді, коли окреме вже знецінилось.

А ось інша крайність (нові релігії) у принципі неможлива без подвійної рефлексії: у традицію, з одного боку, і в державу – з іншого. Сказане повною мірою застосовано і до західної традиції. Іншими словами, цей термін первісно увібрав у себе зміст двох крайніх і існує завдяки використанню заперечення традиції, з одного боку, і світської держави, з іншого. Загальний світопорядок (*terminus medius*) також

виступає в *подвійному* смислі. По-перше, він пропонує як свою ідеологію *науковий* розум, підкреслюючи тим самим момент тотального опосередкування, загальної доказовості будь-якого свого положення. По-друге, загальний світопорядок підносить свої демократичні цінності, «права людини і громадянина» як споконвічні, *природні*, причому *так*, що їх варто приймати безпосередньо, тобто *на віру*. Далі він указує на індивідуальність (особистість) як єдину свою мету. Виходить, що соціальність є тільки *спосіб*. Однак фактично, розгортаючи себе в наявному бутті, загальний світопорядок перетворює право більшості в мету, а індивідуальність зобов'язує *підкоритися* цьому праву. Таким чином, тут відношення мети і засобу увесь час софістичне перевертаються. Загальний плюралізм у реальності XIX і XX століть переходить у настільки ж загальний тоталітаризм (Німеччина, СРСР, Італія, Іспанія, Японія) і навпаки.

З огляду на *рефлектовану* (різномну) природу кожної з цих крайнощів, ми мали розглядати даний умовивід за засновками, судженнями. Проте рефлектують не тільки краї, а й самі судження, які утворюються завдяки їм. «Традиційні релігії – світська держава» так само рефлектує у свою протилежність, у будову: «світська держава – нові релігійні течії». Вони стали тим, що не може існувати одне без одного. Коли у відношенні історичної традиції і світської держави не можна вказати моменту їх розходження, ця пара вказує на взаємовідношення нових релігій і демократичної ідеології. Коли ж останні не можуть чітко вказати на єдність (адже вони – дві сторони однієї і тієї ж реальності сучасного духу), їм допомагає *історичний досвід* протиставлення емпіричного – містичному, раціонального – ірраціональному та ін.

Однак найбільше *відносна* природа даного відношення починає позначатися у *вивідному* положенні. Воно говорить про те, що «силою традиції є нові релігійні течії». Як і всяке судження воно містить ціле «гніздо суперечностей» (І. Кант). Зв'язка «є» говорить про тотожну нетотожність суб'єкта і предиката. Здавалося б, і те, і інше є *релігія*. Проте Х. Томсон у зв'язку з цим зауважує, що «велика кількість нових релігій не відповідає жодному визначенню «релігія», що включає незмінну релігійну доктрину, встановлену форму богослужіння та відповідну міру організаційної стабільності»¹.

¹ Цит. за Ткачева А. А. «Новые религии» Востока. Москва: Наука, 1991. С. 57.

Світська держава розділила традиційні і нетрадиційні релігії і цим сприяла створенню унікальної в історичному плані форми. Дотепер у руслі історичної релігії завжди наявною була яка-небудь особлива форма релігії. Загальна (універсальна) релігія залишалася бути «в собі», точніше «для нас». Тут же *кожна* релігія одержала можливість бути універсальною, звичайно, за умови, що вона зможе всі інші проінтерпретувати як особливі, партикулярні.

Науково-технічна революція начебто навмисно покликана тепер *забезпечити реалізацію* релігійних ідей у їхньому всесвітньо-історичному значенні. Варто тільки *захотіти* якому-небудь гуру з далекої індійської провінції «ощасливити страждаючий» світ новим вченням, як усього за кілька годин польоту на реактивному лайнері він одержує можливість проповідувати в Америці чи Європі. І його почують не десяток учнів, як у часи Христа, а сотні тисяч можливих послідовників. Телебачення, радіо, преса, інтернет – все до його послуг. А головне, до його послуг *потреба* у мільйонів сучасних добропорядних громадян в універсальній ідеї, «дата виготовлення» якої XIX–XX ст., і ніяк не раніше. Ця ідея повинна обов'язково мати як додаткове джерело не тільки науку (раціональність), але й щось *інше* – містичне, тасмне, езотеричне. І проходить небагато часу, як тисячі представників середнього класу – «білі комірці» (це найбільше дивувало вчених, що виводили все із соціоконфліктних ситуацій) – ідуть до вітваря нової ідеології, абсурдність якої для них не може розвінчати навіть сама вишукана наукова теорія.

У висновку «сила традиції – нові релігійні течії» обидва терміни постійно міняються «ролями». То нетрадиційні форми відрізняють себе від традиційних, підкреслюючи свій універсалістський характер (унікаючи ідентифікації себе за якоюсь окремою ознакою), то, навпаки, сила традиції протиставляє їм себе як носія певних, конкретних цінностей. Більше того, в самих собі ці обидва феномени постійно рефлектують моментами загальності й особливості. Одні дозволяють прозелітизм, інші категорично забороняють; одні підсилюють загальні місця, тим самим формуючи міжконфесіональні блоки, інші вважають це посилення зрадою. Навіть усередині кожної релігії відбувається той же самий процес.

Усі три терміну розглядуваної релігійної присутності («різоми») набувають істинний сенс тільки у відношенні один до одного. Контури структури «сила традиції – світська держава – нові релігійні течії» по-

мітні і в всесвітній історії релігії. Однак там ця будова була «в собі», чи *тільки* – «для нас». Тобто там особливість релігій була дана в реальності так, що кожна релігія витрачала усі сили на те, щоб відрізнитися від усіх інших релігій. При цьому два моменти, що залишилися: а) їх тотожність (загальне) і б) поява нової релігійної ідеї (одиночність), були дані тільки для дослідника, який розташувався «після історії». Історія в ході свого розвитку визначила ці моменти так, що кожний з них відокремився від двох інших. У такому вигляді вони і з'явилися перед нами. І як тільки це відокремлення зайшло настільки, що в крайній протилежності виявилася їхня внутрішня єдність, ця єдність негайно виступила у дійсність, дозволяючи тим самим їм вільно проникати один в одного.

«Традиція», «світська держава» і «нові релігійні течії» так *існують* у сучасній релігійності, що їхнє розходження і їхня тотожність однаково необхідні для стабільності системи. Тут (в онтологічній будові) феномен релігії зосередився на своїй предметній стороні і розгорнув ці три безпосередніх інститути. Неувага на даному етапі до форми, повна байдужість до моменту знання (який міститься в ньому поряд із моментом предмета) для свідомості даного феномена обернулася тим, що вона (форма) є *знову* тільки для зовнішнього дослідника. Таким чином, ця єдність системи, найважливіший елемент в онтології, виявилася лише в *суб'єктивній* формі. Проте традиційні церкви, світська держава і нові релігії повинні існувати безпосередньо і самодостатньо. Всупереч цьому в реальності вони змушені співвідноситися одне з одним. Головна проблема тепер для кожного елемента системи (і для неї в цілому): як зберегти *себе* у відношенні з іншими?

Уже здійснене дослідження цієї взаємодії (засновки силогізму) показало, що *існує* форма, яка дозволить це. Вона повинна задовольняти простим вимогам рефлексії: розглядати інше так, щоб воно й існувало в цій належності і водночас не існувало. Виходить, якщо, наприклад, традиція виявить ставлення до нових релігій не через суди, люб'ювання державних структур тощо, а саме таким рефлектуючим способом, то вона позбудеться простого ототожнення з ними і настільки ж абстрактного протиставлення їм. Якщо держава, у свою чергу, зробить те ж саме, то вона позбудеться нескінченного відтворення однієї і тієї ж практичної суперечності. Нагадаємо, що більшість конституцій сучасних держав дотепер не допускають юридичного визначення поняття

«релігія». Чому? Тому що тут має місце передчуття, що це питання вирішується не тут, не у сфері безпосередності.

Отже, на даному етапі існування феномена релігії в сучасній системі специфічних суспільних відносин йому необхідно опанувати процедуру, яка у класичній філософській традиції одержала назву «зняття». Вище ми говорили про те, як Гайдеггер, у пошуках паралелей модерну і постмодерну звертається до Гегеля і навіть дозволяє собі досить різке зауваження: «Протилежні течії, що йдуть проти цієї метафізики (філософії Гегеля – С. К.), підпорядковані їй. Після смерті Гегеля (1831) все – лише протитечія, не тільки в Німеччині, але й у всій Європі»¹. Але ось інший видатний представник постмодерну, Ж. Дерріда, констатує ті ж паралелі: «Нещодавно було запропоновано перекладати гегелівський термін *Aufhebung* як «сублімація»: як не оцінювати цей переклад, сама ця аналогія цікава»². Адже йдеться про два найважливіші поняття діалектики Г. Гегеля і деконструкції Ж. Дерріда: «зняття» і «сублімація». Непотрібно довго шукати приклад для ілюстрації суті цих понять: *заперечення з одночасним збереженням*. Це – досвід свідомості, яке в пізнанні прагнути отримати істинне знання про свій предмет. Саме у знанні існує момент, сама сутність якого так покладає предмет, що він у своєму бутті одночасно існує й не існує.

Дійсно, з усіх видів зняття (природи або духу) саме в процесі знання досягається найбільша чистота одночасного покладання якого-небудь предмета з його одночасним запереченням. Тому, варто *представникам* кожного терміну з розглянутого силогізму зробити два інших предметом свого пізнання, як онтологічна форма феномена релігії в сучасності в цілому виступить у модусі свого знання. Таким чином, *сам* феномен релігії в ситуації постмодерну починає зберігати свою єдність у відношенні до методу. У нього з'являється нарешті власна визначеність. Тому в різних видах вже не релігії, а *релігієзнавства*, створюється новий ступінь самостійності цієї свідомості.

Людина перебуває у світі: народжується, живе і вмирає. Однак людина може покладати і покладає цей світ «навпроти» себе. Робить вона це у *свідомості*. Коли людина налаштована *практично*, вона

---

¹ Хайдеггер М. Преодоление метафизики. VI. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bibikhin.ru/preodolenie-metafiziki>. (дата звернення: 11.04.2020).

² Деррида Ж. О грамматологии. Москва: Ad Marginem, 2000. С. 200.

вся занурена у предметні сутності і в них реалізує свою свободу *від* світу. Досягає вона цього за допомогою «зіткнення» цих сутностей. Людина це може робити тому, що вона мислить, усвідомлює, вона має здатність до набуття «знання». Тут момент знання відіграє підлеглу роль, воно обслуговує практичні устремління людини, і тому *частково* перетворений предмет моментально відновлюється. Однак, коли людина підходить до світу *теоретично*, її інтерес – чисте знання. Тут вона так покладає предмет, в якому вона (людина) залишається сама по собі. Предмети існують у знанні не в безпосередньому, а в *рефлексивному* вигляді. Свідомість в знанні сублімує (Ж. Дерріда) предмети реального світу. Від цього виграють обидва учасники цієї рефлексії – і «предмети» і «знаюча свідомість», тому що однобічну перевагу усунуто.

Феномен релігії в ситуації постмодерну рефлектує в історичне як у своє «інше». Завдяки цьому способу вона «повертається» до себе. Зовнішній дослідник, який підтримує єдність, їй уже не потрібен. Далі, кожен елемент цієї свідомості повторює рух цього цілого. Рефлектуючи у два інших, він тепер існує в моменті знання. Тим самим уперше, використовуючи таку форму, вони (елементи) відокремлюються по справжньому. Виникає запитання: як повинна змінитися онтологічна будова феномена релігії в ситуації постмодерну, щоб розгорнувся *такий* спосіб існування?

Перебудова загальної структури силогізму можлива тільки у випадку зміни розташування середнього терміну (*terminus medius*). «Зовнішній світопорядок» як такий вже відіграв свою роль. Тепер час діяти елементу «нові релігійні течії» як посереднику взаємодії двох форм рефлексії: *богословського і світського релігієзнавства*. Завдяки цьому силогізм одержує можливість розгорнути зовсім нову форму відношення більшого і меншого засновку. Середній термін тепер уже побував у ролі крайнього і вийшов не безпосереднім (яким увійшов у нього), а опосередкованим.

Обидва засновки отриманого умовиводу підкоряються зовсім новому закону. Суть його: визначати себе не безпосередньо, а через протилежність, причому свою власну. Тепер твердження «світське – нове» і «традиція – нове» мають зовсім інший смисл, ніж твердження у схожих засновках розглянутого раніше силогізму. Вони двозначні на самому початку а не в результаті. Тут кожний термін феномену релігії

в ситуації постмодерну покладає себе через свою протилежність і має потребу в ній. Вірніше, через покладання того, чим він *не є*, він *затверджує* своє двозначне буття.

Традиційні релігії тепер можуть вільно обговорити сутність нових релігійних течій, тобто зробити те, що раніше, у висновку «традиція – нове», робити було небезпечно (за постановою суду О. Дворкін приніс публічні вибачення за некоректне використання терміну «секта» у відношенні Свідків Іегови). *Світський світогляд*, що раніше остерігався критичних оцінок історичних релігій, з яких він походить, тепер поводить зовсім вільно у своїх висловленнях по їх приводу (адже йому тепер нічого побоюватися тієї історичної традиції, яка могла б захистити предмет дослідження). Деякі різновиди світського релігієзнавства впевнено опосередковують усяку релігійну діяльність через економічні закони (марксизм), психологічний фактор (психоаналіз) і соціальну обумовленість (соціологія релігії).

Таким чином, онтологічний умовивід феномена релігії в ситуації постмодерну, постійно натрапляючи на суперечливість своєї реалізації, двозначність *одночасного* ствердження і заперечення засновків, вирішує узаконити саму цю двозначність шляхом переміщення одного крайнього терміну на місце середнього. Іншими словами, нова релігійна свідомість, що використовує момент знання для практичної боротьби з предметом, починає розуміти, що справжній порятунок від зовнішнього полягає не у практиці, а в теорії, що *«знати»* – це більше, ніж *«бути»*. Створюється унікальна можливість для цієї релігійності транслювати свою визначеність *зовсім іншим способом*, ніж раніше. Такий, *онтичний* спосіб передачі знання сам по собі є повною протилежністю онтологічному способу. Він *симулює* перший.

Ж. Бодрійяр вводить в науковий обіг друге важливе поняття постмодерну – *симулякр* (simulacra). Симулякр – це є копія, що несе нові, незалежні від об'єкту, що відображається, смисли. Ж. Бодрійяр підкреслює наповненість їм політичних, ідеологічних, наукових, естетичних феноменів сучасності. У нашому випадку, другий горизонт феномена релігії в ситуації постмодерну, де кожен фігурант рефлексує в свого двійника, сам по собі є *ризома-симулякр* першої, онтологічної різоми. Ідеологію світської держави «відображає» *світське релігієзнавство*. Ідеологію традиційних церков підхоплює і перетворює в «текст або усну мову» *богослов'я (теологія)*. Симулякром нових релігій стає *нова*

харизма. Лідери нетрадиційних церков виступають на конференціях, пишуть статті і монографії та і ін.

Всі три терміну, що тільки виникли, негайно складаються в новий горизонт: *богослов'я – нова харизма – світське релігієзнавство*.

Наслідуючи, з одного боку свої «першоджерела» з першого горизонту, вони в свою чергу, з іншого боку, єдині своїй прихильності феномена, який здійснює своє тотальне панування в сфері духу за останні два століття – *науці*. Так за видимим онтологічним і методологічним хаосом феноменів стану постмодерну йде *логічно упорядкований процес* з перетворення одного горизонту сучасної релігійної свідомості в інший.

ОСМИСЛЕННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА: СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

3.1. Феноменологічний дискурс права: засади та перспективи

Вивчення актуальних проблем, пов'язаних з життям соціуму та його правовою культурою, відбувається на тлі динамічної трансформації наукового, світоглядного та загальнокультурного досвіду. Якщо наприкінці ХХ століття філософія та філософія права виявили чіткі парадигмальні компоненти наукового знання, то новітні дослідницькі практики зумовлені інтегративними чинниками: на протигагу універсальним стандартам науковості актуалізовано принцип соціокультурної обумовленості знання, що дозволяє розуміти соціальне передусім як смислову реальність, що її інтерпретує людина.

Сучасні типи методологій засновані на інклюзивності, «змагальності», а також комунікативній раціональності¹. Як наслідок, переформулюється зміст базових соціально-філософських понять. Дедалі частіше ключовими метафорами опису соціальних процесів стають: мережа, а не структура²; мікросистема, а не суспільство; гра як слідування правилам, а не діяльність; габітус як ментальні структури, через які люди

---

¹ Ритцер Дж. Современные социологические теории. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 688 с.; Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Москва: АСТ Хранитель, 2006. 873 с.

² Castells M. End of Millennium, The Information Age. *Economy, Society and Culture* Vol. III. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. 488 p.; Barabasi A. L. Linked: The new science of networks. Cambridge: Perseus Publishing, 2002. 229 p.; Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2010. № 5. С. 3–18; Дзьобань О., Соснін О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління. *Віче*. 2015. № 10. С. 7–13.

діють у соціальному світі¹. Навіть саме поняття «суспільство» часто замінюється термінами «історична система»² та «соціальне життя»³, а соціальна епістемологія демонструє настанову на людиновимірність в осмисленні світу.

У зв'язку з цим перед сучасним гуманітарним знанням постає завдання відобразити соціальні реалії у відповідних категоріях, запропонувати вирішення актуальних проблем, у тому числі правових. Слід також зважати, що суттєвим показником ефективності та перспективності певної дослідницької стратегії має бути «спроможність сприяти виявленню, розкриттю соціальної сутності досліджуваних явищ, а не приховуванню, затушовуванню її»⁴. Визнання пізнавального потенціалу антропологічного, соціокультурного та інших неklasичних підходів дозволяє розширити «поле» раціональності, актуалізувати принцип довіри до суб'єкта пізнання, показати конструктивну гносеологічну роль категорій «життя», «віра» й «достовірність»⁵.

Одним із перспективних способів теоретичної експлікації соціокультурної реальності вважається потенціал феноменології як неklasичного типу раціональності⁶. Хоча й не всі дослідники виявляють однастайність

---

¹ Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 384 с.; Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука. Москва: Изд-во ин-та Гайдара, 2015. 352 с.; Sismondo S. An Introduction to Science and Technology Studies. Second Edition. Chichester: John Wiley & Sons Ltd., 2010. 244 p.; Касавин И. Т. Социальная философия и коллективная эпистемология. Москва: Весь Мир, 2016. 264 с.

² Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург: Издательство «Университетская книга», 2001. 411 с.

³ Турен А. Социология без общества. *Социологические исследования*. 2004. № 7. С. 6–11.

⁴ Рабінович П. Філософія права: деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети. *Право України*. 2011. № 8. С. 13–20.

⁵ Микешина Л. А. Современные тенденции развития социально-гуманитарных наук в контексте междисциплинарности. Научный результат. *Социальные и гуманитарные исследования*. 2017. Т. 3. № 1. С. 4–10; Антоновский А. Ю. Коммуникативная философия знания: от теории коммуникативных медиа к социальной философии науки: монография. Москва: ИФ РАН, 2015. 168 с.

⁶ Jorba M., Moran D. Conscious thinking and cognitive phenomenology: topics, views and future developments. *Philosophical explorations*. 2016. Vol. 19. Issue 2. P. 95–113; Astobiza A. M. Phenomenology and Cognition (social): Strange bed-mates? *Philosophical readings*. 2017 Vol. 9. Issue 3. P. 175–181; Fuchs T. The phenomenology and development of social perspectives. *Phenomenology and the cognitive sciences*. 2013. Vol. 12. Issue 4. P. 655–683; Pokropski M. Timing together, acting together. Phenomenology of intersubjective temporality and social cognition. *Phenomenology and the cognitive sciences*. 2015. Vol. 14.

в оцінці методологічних можливостей феноменології¹, ми солідарні з думкою, що феноменологічні методи вдало підходять для розробки нових ідей, а також для проблематизації та додавання нюансів до вже існуючих, більш нормативних та структурно орієнтованих теорій².

Підкреслюючи специфічність феноменології, М. Хайдеггер вважав її передусім методичним поняттям, яке «характеризує не змістовне *що* предметів філософського дослідження, але їхнє *як*»³. Крім того, феноменологія націлена на суто людський, ціннісно-фундований процес конституювання смислів дійсності, виявляючи «спрямованість на збереження буття з людським обличчям»⁴. Е. Гуссерль вважав, що «все-загальність її [феноменології] методу є даною заздалегідь – як дещо від початку зрозуміле»⁵, а А. Райнах зауважував: «...у випадку феноменології йдеться не про систему філософських положень та істин – не про систему, в яку мали б повірити всі, хто називає себе феноменологами, ...а про метод філософствування, який був би затребуваний самими філософськими проблемами і який вельми відрізняється від того, як ми озираємось та орієнтуємось у житті, та який ще більшою мірою відрізняється від того, як ми працюємо та маємо працювати у більшості наук...»⁶. Такі висловлювання засновників феноменології дозволяють вважати, що головні феноменологічні настанови здатні грати суттєву методологічну роль у пізнанні соціальної дійсності.

Issue 4. P. 897–909; Зотов А. Ф., Смирнова Н. М. Феноменология и эволюция самосознания человека европейской культуры. *Вестник МГУ. Серия 7. Философия*. 2000. №4. С. 48–67; Кемеров В. Е. Социальная феноменология и социальная философия. *Социемы*. 2003. №9. С. 21–56; Кузнецов В. Ю. Сдвиг от классики к неклассике и наращивание порядков рефлексии в философии. *Вестник МГУ. Серия 7. Философия*. 2008. №1. С. 3–18.

¹ Spaulding S. Phenomenology of Social Cognition. *Erkenntnis*. 2015. Vol. 80. Issue 5. P.1069–1089; Осипов Г. В. Социология и социальное мифотворчество. Москва: НОРМА, 2002. 656 с. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна. *Правоведение*. 2002. №2 (241). С. 4–16.

² Berglund H. Between cognition and discourse: phenomenology and the study of entrepreneurship. *International journal of entrepreneurial behaviour & research*. 2015. Vol. 21. Issue 3. P. 472–488.

³ Хайдеггер М. Бытие и время. Москва: Ад Маргинем Пресс, 1997. С. 27.

⁴ Кутырев В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования). *Вопросы философии*. 2003. №1. С. 72.

⁵ Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Москва: Дом интеллектуальной книги, 1994. С. 52.

⁶ Райнах А. О феноменологии: доклад в Марбурге, январь 1914 года. URL: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_01/1_999_1_04_.htm (дата звернення 08.12.2019).

Феноменологія дозволяє представити соціальне знання як динамічну форму соціального буття, яка забезпечує зв'язок індивідів в інтерсуб'єктивній спільноті. Крім того, соціальна феноменологія розглядає суспільство як конституйований світ смислів та взаємоузгоджених правил, що виникають у людських діях. У свою чергу, це збагачує соціальне пізнання неklasичною дослідницькою програмою, якій властиві усвідомлення масштабності змін соціального життя у поєднанні з настановою на цінність раціонального пізнання та плюралістичну емоційно-чуттєву спрямованість в єдиному просторі людського буття.

Феноменологічне дослідження соціальних явищ та процесів передбачає послідовне застосування методологічних процедур – редукції, дескрипції та інтерпретації. Феноменологічна редукція дозволяє усунути зі свідомості суперечливі передумови науковості та повсякденності та відкриває шлях до чистих самоочевидних феноменів. У підсумку, це сприяє виявленню смислу предмету, який не привноситься, а розкриває, показує себе. Процедура феноменологічної дескрипції дозволяє осмислити, узагальнити та закріпити самоочевидні якості описуваного предмета за певною типовою формою. У дескрипції відбиваються особливості суб'єкта пізнання, умови пізнання, структура та специфіка даностей життєвого світу. Інтерпретація, що слідує за дескрипцією, націлена на тлумачення смислів феноменологічних даностей.

Слід зауважити, що отримане внаслідок застосування вказаних процедур знання виявляється типізованим та суб'єктивним, унаслідок чого не сягає абсолютної справжності життєвого світу. Така специфіка соціального пізнання пояснюється особливостями соціального буття: суб'єкти, діючи комунікативно, завжди рухаються всередині горизонту їхнього життєвого світу та не можуть полишити його межі. Вони завжди належать життєвому світу як інтерпретатори та співвідносяться з ним через факти та норми, що ними переживаються. Уникнути невірних вимог можна не запереченням раціональності соціальних дій, а встановленням меж та критеріїв соціального пізнання¹.

Соціальне пізнання збагачує також принцип інтенціональності свідомості, що склав основу дескрипції та до якого, у підсумку, зводяться всі метафізичні та пізнавальні завдання. Іntenціональність сприяє збігу чистої предметності та чистої суб'єктивності, тобто свідомість

---

¹ Habermas J. *Theorie des kommunikativen Handelns*: in 2 Bd. Bd. 1. *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981. 534 s.

«обтяжується» предметністю, яка, у свою чергу, є засадою єдності свідомості. Внаслідок акту *epoche* та осмислення власного досвіду виявляються не тільки структури свідомості та механізми її діяльності, а й інтенціональність як головна властивість свідомості. Принцип інтенціональності як опозиція суб'єкт-об'єктній настанові класичної раціональності указує на те, що предмет даний суб'єкту як одна з умов його існування, а свідомість суб'єкта не може бути відділена від предмета, на який вона спрямована.

Наступними засадами соціальної феноменології є інтерсуб'єктивність як умова соціальності. Трансцендентальне «Я» з його інтенціональними модифікаціями «Ти», «Ми», «Вони» тощо сукупно утворюють смислове поле інтерсуб'єктивності або сутнісної зв'язаності людей між собою. Будучи апріорно-ідеальною спільнотою, інтерсуб'єктивність дозволяє трансцендентальному «Я» мислити та розуміти інших за аналогією з собою, що, власне, й є передумовою існування емпіричної спільноти.

Для розвитку соціального пізнання особливо значущим є вчення про життєвий світ, що займає центральне місце у пізньому періоді творчості Гуссерля. Життєвий світ – це простір людського життя та повсякденного досвіду; він складає основу будь-якої діяльності, бо він «дійсно є наочним, дійсно таким, що випробовується, доступним досвіду світом, у якому практично розгортається наше життя, залишається як він є, у його власній сутнісній структурі, у власному конкретному стилі причинності незмінним, що б ми нехитро або майстерно не робили»¹. Ураховуючи, що світ є однаково доступним для всіх, можна вести мову про розмаїття історичних (культурних, професійних тощо) життєвих світів – «регіональних онтологій». Оскільки життєвий світ являє собою світ множини реальностей, різні індивіди зосереджуються на різних його аспектах. Оскільки індивіди схильні представляти свій частковий досвід як загальний, суспільство являє собою множину комунікацій. Тим не менш, життєвий світ має унікальну структуру, що інтегрує це розмаїття в єдине ціле.

Осмислення сутності права у «мейнстрімі» наукового дискурсу давно вийшло за проблемні межі виключно юридичної науки. Правова реальність має складну структуру, обумовлену суперечливим спів-

¹ Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. С. 74.

відношенням соціальних та юридичних факторів, що регламентують соціальну реальність як таку. Однак, як справедливо зазначає М. Антонов, сучасні дослідники права намагаються проектувати «апробовані у старому праві методи та терміни на нове право, що формується. Узгодження таких методів та термінів з рухом соціального життя зазвичай мало турбує догматично налаштованого правознавця, якщо турбує взагалі»¹. Як наслідок, у дослідницьких поглядах виникає редукція прояву критичного мислення, що, у свою чергу, нівелює прагнення до формування нового методологічного апарату для розуміння сутності права та створює додаткові труднощі для професійної діяльності юристів-практиків.

Слід зауважити, що під впливом низки соціокультурних факторів сучасне право, крім здійснення своєї головної функції (нормативне регулювання суспільного життя), стає формою породження та оновлення соціальних смислів. Сьогодні ефективність права дедалі більше визначається його здатністю швидко реагувати на процеси, що відбуваються у принципово «відкритому» життєвому світі.

Практична значущість соціально-філософського дослідження правового життя обумовлена декількома проблемними обставинами.

По-перше, у сучасному світі право впливає на всі характеристики людського буття. Воно залучає до сфери свого впливу питання, що раніше перебували у сфері компетенції інших форм соціального регулювання. Це питання безпеки, потреба особистості у розвитку своїх здібностей, народження, смерть тощо². У зв'язку з цим очевидно стає потреба у вивченні умов та результатів гуманізації правового життя, інтеграції вимог позитивного права та принципів природного праворозуміння.

По-друге, нові соціальні процеси (глобалізація, соціальна інформатизація та технологізація, поширення загальнолюдських цінностей) позначаються на сприйнятті правової реальності. Виникають нові

---

¹ Антонов М. В. О принципах научности и развитии правовой теории. *Стандарты научности и homo juridicus в свете философии права*: материалы пятой и шестой философско-правовых чтений памяти акад. В. С. Нерсисянца / Под ред. В. Графского. Москва: НОРМА, 2011. С. 143.

² Софінська І. Світоглядне ядро громадянства: від традиційних до емансипативних цінностей. *Право України*. 2019. № 5. С. 138–150; Рабінович П. М. Екзистенційні потреби людини – генератор її основоположних прав. *Публічне право*. 2018. № 2. С. 161–165; Дениско П. Комодифіковане «Я» – новий тип персональної ідентичності. *Філософська думка*. 2017. № 4. С. 81–97.

підходи до розуміння проблем правосуб'єктності та питань контролю за діяльністю державних органів, а також до визнання множинності та принципової відкритості джерел права тощо. Розширення сфери впливу таких процесів передбачає пошук теоретико-методологічних засад для дослідження нових правових реалій, створення філософської парадигми для прогнозування тенденцій їх розвитку¹.

По-третє, на тлі позитивних тенденцій конкретизації цінностей права, розширення сфери їх застосування спостерігаються процеси, що руйнують їхню непорушність. До таких процесів належать стійке відтворення неправа та аномії, загострення протиріч між діючим законодавством та традиціями правової культури². Зазначена проблема актуалізує потребу у виявленні критеріїв оцінки правової політики держави, розробці принципів узгодження запроваджених нею ініціатив з інтересами різних суб'єктів права.

По-четверте, інтенсивність змін, що відбуваються у правовому житті, часто спричиняють виникнення протиріч між вживаними заходами, спрямованими на вдосконалення системи правового регулювання, та реальними результатами.

Запропонувавши новий методологічний інструментарій для розуміння соціальної реальності, феноменологія стала інтелектуальним імпульсом для виникнення неklasичних ідей в праві. Зокрема, принцип інтерсуб'єктивності та вчення про життєвий світ суттєво позначились на розумінні права. Такий підхід, як зазначає С. Максимов, «виходить з «внутрішнього досвіду» людини, яка є учасником правового спілкування (комунікації), потребує ставитись до права як до особливого світу, що здійснюється у певних смислових полях та виражається у певному етосі. Тут відбувається конституювання

¹ Малахов В. П., Эриашвили Н. Д. Методологические и мировоззренческие проблемы современной юридической теории: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. 431 с.

² Heyder A., Gassner A. Deprivation, Anomia, and Value Orientation as Predictors for Right-wing Extremism. A Representative Study from Germany. *Osterreichische Zeitschrift Fur Politikwissenschaft*. 2012. Vol. 41. Is. 3. P. 277–297; Best W., Greenwood A., Grassly J., Hickin J. Bridging the gap: can impairment-based therapy for anomia have an impact at the psycho-social level? *International journal of language & communication disorders*. 2008. Vol. 43. Is. 4. P. 390–407; Martinsone K., Levina J., Navaitis G., Caica D. Relations Between Anomia and Subjective Well Being in Population in Latvia and Lithuania. *Proceedings Paper: 3rd international conference on lifelong learning and leadership for all (icel17)*. Porto: Politechnica Univ Porto, 2017. P. 653–660.

права з самоочевидностей (презумпцій), які приймаються безумовно. Неможна просто ввести той чи інший закон, довільно змінити систему права, – необхідно вхопити та відтворити його смисли, що здійснюються у правовому спілкуванні»¹.

Крім цього, сучасні дослідники виділяють головні ознаки неklasичного правового мислення – полісуб'єктність, визнання мови справжньою реальністю права, комунікативно-дискурсивний потенціал оновлення правових принципів та норм, долання однобічності та фіналізму класичних типів праворозуміння². У підсумку, неklasична раціональність виявляється засадою для сучасних версій інтегративного праворозуміння, розвиток якого є стійкою тенденцією протягом ХХ століття й зберігається дотепер³ як «вічне прагнення до смислу, який ніколи не буде віднайдений, хоча й ніколи пошуки його не припиняться»⁴.

Предмет інтегративного праворозуміння у феноменологічному дослідженні може бути визначений як смисловий конфігурат, у якому зіставлені результати теоретичного осягнення правової реальності та загальнозрозумілі принципи її духовно-практичного освоєння. Специфіка інтегративного розуміння права дозволяє переглянути не тільки традиційні уявлення про право, а й засади правової методології. У свою чергу, таке завдання передбачає рефлексивну позицію, що враховує та синтезує різні інтерпретації права.

Мета інтегративного праворозуміння полягає не стільки у механічному поєднанні кращих та потенційно ефективних досягнень класичних типів праворозуміння, скільки у «створенні «адекватної юриспруденції», яка стане осередком переосмислених простих та незмінних ідей, здатних витримати випробовування інтелектуальною критикою, стати комплексною та сумісною з багатьма правовими філософіями, у кожній з яких міститься багато істинних доводів та тверджень»⁵.

¹ Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Харьков: Право, 2002. С. 115.

² Постклассическая онтология права: монография / под ред. И. Л. Честнова. Санкт-Петербург: Алетейя, 2016. 688 с.; Шилкова Л. В. Современное российское правоведение: типы рациональности в понимании права. *Философия права*. 2008. № 6. С. 7.

³ Графский В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 61.

⁴ Hall J. From Legal Theory to Integrative Jurisprudence. *University of Cincinnati Law Review*. 1964. Vol. 33. № 2. P. 204.

⁵ Графский В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 58.

З урахуванням зазначеного вище, заслуговує на увагу діалогічна концепція права І. Честнова, у якій розглянуто принципи дослідження сучасних правових реалій. Так, принцип об'єктивізму наголошує на об'єктивності існування права; принцип раціональності дозволяє вивчати право як причинно обумовлене та таке, що є проявом діалектики закономірного та випадкового; принцип фундаменталізму дозволяє оцінити теоретичний та соціальний статус юриспруденції; принцип стабільності можна вважати таким, що об'єднує традиційні типи праворозуміння; принцип одномірності підкреслює наявну у кожному типі праворозуміння передзаданість соціальної реальності¹.

Крім того, історія розвитку права свідчить про активне взаємопроникнення ідей правового позитивізму та природного-правового мислення. Яскравим прикладом служать конституційне закріплення більшістю світових держав концепції прав людини, юридизація соціальних гарантій для дітей та людей похилого віку, соматичних прав тощо.

Застосування феноменологічної методології при вивченні права має великий дослідницький потенціал. Так, феноменологічна редукція дозволяє розглядати правове життя як предмет інтегративного праворозуміння; принцип інтенціональності сприяє уявленню про правове життя як про предметно-сислове утворення; принцип інтерсуб'єктивності сприяє діалогізму різних типів праворозуміння; концепт життєвого світу дозволяє більш повно розкрити духовні, інтелектуальні та соціально-історичні передумови правового життя. У підсумку, феноменологічна програма у поєднанні з інтегративним праворозумінням пропонують вихід у галузь багатовимірного опису права, де воно виявляється як дійсний світ права або правове життя.

Інтегрувавши у собі головні тенденції розвитку сучасного правового мислення, феноменологія дозволяє подивитись на право у специфічному ракурсі. Феноменологічна редукція дозволяє заключити у дужки поняття права та замінити його смисловим корелятом «правове життя»; феноменологію ж права можна визначити як теоретико-методологічний напрям філософії права, що досліджує умови конституювання правових смислів та форми їх представленості у правовій реальності. Головні завдання сучасної феноменології права спрямовані на розвиток інтегративного праворозуміння та дослідження правового суб'єкта.

¹ Честнов И. Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербург. юрид. ин-та, 2000. 104 с.

Пошук предметного смислу права, що виникає у свідомості правового суб'єкта у безпосередньому сприйнятті та засвоєнні правових цінностей, можливий, якщо за допомогою феноменологічної редукції будуть зафіксовані традиційні уявлення про право. Феноменологічна настанова сприяє дослідженню самих правових явищ, зв'язаних з ними інтенціональних переживань, і на наступній стадії дозволяє перейти до аналізу процесу утворення правових смислів. Концепт правового життя відображає всі ці етапи феноменологічного пізнання права, враховуючи як даності правової реальності, так і явища правосвідомості (правові смисли та процес їх породження).

Слід зазначити, що смислове співвідношення права та життя власне багатьом експлікаціям буття права. Так, у позитивістській парадигмі правове життя виявляється як система об'єктивно обумовлених потреб у соціально-політичній стабільності та заходів, спрямованих на їх задоволення. У свою чергу, імперативи природно-правових доктрин актуалізуються в історичні періоди та зв'язані з потребою відновити зв'язок права з ідеями вічного, справедливого й розумного права. При цьому, образ «живого права», заданий високим ступенем публічності, сполучений з антропоцентричним вектором доктрин природного права.

Тим не менш, поза межами природно-правової та позитивістської доктрин опиняється чимало правових явищ, зокрема, проблема дії суб'єкта права у мінливих обставинах. Дану тезу якнайкраще ілюструє хрестоматійна дискусія між Г. Хартом та Л. Фуллером¹. Йдеться про засудження двох осіб за діаметрально протилежними засадами: перша особа була засуджена за негативне висловлювання про Гітлера та лідерів нацистської партії, друга – за сприяння позбавленню волі першої особи, у діях якої на момент падіння нацистського режиму складу злочину вже не було. Для обох учених правове життя представлено фактами різної якості: для Л. Фуллера значущість являли форми фактично-історичного розуміння справедливості, тоді як Г. Харт апелював до фактів самоусвідомлення особистості у нормативних вимогах державного порядку.

Феноменологія не дає можливості віддати перевагу жодній з версій, оскільки міркування стосовно будь-якого факту мають враховувати і всі взаємозв'язки, і всі аспекти досвіду його сприйняття, що згодом

---

¹ Фуллер Л. Позитивизм и верность праву: ответ профессору Харту. *Правоведение*. 2005. № 6. С. 124–159.

об'єктивується у системі правових норм та цінностей. У підсумку, правове життя виступає активним началом соціального та особистого буття й трактується у класичних типах праворозуміння як емпірична реальність права, як культурно-історичні умови, як спосіб життя суспільства, а також як метафізичне начало та життя розуму, зведене у закон. Не виключаючи можливості різних інтерпретацій, правове життя стає смисловою рамкою, що інтегрує їх відповідно до неklasичного принципу доповнювальності.

Складність дослідження правового життя обумовлена відсутністю однозначної думки стосовно значущості та функціональності даного поняття. У сучасному правознавстві спостерігається навіть загострення суперництва конкурентоспроможних категорій «правова система» та «правове життя». Так, Н. Матузов не вважає поняття правового життя науковим, зауважуючи, що воно є скоріше, робочим побутовим висловом, фразою з розмовної мови та пропонує вважати правове життя відображенням правової системи, яка, у свою чергу, є результатом формалізації та матеріалізації правового життя¹.

О. Малько підкреслює, що поняття правового життя «уособлює не тільки статичні, а й передусім динамічні процеси, здійснювані в юридичній сфері, містить не тільки системні, а й несистемні сегменти»². Зважаючи на багатовимірність правового життя, автор зазначає: «потрібна більш широка, категорія, що вбирає в себе не тільки окремі «вибрані» недоліки та вади, а й всю юридичну тотальність, поділену на два протилежні сегменти: позитивну, правомірну («світлову») та негативну, протиправну, у тому числі злочинну («тіньову»), що виступають як своєрідні антиподи»³. Така думка узгоджується з баченням правового життя як процесу, дійсності в її динаміці, що «завжди завершується... кристалізацією правовідносин або їх руйнацією»⁴. В. Сорокін вважає, що поняття «правове життя» «охоплює конгломерат правових проявів

¹ Матузов Н. И. Правовая жизнь как объект научного исследования. *Правовая жизнь в современной России: теоретико-методологический аспект* / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2005. С. 9–39.

² Малько А. В. Правовая система и правовая жизнь общества. *Журнал российского права*. 2014. № 7. С. 51–60.

³ Там само, С. 56.

⁴ Малахов В. П., Эриашвили Н. Правовая жизнь, ее содержание и формы. *Методологические и мировоззренческие проблемы современной юридической теории*: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. С. 76.

у несистемному вигляді... та має право на існування як найширша загальнотеоретична категорія, що охоплює собою всю сферу буття права»¹. У свою чергу, К. Шундиков зазначає, що правова система є просто системою, тоді як правове життя є вже макросистемою².

На нашу думку, правове життя є передусім філософським концептом, відкритим для подальшого осмислення. Його гносеологічний потенціал не передбачає жорстких предметних рамок певної науки, що, у свою чергу, відповідає завданням інтегративного пізнання, орієнтованого передусім на міждисциплінарність та поліпарадигмальність, а також увагу до контексту, суб'єктності, рефлексивності та гуманізму знання³. Концепт виражає процесуальний бік пізнання, акцентуючи увагу на його динамізмі та враховує рефлексивну позицію суб'єкта пізнання. Крім того, теоретико-методологічні можливості концепту найповніше відповідають вимогам феноменологічної редукції.

Концепт відбиває початкову продуктивну діяльність свідомості, яка спонтанно здійснює організацію сприйняття, завдяки чому чуттєвий матеріал набуває свого конкретного смислу. На відміну від наукового поняття, концепт має більш широкий діапазон застосування⁴. Він охоплює не тільки логічно релевантні форми мислення, а й дорозумові форми у вигляді уяви, інтуїції, уявлень. Крім того, якщо наукові поняття, відображаючи предмети дійсності, перетворюють їх в ідеалізації відповідно до логіки загального ряду, то концепти є творчими та репрезентативними.

Стверджуючи наявність смислового зв'язку концепту правового життя зі вченням про життєвий світ, слід уточнити поняття «життя» у гуссерлівському розумінні. У своєму вченні Гуссерль свідомо відмовився від поняття світу на користь поняття життя, аби відмежуватись від гносеологічних постулатів об'єктивістських наук та зосередитись на передумовах будь-якого досвіду, даних у кожній конкретній ситуа-

¹ Сорокин В. В. Правовая система переходного периода: теоретические проблемы: монография. Москва: Юрлитинформ, 2003. С. 63–64.

² Шундиков. Синергетический подход в правоведении. *Проблемы методологии и опыт теоретического применения*: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. С. 127.

³ Платонова С. И. Эпистемологические особенности современного социально-гуманитарного знания. *Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке*. 2017. Том 6. № 3А. С. 131–142.

⁴ Соснин А. В. Концепт как ментальный репрезентант сверхтекста. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2016. Том. 8. №5. Часть 1. С. 244–251.

ції. Як зазначав філософ, «видова своєрідність людини полягає у тому, що вона може у будь-який час охопити поглядом все своє життя (як предметно сконструйовану єдність). До цього належить... також можливість прийняти у вільне міркування безкінечність своїх можливих справ та, тим самим, безкінечність подій в оточуючому світі стосовно можливостей, що містяться в ньому»¹. Гуссерлівське розуміння життя корелює з поняттям правового життя за такими смисловими збігами: як конституйована єдність смислів, як онтологічна передумова «знання про ...» та гносеологічна засада практичних дій та рішень, як життєва форма раціональності, що реалізується у вигляді регуляції та рефлексії, як форма актуалізації норм та цінностей у діяльності людини.

Отже, уточнення змісту смислового конфігурату права дозволяє стверджувати, що специфічним правовим об'єктом, який поєднує феноменологію права та інтегративне праворозуміння, є правове життя. Воно виявляється як спосіб людського існування, що реалізується завдяки діяльності правового суб'єкта в актуальному змісті правових норм та цінностей.

Значення дослідження концепту правового життя визначається тим, що він дозволяє виявити додаткові вимоги, які феноменологічна редукція висуває до об'єкта інтегративного праворозуміння, а саме: результати дослідження мають бути застосовуваними до критики пізнання взагалі; предмет дослідження має бути сумірним щодо всіх проявів права; правове життя має бути представленим як смислова квінтесенція права, що містить всі форми його конституювання.

Суттєву роль у феноменологічній методології вивчення права грає гносеологічний аспект. Це пов'язане з розумінням правового життя як простору свідомої діяльності людей, яка у подальшому перетворюється на певні форми фактичності. У даному випадку смислові виміри виявляються як очевидні уявлення про право, що, у свою чергу, визначають потенціал конституювання права та дозволяють описати правове життя як смислову межу життєвого світу.

На відміну від ретроспективної логіки наукового пізнання світу, яка, за влучним висловом А. Бергсона, «... відтісняє у минуле, у формі можливого, реальність, що виникає у теперішньому, бо не бажає визнавати, що дещо з'являється, створюється, що час є дієвим»², феномено-

¹ Гуссерль Э. Статьи об обновлении. *Вопросы философии*. 1997. №4. С. 127–128.

² Бергсон А. Введение к сборнику «Мысль и движущееся». Часть первая. Возрастание истины. Возвратное движение истины. *Вопросы философии*. 2007. №8. С. 133.

логічна логіка «бачить» право як горизонт життєвого світу – як деяку попередню даність, що відступає у майбуття мірою його «впізнання». Феноменологічне пізнання передбачає занурення у допредикативну даність життєвого світу, а потім сходження до «горизонту» права. Таким чином, на кожному етапі феноменологічного дослідження відбувається уточнення смислу та призначення феноменів права, розширення кола проблем та перспектив дослідження, «зміщення» їх у майбутнє. Власним вираженням процесу сходження до можливих горизонтів права і стає концепт «правове життя».

«Проектність», спрямованість феноменологічної логіки у майбутнє є однією з причин особливої уваги сучасних філософів до проблематики життєвого світу. Як зазначає Н. В. Мотрошилова, «термін «Lebenswelt» тепер вже перемістився з вузькоспеціального філософського, феноменологічного поля на широкий простір суспільного життя – наприклад, у політику, у практику mass media»¹. Здійснивши комплексний аналіз учення про життєвий світ, дослідниця представила цікавий підхід до виділення смислових блоків життєвого світу. Їхній склад визначається наступними змістовними характеристиками: життєвий світ – це єдино дійсний світ; це забутий чуттєвий фундамент науки; він завжди і всьому передпосланий, передзаданий; він є царством початкових очевидностей; він є актуальним світом життя.

Припустимо, що дані смислові характеристики життєвого світу сумісні зі змістом концепту «правове життя». Однак при цьому слід враховувати, що дана відповідність не є подобою причинно-наслідкового зв'язку або родово-видових відношень. Поняття правового життя дозволяє представити право як один з регіонів життєвого світу, що, у свою чергу, утворює «підґрунтя та горизонт» права. При цьому смислові характеристики життєвого світу покликані задати контекст інтегративної інтерпретації правового життя.

У контексті смислового блока «життєвий світ – єдино дійсний світ» правове життя виявляється як первинний безпосередній досвід опанування права, зі змісту якого еліміновані наукові абстракції та звичні уявлення. Таке «виключення» має тимчасовий характер, оскільки наукові ідеалізації мають власну со-буттєвість та безпосередньо вплетені у тканину правозастосування. Право у такому контексті виявляється

---

¹ Мотрошилова Н. В. Понятие и концепция жизненного мира в поздней концепции Эдмунда Гуссерля. *Вопросы философии*. 2007. № 7. С. 102.

не тільки як певна структура правосвідомості, а й як життєво-практичний модус та діяльнісний аспект усіх комунікацій – від нормативно обумовлених контактів у «побутовому світі» до правових взаємодій у державі. При цьому правове життя є дійсним остільки, оскільки є представленим фактичністю, тобто самоочевидністю та ціннісною привабливістю таких комунікацій.

Прикладом прояву правового життя як дійсного світу права може служити ідея справедливості. Зміст цієї ідеї часто здається настільки очевидним, що до неї прийнято апелювати за будь-яких обставин професійного та непрофесійного втручання у простір правових відносин. Тим не менш, навіть поверхневий аналіз інтерпретацій ідеї справедливості (справедливість як чеснота, справедливість як рівні можливості, справедливість як вираження розумного в людині, справедливість як законність тощо) показує, що вона має внутрішній (смісловий) та зовнішній (предметний) виміри.

У першому вимірі справедливість інкорпорована у смислову структуру права і зв'язана з базовими ідеями порядку, міри, рівності та свободи. У зовнішньому вимірі справедливість виявляється як спільномірна сукупність умов і конкретних засобів їх реалізації у правосвідомості та правовій діяльності. При цьому, якщо у внутрішньому вимірі ідея права є самоочевидною, універсальною та самодостатньою, то у зовнішньому вона існує лише як можливість, обумовлена конкретним змістом дій, відносин, інтересів, мотивів. У такій її якості вона не може розглядатись як їхній автономний та безпосередній регулятор. Виявлена суперечність між різними вимірами покликана пояснити, що у дійсності справедливість як ідея та настановчо-оціночний акт – це правова даність, що реалізується у певних, заздалегідь відомих умовах комунікації, у межах конкретного соціокультурного контексту.

Смісловий блок «життєвий світ як забутий чуттєвий фундамент науки», конкретизуючи настанови попереднього блока, дозволяє осмислити правове життя як світ донаукового досвіду, наприклад, побачити правове життя поза традиційними рамками наукового пояснення світу (до держави, власності, санкціонованого покарання тощо), а також піддати сумніву непорушність наукових констатацій. У такому контексті правове життя виявляється як процес накопичення, конституювання та символізації соціально-значущих смислів, на які люди орієнтуються в їхній повсякденній діяльності. Виходячи

з того, що «світ замикається не границями, а з допомогою активізованого всередині нього смислу»¹, можна припустити, що зростання осмисленості світу є конгруентним зростанню значущості правової нормативності та наукових теорій.

Підтвердженню такого припущення сприяє смисловий блок «життєвий світ завжди і всьому передпосланий, передзаданий». Для Е. Гуссерля життєвий світ виявляється даним самим по собі без будь-яких попередніх предикацій. Така властивість переноситься і на право як фрагмент життєвого світу. Самоцінність права обумовлена його здатністю до формування уявлень про «нормальне життя».

Природа такої здатності пояснюється, зокрема, процесами хабітуалізації. Як підкреслює Б. Вальденфельс, діючі норми – це не скрижалі заповітів та заборон, що постійно перебувають перед очима. Вони представляються кожному тим, на що він може покласти як на вже відпрацьовану звичку. Уявлення про «нормальне життя» бере початок у минулому, що передує нашому власному досвіду (первинний хабітус), а згодом воно дозволяє свідомо модифікувати або розширити існуючі норми (вторинний хабітус)².

У свою чергу, В. Бачинин зазначає: «якщо говорити про правосвідомість, то, відповідно до логіки феноменологічного аналізу, всередині її зовнішньо-емпіричної «оболонки» перебуває трансцендентальне «єго», зусиллями якого утворюються ті структури та сутності, які на поверхні свідомості перетворюються на морально-правові норми та цінності... Феноменологія переміщає доміную нормативності з зовнішнього трансцендентного світу у внутрішній, трансцендентальний»³. Унаслідок цього людина виявляється не пасивним об'єктом управління, а суб'єктом, для якого право водночас є формою нормативного регулювання повсякденного життя та способом ствердження власної соціальної значущості.

З'ясуванню значущості права у повсякденному житті сприяє зміст четвертого смислового блока – «життєвий світ як царство первинних очевидностей». Так, умовою очевидності права є усвідомлення люди-

---

¹ Луман Н. Общество как социальная система. Москва: Издательство «Логос», 2004. С. 165.

² Вальденфельс Б. Происхождение норм жизненного мира. *Мотив чужого*. Минск: ПроPILEI, 1999. С. 88.

³ Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. С. 938.

ною її присутності у правових процесах, коли, зокрема, її інтенції та очікування співпадають з усталеними правилами нормативної регламентації суспільних відносин. «Природність» правової присутності формується ззовні, з урахуванням інтересів людини, формалізованих та неформалізованих інституцій життєвого світу. Так, умовою виховання у конкретної людини здатності співіснувати, володіти та діяти відповідно до власних прав та обов'язків може бути моральне за своїм походженням почуття власної гідності, релігійна віра, правова освіта або консультації юристів.

Дослідження актуальних проблем права передбачає звернення до смислового блоку «життєвий світ як актуальний світ життя». Якщо в класичній модальній логіці поняття актуального набуває змісту лише у зв'язку поняттями потенціального, можливого, то у філософії Гуссерля актуальне, або «тепер» (Jetzt), є свідченням справжності присутності людини в світі. Актуальність як справжність розкривається ним як антитеза припущень об'єктивістської науки про вічність та універсальність суцього.

Слід зазначити, що прагнення виявити у праві дещо одвіку задане та незмінне є притаманним усім класичним типам праворозуміння. Воно є «родовою плямою» об'єктивізму та обумовлене його призначенням: знайти в умовах існування людини закони, які були б подібні до вічних законів природи. Екзистенціальні причини даної аберації людської свідомості вдало описані В. Бібіхіним: «Ми відчуваємо, що є такі речі, як доля..., що повеліває нам робити одне і забороняє інше. Чітко визначити таке відчуття важко, і ми шукаємо опору для свого існування у прийнятій нормі. Нікому за жодних умов не хотілося б, аби норму нам диктували такі ж люди, як і ми. Джерело права має бути глибшим та надійнішим, ніж людські думки та встановлення... Про нещодавно прийняті закони також незручно говорити, що їх сформулювали ми самі. Законодавці називають себе виразниками волі народу»¹.

Слід звернути увагу й на те, що критика класичних типів праворозуміння не означає заперечення цінності науки про право як такої. Вона має свою засаду у життєвому світі, подібно до інших людських діянь. Перефразовуючи міркування про історичну місію наук Гуссерля, можна

¹ Бибихин В. В. Введение в философию права. Москва: ИФ РАН, 2005. С. 15.

стверджувати, що, не дивлячись на те, чи є науки про право ясними або неясними, значущими або позбавленими значущості, вони, подібно до всіх гарних або поганих інструментальних форм людства, належать як складова до світу як світу реального досвіду¹. Феноменологія права та науки про право утворюють спільне предметне поле – право, проте відображають різні його «горизонти», оскільки підходять до його освоєння різними, але змістовно-генетично зв'язаними способами. У першому випадку – це практично-духовне освоєння, а в другому – теоретичне.

Правове життя закріплює за собою атрибут актуальності ще й завдяки тому, що повертає суб'єкту права волю, потреби, інтереси, право розсуду тощо. Дані прояви суб'єкта були витіснені на задній план в універсальній абстракції суб'єкта права. Внаслідок суб'єкт права з «живих», укорінених в історії людей людських спільнот та їхніх інституцій перетворився на форму пізнання світу. Зв'язок актуальності та суб'єктності правового життя заснований на перетворенні смислів права на мету та схему дій, тобто на тому, що прийнято звати «освоєнням». У термінології Гуссерля освоєння у значенні умови життєвого світу отримало назву «самоосмислення», що спрямоване на прояснення усієї сукупності волящого та дієвого життя щодо того, що це «Я» власне бажає, до чого прагне у своєму житті. Результатом такої праці з самопрояснення виступає формування уявлення про «узгоджений стиль здійснення майбутнього життя взагалі»².

Сумуючи виявлені раніше характеристики та описи смислових блоків концепту правового життя, можна стверджувати, що смислові виміри задають модули конституювання права, можливі напрямки його феноменологічного пізнання. Феноменологічна методологія та вчення про життєвий світ повертають науку про право до її засад та дозволяють виявити право як такий, що постійно відсовується, «горизонт» актуального освоєння світу. У гносеологічному аспекті правове життя розглядається як форма смислової змістовності права, яка передує теоретичним твердженням про нього. Правове життя утворене вихідними даностями правосвідомості, які виражаються у вигляді доступних та очевидних уявлень про межі правового порядку.

---

¹ Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. С. 346.

² Там само. С. 361.

3.2. Правове життя: предметний зміст

Вивчення правового життя у предметному аспекті передбачає звернення до вимірів-явищ – певних типізованих даностей, що на основі смислових вимірів виділяються з розмаїття проявів правового життя та в сукупності утворюють його структуру. У такому контексті головним виміром-явищем та своєрідним «енергетичним ресурсом» правового життя стає правовий суб'єкт. Завдяки його активній діяльності утворюються різні способи інтерпретації правового життя, що, відповідно, робить його умовою правового життя. Як підкреслював Е. Гуссерль, «жити у стані неспанья означає не спати для світу, постійно й актуально усвідомлювати світ і самого себе як того, хто живе у світі, дійсно переживати, дійсно здійснювати буттєву достовірність світу»¹. Стосовно правового життя це означає, зокрема, що воно передзадане суб'єкту права як форма його діяльнісного існування, а також ним же самим обумовлюється та відтворюється.

У першу чергу, суб'єкт права – це самоцінна правова індивідуальність², що виступає причиною самої себе та усіх правових процесів та явищ. Формуючи у своїй свідомості правові образи та ідеали, суб'єкт права певним чином об'єктивує їх у правових відносинах та правовій діяльності, створює правові закони та застосовує норми права, а також піддає сумніву цінності правової культури.

Розмаїття проявів суб'єкта права обумовлене онтологічною суперечністю його сутності та існування. На зовнішньому рівні, рівні існування він – особа, логічна конструкція; на внутрішньому – він особистість, носій правосвідомості та процесу смислоутворення. Крім того, внутрішній план суб'єкта права також характеризується протиріччям між телеологічним та деонтологічним планами діяльності, між прагненням до самореалізації, що орієнтується на певний спосіб самовдосконалення, та прагненням зберегти можливість такої самореалізації у відносинах з іншим шляхом свідомого обмеження своїх зазіхань через ідею визнання цінності іншого.

¹ Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. С. 194.

² Архипов С. И. Субъект права = Subject of law: теоретическое исследование. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. С. 11.

Крім того, правосвідомість, формуючи актуальне обличчя права, часто-густо вступає у протиріччя з легальними формами його презентації (законами, правовими інститутами, доктринами тощо). Дійсно, кожен правовий суб'єкт, будучи залученим у процеси правового життя, формує формалізовані та неформалізовані уявлення про те, яким має бути право та правові норми. Такі уявлення утворюють систему ціннісних координат, з позиції якої правові явища та події оцінюються як актуальні або неактуальні, правові або неправові.

Г. Гадамер зауважував, що істину не може пізнавати або повідомляти хтось один¹. За аналогією, пізнавальна активність суб'єкта права передбачає інтерсуб'єктивність та урахування позиції інших носіїв правосвідомості. Однак в умовах та ціннісно-правової аномії на тлі руйнації політико-правового режиму можлива «трансформація» інтерсуб'єктивності правосвідомості: у таких випадках суб'єкт права, намагаючись реалізувати приватні правові прагнення та зазіхання, керується не стільки раціональними засадами, скільки егоїстичними цілями, почуттям самозбереження та інтуїтивними міркуваннями про право.

Слід також зазначити, що когнітивна активність правосвідомості, так само як і практична реалізація, залежать від правової волі. Процес реалізації волі обумовлений єдністю двох її фаз – розсудом та правовим інтересом. Розсуд – це розумова діяльність, у рамках якої здійснюється аналіз варіантів правової поведінки, співвідносяться інтереси та можливості суб'єкта права. Правовий інтерес виявляється як прагнення до досягнення поставлених цілей, задоволення потреб з допомогою правових чи неправових засобів. При цьому воля, а також розсуд та інтерес, що її спрямовують, розглядаються не як психологічні феномени, а як форми когнітивної активності суб'єкта. Вони забезпечують перехід від абстрактної можливості правової особистості до наступної її реалізації у рішеннях та діях. У такому контексті рух правосвідомості від розсуду до інтересу та волі може бути інтерпретований як момент інтенціональних переживань правового життя.

Виходячи з зазначеного вище, правосвідомість суб'єкта може бути визначена як багатогранний феномен, ядром якого є воля, спрямована назовні, у практичну діяльність. Коли правовий суб'єкт стверджує в ній своє існування, він виявляється як правовий діяч. У цьому, власне, по-

---

¹ Гадамер Г. Актуальність прекрасного. Москва: Искусство, 1991. 366 с.

лягає генетичний та змістовний взаємозв'язок таких іпостасей суб'єкта права, як «бути носієм правосвідомості» та «бути правовим діячем».

На необхідність дослідження емпіричних та життєвих границь осмисленого існування правового суб'єкта вказував М. Алексєєв¹. Так, першою межею автор вважає усвідомлену поведінку – дію, осяяну логосом позитивно-правових норм. Другий же бік пов'язаний, на думку дослідника, з таким атрибутом суб'єкта права, як бути визнаною та такою, що охороняється правопорядком, цінністю. Кожна з цих характеристик існування суб'єкта права як діяча є відносно самостійною. Наприклад, можна діяти свідомо, не порушуючи права і свободи людей, і при цьому страждати від правового свавілля.

Здолання фактичної дистанції між указаними характеристиками правового суб'єкта можливе за умови включення його до мережі соціальних взаємодій. Як зазначає С. Архипов, «суб'єкти права як особи, навколо яких формуються «правові ниті», для досягнення своїх практичних цілей вступають у правову комунікацію, прагнуть формувати не тільки свої відносини, а й створювати «другу природу» – право»². При цьому прагнення реалізувати свої інтереси змушує суб'єкта права вбудовуватися як у персоніфіковані зв'язки, визнаючи цінність іншого, так і реалізовуватись у нормативно формалізованих відносинах, прагнучи виразити загальну волю і своє розуміння того, якою має бути доцільна соціальна взаємодія. Оскільки правові норми та інститути передзадані суб'єкту права як даності правового життя, то правовий діяч сприймає та реалізується у них рекурсивно. Тобто таким чином, що цінність правових відносин та інститутів визначається значущістю для суб'єкта права попередніх умов та станів правового життя.

Здатність правового суб'єкта до осмислених дій та сприйняття правопорядку як цінності в юриспруденції зветься дієздатністю. Вона реалізується у діях особи, спрямованих на самостійне набуття, здійснення та виконання обов'язків. Дієздатність, поряд із правоздатністю (єдністю правомочності та правових обов'язків), доповнює перелік характеристик суб'єкта права як правового діяча. Правоздатність зв'язана зі стадією «часткової» волі, тобто з таким станом суб'єкта права, як передготовність до самостійного формування правових рішень.

¹ Основы философии права: учеб. пособ. / Н. Н. Алексеев; сост. Ю. А. Сандулов. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 251 с.

² Архипов С. И. Субъект права в центре правовой системы. *Государство и право*. 2005. № 7. С. 18.

Дієздатність визначається як більш високий рівень правової зрілості суб'єкта права, що виражається у його готовності реалізовувати потенціал правомочності у конкретних правових діях.

Слід зазначити, що правомочність та дієздатність не тільки описують сутність суб'єкта права, а й утворюють окремих аспект правового життя – зв'язок суб'єкта права з системою законодавства. Завдяки таким характеристикам можна говорити про правове життя як про нормативний процес існування суб'єкта права, а саму правову норму розуміти як форму осмисленого зв'язку між правовим суб'єктом та даностями правового життя.

Цікавим є досвід трактування правової норми в її зв'язку з волею правомочного суб'єкта, запропонований Ю. Пермяковим¹. Зокрема, дослідник зауважує, що людина у просторі права існує не тільки як адресат норм законодавця, а й як активний їх інтерпретатор. Так, посилаючись на норми права як на суто зовнішнє щодо себе («так передбачено законом», «відповідно до нормативно-правової бази» тощо), люди часто-густо тим самим позбавляють себе тягаря особистої відповідальності, міркувань про цілі вчинків, необхідності зайвих та обтяжуючих пояснень власної мотивації. Крім того, відносна автономність суб'єкта права обумовлена свободою його переміщення у соціальному просторі, можливістю виходити з кола дій однієї норми та переходити у зону інших смислів та значень.

На перший погляд може здатись, що подібні трактування норм права відрізняються соліпсизмом та релятивізмом. Засади такого протиріччя, на нашу думку, слід шукати у розриві між правами та обов'язками, що завжди мисляться окремо та послідовно, не дивлячись на їхню формальну єдність. Для правових відносин такий розрив є звичайним і свідчить про обумовленість їх різноспрямованими процесами правового життя.

Описуючи нормативний простір, В. Бачинін пропонує ідею поліморфності правової норми, виділяючи логос, номос та етос як змістовні іпостасі норми права². Логос норми права виражає її вихідну смислову засаду, яка не дозволяє нормі змінюватись до невпізнанності у множині

¹ Пермяков Ю. Е. Обратная перспектива в философском познании права и практической юриспруденции. *Философия права в России: теоретические принципы и нравственные основания*. Мат-лы международной практической конференции. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2007. С. 179–181.

² Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. С. 539–541.

суб'єктивних тлумачень та інтерпретацій. Номос являє собою потенційні моделі розвитку типових життєвих ситуацій; він об'єктивується в законі, але у повсякденному правовому житті представлений волею правового суб'єкта до порядку та волею до форми. Форма у даному випадку визначається принципами організації правового життя – справедливістю, рівністю та свободою. Такі принципи зв'язують генетично та змістовно правові норми з правовими цінностями та, ще глибше, з загальнолюдськими цінностями як даностями життєвого світу. Сукупність таких принципів, що утворюють моральний вимір правової норми, В. Бачинін називає етосом правової норми.

У свою чергу, М. Алексеев пропонує уточнити поняття правової норми, що зберігає у собі множину різночитань, з допомогою поняття «нормативні факти»¹. При цьому, норма як «нормативний факт» не може розглядатись тільки як дещо історично-конкретне, підкорене логіці причинно-наслідкових відносин, але також не може визначатись тільки як приналежність сфері чистого належного. Норми не мають часовості, але, виражаючи внутрішній смисл права, «випромінюють», продукують часовий процес. Антиномічність їхнього існування пояснює розмаїття джерел права – від держави як законодавця до правового почуття та звичаю, що у сукупності утворюють правовий етос.

Правові судження утворюють «тканину» правового життя, забезпечують можливість буття правових норм та «присутність» у ньому правового суб'єкта. Вони є значущим виміром-явищем правового життя, оскільки репрезентують його даність та обумовлюють комунікацію між суб'єктами права. Правове життя актуалізується у висловлюваннях про «пережите». Вони можуть бути формально-логічними побудовами і у такій якості сигналізувати про нормативний зв'язок суб'єкта з законодавцем та інституціями, що представляють його повноваження. Також вони можуть бути виражені і в формі суджень суб'єкта права про власну обґрунтованість як вихідну даність правового життя, і тоді правові судження можуть тлумачитись тільки герменевтично.

Перший вид суджень отримав у лінгвістиці назву перформативних (нормонаділяючих та нормоутворюючих) висловлювань. На їхнє значення у створенні інституціональних фактів указував Дж. Серль, стверджуючи, що «одна з найдивовижніших особливостей інституціо-

¹ Основы философии права: Учеб.пособ. / Н. Н. Алексеев; сост. Ю. А. Сандулов. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 251 с.

нальних фактів – те, що більшість з них можуть бути створені очевидно перформативними висловлюваннями»¹. На подібні висловлювання, що щільно вписані в існуючі соціальні структури, звертав увагу й Е. Гуссерль, називаючи їх повідомленнями². Проте, якщо в аналітичній юриспруденції їхнє значення абсолютизувалось (наприклад, у теорії команд Дж. Остіна) таким чином, що можна було ставити знак рівності між правовими та перформативними висловлюваннями, то Гуссерль сумнівався у виправданості такого розширеного трактування.

Висловлювання, пов'язані з інтерпретацією того, що реалізується ймовірно, а також тлумаченням неоднозначних ситуацій, отримали назву мотивуючих. Якщо визнати самостійність їхнього статусу у правовому житті, то метою правових висловлювань має бути не тільки об'єктивація вимог та приписів правових інститутів, а й суб'єкт права як такий. Як наслідок, мотивуючі судження не мають виключати комбінування значеннями, наприклад, у ситуації, коли потребується розв'язати дилему або суперечку конфлікуючих сторін.

Крім того, мотивуючі правові судження виражають історію зміни екзистенціальних станів правового суб'єкта. П. Рікьор зазначав, наприклад, що в основі визнання цінності права лежить біографічне оповідання, оскільки «...історію можна визначити як порядок визнання, що воедино сплітає індивідуальні історії. Подібно до того, як мова (langue) – інститут, що поєднує всі мовні прояви (discours), писемна історія, що твориться істориками, є порядком визнання у гегелівському сенсі слова, у ній переплітаються приватні історії, історії окремих людей»³. Відповідь на питання, хто оповідач історії свого життя, пов'язана зі здатністю відповідати за свої слова та вчинки, тобто вважати себе таким же «я», яке скоїло вчинок і якому належить розплачуватися за його наслідки.

Ще однією особливістю мотивуючих правових суджень є інтерсуб'єктивність. Вона обумовлена тим, що мотивуючі судження не є анонімними, а завжди передбачають наявність «іншого» як такого, хто говорить або слухає. Така співвіднесеність з «іншим» визначає

¹ Серль Дж. Конструирование социальной реальности. URL: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/searle.htm> (дата звернення 15.03.2020)

² Гуссерль Э. Логические исследования. Т. II. Москва: Гнозис, Дом интеллектуальной книги, 2001. 529 с.

³ Рикер П. Торжество языка над насиллием. Герменевтический подход к философии права. *Вопросы философии*. 1996. №4. С.30

правову осудність суб'єкта, оскільки дозволяє наповнити смислом його дії та події, що відбуваються. Виконуючи функцію засобу рефлексії, мотивуючі судження, з одного боку, встановлюють зв'язок правового суб'єкта з юридичною сферою, а з іншого – включають його у більш широкий контекст простору суспільної дискусії. Як пише П. Рікьор, «... вступаючи до суспільного простору дискусії, ми надаємо іншим не тільки докази наших тверджень, а й засади наших дій та суть нашої оповідальної ідентичності. Саме у суспільному просторі ми відповідаємо на питання «Хто ми?». У такому сенсі питання «Хто?» саме є суспільним (*publique*)»¹.

У складі правового життя існує вимір-явище, пов'язане з діяльністю суб'єкта, проте не завжди усвідомлене ним цілковито. Воно залучене у правове життя, але водночас виходить за його межі через співвіднесення з іншими «горизонтами» життєвого шляху. У феноменології така структура має назву інтуїції пережитого-прожитого, або досвіду.

Поняття досвіду у феноменологічному контексті може бути визначене як форма освоєння дійсності. Освоєння, на відміну від пізнавальної діяльності будь-якого роду, це елемент системи діяльності, який передує акту безпосереднього перетворення предмету й пов'язаний з цілепокладанням, визнанням певної нормативно-ціннісної системи. Саме на ньому заснований вибір моделі практичних дій.

Підкреслимо, що досвід може бути інтерпретований з позиції різних способів освоєння дійсності, однак специфіку правового життя більшою мірою визначає досвід, що розглядається в аспекті практично-духовного освоєння дійсності. Даний спосіб освоєння корелює з правовою діяльністю, правовими нормами та цінностями, що є переробкою образів споглядань та уявлень про конкретні моделі поведінки.

Слід уточнити, що у контексті правового життя досвід має визначатись як соціальний. Поняття соціального досвіду та правового життя утворюють відношення перетину та водночас підкоряються поняттю життєвого світу. Даний зв'язок між ними показує, що правове життя є важливим, проте не єдиним «горизонтом» життєвого світу. Стосовно ж його позаправових горизонтів (релігійні, економічні відносини, моральність тощо), то вони утворюють зв'язок з правовим життям з допомогою такої форми практично-духовного освоєння світу, як

---

¹ Рікьор П. Торжество языка над насиллием. Герменевтический подход к философии права. *Вопросы философии*. 1996. №4. С. 30.

соціальний досвід. Останній містить широкий спектр соціальних суб'єктів, стихію соціальних процесів, тобто усі фактори, що визначають багатоаспектність, динаміку та актуальність права, можливість переходу його у неправу.

Соціальний досвід як вимір-явище правового життя дозволяє з'ясувати низку його додаткових характеристик. По-перше, у повторях соціального досвіду виражається стійкість проявів правового життя, а співвіднесення з певним зразком поведінки або типовою ситуацією є умовою ідентифікації суб'єкта права. Наприклад, соціальний досвід формує правові судження у вигляді мовних кліше, приказок, юридичних формул, які рівною мірою можуть бути використані як на професійному, так і на повсякденному рівнях правового життя.

По-друге, у контексті соціального досвіду правове життя виявляється як багаторівнева система норм та цінностей, що будується не тільки на раціональних, а й на ірраціональних засадах. Дана особливість зв'язку соціального досвіду та правового життя пояснюється тим, що мірою руху до основних, базових норм їхній смисл стає дедалі менш вичерпним. У них дедалі частіше виявляються архаїчні, такі, що втратили безпосередню змістовність, але такі, що «просвічуються», пласти. Юридичні дефініції протиставлені цій безодні, до краю якої юристи-практики не наважуються наблизитись без допомоги коментарів¹.

По-третє, соціальний досвід представляє процеси як переважаючі форми буття права. Це зв'язане з тим, що соціальний досвід – це форма розгортання схеми діяльності у просторі та часі. Як зазначав Г. Гурвич, «інтеграція ідей цілеспрямованої дії у рамках креативної тривалості не тільки полегшує їх втілення в емпіричних фактах, ... а й підтверджує мінливість юридичних досвідів, які змушені слідувати за встановленням ідей у часі»². У такому контексті правове життя виявляється як тривалість ідей та дій, що продовжуються, як тривалість, що сама ж і створює умови для їх продовження.

Дослідження вимірів-явищ правового життя необхідно передбачає звернення до цінностей як самореферентних явищ правового життя. Це означає, що реальні факти права можуть відповідати або не відпо-

---

¹ Сдловский К. И. Право и рациональность. *Общественные науки и современность*. 1998. №2. С. 66.

² Гурвич Г. Д. *Философия и социология права: избранные произведения*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2004. С. 259.

відати їм, проте у будь-якому випадку цінності представляють самих себе, а не щось реальне. Наприклад, М. Мамардашвілі міркував про цінності свободи через запитування: «Для чого потрібна свобода і що вона є? Свобода нічого не виробляє, та й визначити її як предмет неможна. Свобода виробляє тільки свободу, більшу свободу... Але немає такого предмету у світі, названого «свободою», який ззовні доведеним чином можна комусь показати та передати. Свобода не є такою, що доводиться, совість не є такою, що доводиться, смисл не є таким, що доводиться тощо»¹.

Таким чином, цінності, у тому числі й правові, виявляються як абсолютні дані належного. Така особливість дозволяє їм бути критеріями оцінки реальних фактів з точки зору цінності та контрцінності, тобто можливості або неможливості утворення несуперечливих зв'язків (валентностей) з іншими визнаними цінностями.

У сучасній теорії та філософії права активно обговорюється питання про те, чи можна вважати неправу цінністю. Наприклад, чи має цінність насилля, застосоване щодо злочинця або тіньова економіка як вихід з-під «опіки» бюрократичних структур? Це питання можна розгорнути і в іншій площині. Чи можна вважати якийсь факт ціннісним, тобто таким, що стверджує осмисленість буття суб'єкта права, якщо зіставити даний факт з якоюсь іншою цінністю? Якщо у негативному факті правового життя цінність виокремлюється, то він може бути співвіднесений з цінністю, оцінений як цінність; якщо ні, то жодні посилання на плюралізм та переоцінку цінностей не в змозі приховати його руйнівної для суспільства природи.

Особливості феноменологічного підходу до правової реальності обумовлюють обов'язковий аналіз змісту та особливостей правосвідомості як умови когнітивної активності правового суб'єкта та джерела утворення правових смислів. Правосвідомість дозволяє долучитись до правових процесів та побачити право в усьому розмаїтті його проявів. Крім цього, послідовно проникаючи у смисли правового життя, правосвідомість забезпечує процес актуалізації ідеї права та показує механізм становлення соціально-значущих смислів.

Е. Гуссерль зазначав, що феноменологія діє, встановлюючи та розпізнаючи смисл, а також зауважував, що «між свідомістю та реальністю

---

¹ Мамардашвили М. К. *Філософія – это сознание вслух. Как я понимаю философию*. Москва: Прогресс, 1990. С. 62.

воістину сяє безодня смислу»¹. Онтологічні та гносеологічні уявлення Е. Гуссерля дозволяють вважати, що, на думку філософа, трансцендентальне є свідомістю, а її контекстуальними синонімами є інтенціональність та інтенціональний акт. Відповідно, правосвідомість можна визначити як сукупність інтенціональних актів, що конституують феномен права в поліфонічному просторі інтерсуб'єктивності.

Якщо аналітична філософія розуміє смисл як інформацію, що міститься в імені предмета, то гуссерліанська традиція вважає смисл внутрішньо суперечливим ментальним утворенням, а питання про логічну ясність даного поняття заміщає завданням встановити його «горизонт» та контекст вживання. Зокрема, Н. Луман зв'язує зміст поняття смислу з мисленнєвими актами розрізнення та актуалізації² Так, наприклад, суб'єкти здатні констатувати суттєві ознаки права, його звичайні невід'ємні ознаки, але водночас можуть вважати, що дійсний простір права визначається іншими процесами та відношеннями, що вимагають інших принципів розуміння або, за визначенням Н. Лумана, комунікативних кодів. Отже, смисл чогось виявляється внаслідок порівняння предметів та виявлення суттєвого зростання відмінностей між ними. Звідси випливає потреба у визначенні актуальності звичних уявлень та відновленні пошуку специфічних особливостей предмету вже з урахуванням їхніх змінених станів.

У феноменології виявлення смислу предмету є метою інтенціонального аналізу, що дозволяє показати спосіб виникнення феномену та набуття ним форми у свідомості. Кожен етап інтенціонального аналізу супроводжується феноменологічною редукцією, що уможливило сходження до інтенціональної структури свідомості та її діяльності з виявлення смислу. Феноменологічна редукція нейтралізує дію звичних моделей, повертає предмет до первинної очевидності, завдяки чому встановлюються відмінності між реальним предметом та його значенням. Такі відмінності є необхідним актом пізнання та засадою творчої діяльності свідомості. Діяльність свідомості визначається феноменологією як процес надання смислу або побудови смислового горизонту предметності. У такому процесі інтенціональні структури

---

¹ Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Москва: Академический Проект, 2009 С. 11.

² Луман Н. Общество как социальная система. Москва: Издательство «Логос», 2004. С. 49.

реалізуються як структури смислоутворення. Такий погляд дозволяє конкретизувати поняття смислу як інтенцію свідомості, суть речі, що досягається у досвіді свідомості, цінності «життєвого світу».

Співвіднесення таких характеристик з пропонованим неklasичним розумінням права дозволяє припустити, що смисл права – це визнане власне буття права, яке є результатом співвіднесення праворозуміння та встановлення відмінностей між ними.

На відміну від традиційних уявлень про правосвідомість як «відображення у психіці правової реальності, результат якого відображається у вигляді ідей, теорій, емоцій, здоровоглуздових уявлень, та ставлення суб'єкта до правової реальності»¹, гуссерліанська традиція не визнає правову реальність (як і об'єктивну реальність взагалі), що існувала б окремо від свідомості. Як зазначає А. Поляков, «поза інтерпретацією (не заломлюючись кризь структуровану мовою людську свідомість) право взагалі не існує... право – це не деяка незалежна від людини об'єктивна реальність»². Іншими словами, правова свідомість завжди опосередковує правову реальність – як правові тексти, так і правову поведінку.

Феноменологічне дослідження правосвідомості дозволяє послідовно вирішити певні дослідницькі завдання, одним із яких є з'ясування способу сприйняття правосвідомістю фактів правової реальності – так зване пасивне конституювання, пов'язане з питаннями «яким способом?» та «в якому вигляді?».

Зважаючи на певну однобічність раціонального сприйняття та пояснення буття, особливу увагу слід приділити, на нашу думку, інтелектуально-емоційному та ціннісному засвоєнню права. Такий особливий когнітивний стиль представлений філософією права кінця ХІХ – початку ХХ століть (Є. Трубецької, І. Ільїн, С. Франк, Б. Кістяківський, М. Алексєєв та ін.). Зокрема, С. Франк зазначає: «... і веління влади (як і сама влада), і угода між людьми тільки тому може бути джерелом права, що вони самі сприймаються не як голий факт або суто емпірична сила, а як дещо правомірне, як інстанція, якій людина «має» підкорятись... Право ... свою авторитетність черпає тільки з самого

¹ Сапельников А. Б. Теория государства и права. Санкт-Петербург: ИВЭСЭП; Знание, 2006. С. 270.

² Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. Санкт-Петербург: Издательский дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. С. 232–233.

себе. У первинному своєму смислі право є просто належне у людських відносинах – те, що в них залежить не від емпіричної людської волі, а від вищого, абсолютного веління правди¹. У схожий спосіб проблему сприйняття права вирішував М. Алексєєв, включаючи до складу особистісних інтенціональних переживань акт сутнісних споглядань права і вважаючи, що для «такого споглядання ... необхідна лише правильна настанова способів споглядання»².

На етапі пасивного синтезу (пасивного конституювання) свідомість може оперувати тільки констатаціями того, що оточуючий світ повільно змінюється. У даному випадку активна участь свідомості мінімальна. Однак можливості пасивного конституювання достатньо, аби відповісти на питання, що є та чи інша даність права. Так, наприклад, зміст догматичної правосвідомості утворений «продуктами» пасивного синтезу. Спочатку вони виявляються як окремі наочні уявлення, а згодом на основі зведення їх множини до абстракцій «єдності», «системи», «структури» вони оформлюються логічно.

Ще одним дослідницьким завданням є опис способу, в який правосвідомість продукує нові смисли – так зване активне конституювання, пов'язане з потребою Я визначити «себе для себе в єдності певної історії»³.

Прикладне значення конститутивного аналізу та процес активного синтезу свідомості описані Е. Касієром: «Подібно до того, як свідомість миті вже містить у собі вказівку на часовий ряд, а свідомість окремого місцерозташування – вказівку на простір, ... так і спосіб дії множини відношень, з допомогою яких у свідомості окремого виражена водночас і форма цілісного, такий же самий»⁴. У результаті чуттєвий матеріал упорядковується репрезентативною функцією свідомості та набуває конкретного смислу. Іншими словами, можливість активного конституювання полягає у тому, що свідомість завжди створює умови для рефлексії як здатності схоплювання смислів-актуалів та поєднання незв'язаних між собою феноменів.

¹ Франк С. Л. Духовные основы общества. *Русское зарубежье*. Ленинград: Лениздат, 1991. С. 333–334.

² Алексєєв Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург: Лань, 1999. С. 55.

³ Файбышенко В. А. Пойесис времени? Пойетическое строение времени? *Философские науки*. 2004. № 1. С. 29.

⁴ Кассирер Э. Философия символических форм: Введение и постановка проблем. *Культурология. XX век: Антология*. Москва: Юристь, 1995. С. 199.

Специфіка процесу конституювання полягає у ви členовуванні тих елементів досвіду, з допомогою яких утворюються та розкиваються суттєві властивості предмета як такого, але без визнання визначального впливу зовнішніх умов. Поняття конституювання означає, що предмети відкриваються в інтенції, переживаються як даності та визначаються формою досвіду. Іншими словами, в процесі конституювання предметний світ та суспільство не утворюються з чистої суб'єктивності, а досягаються з урахуванням їхніх суттєвих властивостей та відношень.

Дослідження темпоральності як сутнісної характеристики свідомості дозволило Гуссерлю виявити джерело смислоутворення – пам'ять. Вона визначається як така форма рефлексії, що зберігає значущість явищ та подій у свідомості та виявляє їх як матеріали або, за термінологією Гуссерля, реальні конгруенти досвіду.

Іншим наслідком часовості як внутрішньої характеристики свідомості є її інтерсуб'єктивність. Зв'язок часовості та інтерсуб'єктивності обумовлений тим, що «Я, яке триває» та конститує себе у своїх часових модульностях, усвідомлює свою актуальність у діалозі із собою теперішнім, минулим та майбутнім. При цьому Я неминуче починає критикувати себе так, нібито це був хтось Інший. Останній згодом переростає в універсальну соціальність та утворює інтерсуб'єктивний синтез Я-Ти¹. Однак, залишаючись як синтез свідомості, відношення Я-Ти є тільки можливістю, що реалізується у діяльності за певних умов.

Часовість як сутнісна характеристика правосвідомості означає, що правове життя має власну динаміку, яка може залежати/не залежати, від історичних, астрономічних, біологічних та інших одиниць виміру часу. Її специфіка визначається взаємообумовленістю різних векторів її конституювання – активного і пасивного синтезів правосвідомості. У базисі правосвідомості лежить пасивне конституювання, що реалізується через серії ідеацій, одні з яких дозволяють утримувати цілісність Я, інші вбудовують це Я в загальну часову перспективу. Так, зокрема, людина, визначаючи своє місце у системі правовідносин, далеко не завжди усвідомлює їхній смисл та, як наслідок, відмовляється самостійно визначати їхню доречність або недоречність. Таке незнання часто ви-

¹ Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. С. 231.

правдовується необхідністю утримання загальних часових перспектив, вигаданою сучасністю або квазіактуальністю.

Феноменологічний підхід до вирішення питання про темпоральність правосвідомості значно розширює міру соціальної свободи. Він пропонує вибір між «бути залученим» або «бути бездіяльним», і не залишає можливості для безпосереднього примусу. Так, у аспекті активного синтезу можна говорити не тільки про календарний час об'єктивного права, а й про внутрішній час правосвідомості, завдяки якому предмет виявляється не як одинична раптова подія або сукупність подій, а як результат тривалого у різних модифікаціях зусилля свідомості.

Визнання часу як умови конституювання права змінює традиційне уявлення про право як стійку систему суспільного регулювання. Так, зокрема, сучасна модель суспільства передбачає негативне ставлення до теперішнього та минулого, що, у свою чергу, необхідно здолати у майбутньому¹. Аксиологічне осмислення права у контексті часу, дозволяє стверджувати, що час визначає інтенсивність правового життя, а також ступінь сприйняття правових цінностей. Усвідомлення правового життя іманентно містить такі часові характеристики, як тривалість, повторювальність, безперервність, інтенсивність та ритмічність. Так, часові рамки, встановлені правом, дозволяють особистості відчутти значущість або нікчемність своїх прав, виборювати їх у встановлених параметрах або ж усвідомити необхідність виконання своїх обов'язків у певний термін. Часові терміни дозволяють також оцінити рівень соціального життя суспільства – тривалість відпусток, вихідних, робочих, святкових днів; тривалість різних правових станів, що дають право на певні пільги; справедливість, гуманізм права та закону.

Таким чином, ідея темпоральності правосвідомості дозволяє вважати час умовою породження та оновлення всіх елементів права. Активність правового суб'єкта виявляється в осмисленні та творчій переробці вихідних даних правового життя та свідчить, у підсумку, про ступінь зрілості його соціального стану.

Третім дослідницьким завданням є виявлення результатів конституювання права, якими є факти правосвідомості. Ознаки активного конституювання права та, відповідно, часових характеристик правосвідомості, зокрема, виявляються передусім у правових концептах –

---

¹ Бабенко А. Н. Проблемы обоснования ценностный критериев в праве. *Государство и право*. 2002. № 12. С. 96.

справедливості, законності, порядку, що об'єктивуються у цінностях, нормах та правових поняттях. Спершу вони існують як інтуїції права, що вирізняються самоочевидністю, змістовною цілісністю та «зрощеністю» з глибинними процесами, що відбуваються у суспільстві.

Слід зважати, що, будучи вираженням глибинних засад правового життя, правові концепти, тим не менш, не піддаються оформленню та спростовують ідею передзаданості права. Правосвідомість, відповідно, не є відображенням якогось вічного, надчасового закону, що благополучно раз і назавжди сполучає у собі всі вимоги свобод, рівності тощо. Правові концепти є скоріше такими феноменами, що можуть відтворюватись у будь-який відрізок часу та будь-якою кількістю разів; саме ж відтворення залежить передусім від діяльності свідомості.

Творчий характер правових концептів дозволяє представити правосвідомість як безперервний ланцюг мінливих смислових значень та приписів. Вони легко залучаються у розвиток різних ситуацій, а іноді показують їх у перетвореному вигляді – у вигляді правових символів, формул та звичаїв. Підкреслюючи, зокрема, важливість різноманітних комунікативно-символічних кодів, Ю. Калиновський вважає їх значенневою основою суспільної правосвідомості, що визначають поведінку окремих індивідів і соціальних груп¹. Якщо правові символи, ритуали та звичаї є старовинними невідрефлексованими та нерегулярними формами права, то юридичні факти, презумпції та фікції визначають його предметність у руслі сучасної юридичної техніки. За своєю суттю юридичні факти утворюють матерію об'єктивного права, яке має власний неспростовний зміст. Таке монологічне розуміння суті фактів у праві зв'язує юриспруденцію з парадигмою класичної наукової раціональності. Однак поступове залучення у юридичну науку елементів некласичного праворозуміння відкриває у праві творче, інтуїтивне начало та активне смислопокладання, що створюють ідеальні моделі та методи не відображального, а конститутивного та інтерпретативного характеру. У такому контексті юридичні факти – це обставини, які доступні розумінню та нормативній кодифікації у ситуації, що склалась.

Оскільки юридичні факти не завжди є явними та неспростовними, то у цілях формалізації пограничних ситуацій та врахування реальних зв'язків між фактами використовуються юридичні презумпції. Якщо

---

¹ Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства: монографія. Харків: Майдан, 2012. С. 112.

відволіктись від традиційного розуміння такого юридичного явища та розглянути його як форму смислоутворення права або правового життя, то стає очевидним, що юридична презумпція – це припущення деякого результату подій, стану або дії, засноване на ймовірності. Так, існують юридичні події, які передбачають надто багато інтерпретацій. Надлишок смислових привнесень або виключень буває настільки суттєвим, що юридична подія втрачає семантичні межі, необхідні для конструювання юридичного факту. Презумпція в таких умовах виявляється формою інтеграції різних інтерпретацій та допущенням різних наслідків події. Таким чином, якщо правова норма схоплює реальність у її нерухливості, у її постійних рисах, то зміст юридичної презумпції як моделі реальності, що розвивається, будується у процесі самого судового розгляду. Тому вона здатна вийти за межі наявної ситуації, надати юридичному факту нового смислу, якщо він взагалі може бути можливим.

Демонстрація активної конститутивності правової свідомості може бути продовження посиленням на юридичні фікції як різновид юридичних фактів. І. Ісаєв стверджує, що юридичні фікції виникли внаслідок необхідності здолання відставання звичаю (як способу опису дійсності) від динаміки практичного права. Дослідник вважає, що юридична фікція мала яскраво виражений юридичний характер, адже вона зображала неіснуючу ситуацію, надаючи їй реального характеру та юридичної значущості¹. Фікції завжди зв'язані з законом, зміст якого потребує трансформації. Їхнє значення в об'єктивній неперсоніфікованій правотворчості полягає у тому, аби через непомітні доповнення та інтерпретації міняти смисл правових норм, не змінюючи їхньої форми.

Значення розглянутих вище продуктів активного синтезу можна визначити через співвідношення їх з результатами пасивного синтезу. Якщо останні передбачають мінімум творчості, оскільки вони є достатньою мірою схематизованими, узагальнені та кількісно визначені, то феномени активного синтезу конституують право як процес, що самовідновлюється. Пасивні синтези свідомості, що відповідають за сприйняття права як певної визначеності та оформленості, завжди «обтяжені» активними синтезами, що виводять смисл права з «горизонту» – віртуальності права, корелята всіх компонентів його неви-

---

¹ Ісаєв А. А. Символизм правовой формы (историческая перспектива). *Правоведение*. 2002. № 6. С. 6.

значеності та часовості. Отже, припущення того, що правове життя не конструюється даними ззовні факторами, а конституюється, породжується з власних засад правосвідомістю, веде до наступного припущення – визнання взаємообумовленості процесуальності смислоутворення та процесуальності правового життя.

3.3. Феноменологічна модель правового життя: структурні особливості

У сучасних соціальних теоріях дедалі частіше використовуються моделі поведінки або моделі соціальних процесів, які відбивають загальні принципи соціального життя. На необхідність моделювання при дослідженні права вказував М. Алексеев. Виходячи з переконання у ненадійності традиційних засобів визначення сутності права, учений запропонував описувати правову структуру у вимірах об'єктивованого та суб'єктивованого порядку. Елементами правової структури, на думку автора, є: суб'єкт права як діяч та носій актів, що є правовою цінністю; правові цінності або ідеальні об'єкти, що їх охороняє право (до їх числа належать особистість як правова цінність, ідеї справедливості, порядку тощо); визначення правового відношення між цінностями та їх носіями, що виражаються, переважно, у поняттях правомочності та правового обов'язку¹. Моделюючи простір права, правова структура відкриває безумовні зв'язки, які можна виразити у самоочевидних судженнях.

Позиції актуального права дозволяють, на нашу думку, уточнити запропоновану модель правового життя та виділити такі виміри: соціальний досвід, що задає контекст реалізації всіх інших елементів правової структури; правові цінності, що визначають мету та зміст правових практик; суб'єкти права, які характеризуються з боку їхніх можливостей діяти та бути визнаними у просторі права; судження суб'єктів права, що актуалізують їхні здатності та надають значення правовим фактам.

Вибір саме таких вимірів феноменологічної моделі права не є претензією на єдино вірне праворозуміння. Будь-яка модель відкриває пра-

---

¹ Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 250 с.

во як світ значень, що їх тематизує суб'єкт, який діє, розуміє й висловлюється. Завдяки феноменологічній моделі право набуває єдності та виявляється у вигляді образу, усі елементи якого сприяють вираженню значущості права у житті суспільства. Будучи зв'язаною з дескрипцією, ця модель фокусує смислові виміри та виміри-явища правового життя. Феноменологічна модель, охоплюючи суттєве у множині ознак, слугує засобом інтерпретації. А потім, надаючи правовому життю певного значення або статусу феномена, вона включає її у повсякденні схеми розуміння.

Вихідним структурним елементом та загальною смисловою рамкою феноменологічної моделі є соціальний досвід як форма практично-духовного освоєння правового життя. Поняття соціального досвіду не є новим. Особливо популярними у пострадянській філософії були дослідження, присвячені феноменологічній інтерпретації соціального досвіду у контексті діяльнісного підходу. Наприклад, М. Каган вважав, що людське ставлення до світу потребує не тільки звернення свідомості назовні, тобто цілепокладання, а й звернення всередину; це відбивається у здатності до самосвідомості, самооцінки та самоконтролю¹. Міра реалізації суб'єкта в діяльності, способи діяльнісних втілень суб'єкта визначаються автором через поняття «освоєння», що характеризує мету людської діяльності та її ціннісну спрямованість.

У свою чергу, Г. Батищев запропонував власну інтерпретацію поняття «освоєння» за допомогою метафори «поле доступності»: «уявляється наступна картина: є поле доступності («оброблена земля»), яке має чітко окреслені границі. По цей бік границі – добре освоєна територія, покрита результатами вирішення проблем, а по той бік границі – ще не освоєна природа. Усі проблеми на межі з нею»². Іншими словами, діяльність – це весь простір «поля», яке тільки ззовні здається однорідним. Освоєння – це та його частина, де відбувається осмислення «поля доступності» та втілення людських сутнісних сил у предметах. Оформлений таким чином простір освоєного й слід вважати соціальним досвідом. Зміст життєвого світу та соціального досвіду утворюють самоочевидності, які є «підґрунтям» будь-якого ситуативно обумовленого тлумачення.

---

¹ Каган М. Мир общения. Москва: Политиздат, 1988. С. 93.

² Батищев Г. С. Деятельность и ценности. Критика «деятельностного подхода» и теории интериоризации. *Вопросы философии*. 1985. №2. С. 41.

Беручи до уваги можливість різних трактувань поняття соціального досвіду, можна припустити, що соціальний досвід – це завжди досвід діяльності, взятої з боку проявів суб'єкта. Він закріплює потенціал практично діючого та мислячого суб'єкта, надає процесу і результату діяльності ціннісного характеру. Будучи формою освоєння дійсності, досвід акумулює в собі не тільки емоційні та інтелектуальні переживання з приводу діяльності, а й містить її схему. З одного боку, соціальний досвід слугує засадою феноменологічного осягнення предметів, яке представляє їх в ідеально-значимій формі – у вигляді цінностей. А з іншого, виявляється безпосередньо пов'язаним з перетворенням соціальної дійсності та з потребою суб'єктів в їх спільному визнанні.

Формою конкретизації соціального досвіду є правові цінності. Феноменологічний контекст дозволяє представити їх як смислоутворювальні принципи права, що визначають практичну значущість домагань правового суб'єкта та забезпечують його залучення у конкретні соціокультурні процеси. Смысловими передумовами або ідеальним масштабом для правових цінностей слугують загальнолюдські цінності, в яких виражені граничні уявлення суб'єкта про справедливість громадського порядку, а також оцінка умов його гарантованості.

З метою категоріальної чіткості доцільно розрізнити цінності, що досягаються за допомогою права (цінності порядку, благополуччя, особистої захищеності тощо), та власне правові цінності. Основна відмінність полягає у тому, що правові цінності можуть бути суто позитивними. Крім того, правові цінності можуть бути поділені на два види. Перший вид – ейдетичні правові цінності, або цінності самого права; вони мають потенційний характер і не залежать від їх конкретно-історичного втілення або від цілей законодавця. Це, наприклад, правові норми, суб'єкт права, правові права та обов'язки, принципи правового порядку (принципи свободи, справедливості та рівності).

Другий вид – актуальні правові цінності. Це ті ж самі цінності, однак розглянуті у певному історико-культурному контексті, системі дій та оцінок суб'єкта, який їх сприймає. Прикладом можуть слугувати смислові нюанси у змісті права власності («власність є священною та недоторканою»), що демонструють різні історично складені правові системи і які можуть отримати різну інтерпретацію та оцінку.

Природа правових цінностей зв'язана з усвідомленням суб'єктом значущості того чи іншого правового явища або процесу. Цінність

формується як послідовність актів інтенції та рефлексії, унаслідок яких індивід у змозі усвідомлювати те, що саме з безпосередньо пережитого відповідає принципам його самовизначення в праві. Правові цінності можуть мати форму предмету, випадку, вчинку. Однак вони можуть утворювати й незалежну від реальності сферу людської сутності предмету, який виступає як втілений вираз, як правило, граничних або цільових орієнтацій людини у світі. Як зазначав М. Гартман, «строкатий достаток ціннісних реакцій у житті, просякнутість ними всього людського життя є реальна сфера, в якій завдяки редуції можна вбачати ціннісні сутності. Цінності часто утворюють ідеальний предмет ціннісно-чуттєвих актів, складають їхній об'єктивний зміст, який сприймається в них як незалежний від реальної поведінки у вчинках та бажаннях»¹.

Відмінність між правовими цінностями та нормами полягає у тому, що правові цінності є мірою осмисленості суспільного існування людини. Правові норми завжди позасуб'єктні, деперсоніфіковані і не враховують оцінку суб'єкта, який їх сприймає. Ба більше, будь-яка правова норма покликана обмежити як індивідуальні, так і суспільні уявлення про свободу та справедливість їхніми формальними редуціями. Саме тому правові норми завжди зв'язані з системою державного контролю, що гарантує соціальний порядок. Однак у дійсності така нормативна основа сама може бути джерелом суперечностей та конфліктів. Навіть якщо нормативний конфлікт безпосередньо не спостерігається, він може проявлятися через акційні конфлікти (конфлікти при реалізації прав та виконанні обов'язків), розв'язання яких може за певних умов привести і до зміни самих нормативних актів.

На відміну від правових норм, правові цінності є «безконфліктними», бо вони від початку виникають з позитивних прагнень людини, «від усвідомлення яких залежить її здатність проектувати майбутнє, оцінювати «інше» й зберігати у пам'яті минуле»². Звернення людини до цінностей дозволяє наповнити її життя такими екзистенціалами, як «зрозумілість», «розумність», «досяжність», «універсальність» тощо. Внаслідок цього людині властиво не боротися проти цінностей, а, як

---

¹ Гартман Н. К. Основположению онтологии. Санкт-Петербург: Наука, 2003. С. 603.

² Плотников В. И. Ценность. *Современный философский словарь*. Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: Панпринт, 1998. С. 1001.

зазначав Е. Гуссерль, жити «у боротьбі за «наповнене цінностями», захищене від знецінення, падіння цінностей, розчарування, зростаюче у своєму ціннісному змісті життя, за життя, яке може забезпечити узгоджене и явне загальне задоволення»¹.

Змістовно-генетичний зв'язок між правовими нормами та правовими цінностями проявляється у тому, що: правові норми та цінності включені у загальний для них контекст соціального досвіду; правові норми та цінності є «ейдосами» – умоглядними формами, що зберігають у собі ідеальний об'єктивний смисл; правові норми та правові цінності є вираженням міри в об'єктивно можливій організації діяльності й тому обов'язково містять у своєму змісті схему пропонованої дії; зв'язок правових норм і цінностей проявляється у тому, що належне, визначене нормою, можливе лише за наявності ціннісного ставлення до норми.

Дослідження природи правових цінностей з необхідністю передбачає з'ясування механізму кореляції між ними та загальнолюдськими цінностями, причому зв'язку не стільки логічного, скільки історично конкретного. У свій спосіб це питання вирішують світові релігії та тоталітарні ідеології, проте поза жорсткими ідеологічними або релігійними рамками дане питання стає «каменем спотикання». Це обумовлено передусім, що важко давати обґрунтування деяким проголошеним цінностям. Особливо актуальним дане питання стає у кризових ситуаціях, коли змінюються старі та виробляються нові ціннісні орієнтації. Для того, аби зробити вільний ціннісний вибір, необхідний достатній набір цінностей, а також визначеність їхніх засад.

На нашу думку, засадами правових цінностей є соціальний досвід та пов'язані з ним загальнолюдські цінності. Зокрема, правові цінності виникають у контексті загальнолюдських цінностей як результат загостреного розуміння актуальних соціальних процесів або суттєвих трансформацій соціального досвіду. Перехід соціальної цінності «справедливість» у правову цінність обумовлений колективними переживаннями втрати гарантованості звичних умов їхнього відтворення. Це тягне за собою формування нового соціального досвіду та передбачає необхідність юридичного оформлення соціальних змін у вигляді правових норм. При цьому перехід від одного стану соціального досвіду до іншого може бути описаний як процес редукції – актуалізації та очищення одного соціального досвіду у трансформаціях іншого.

¹ Гуссерль Э. Статьи об обновлении. *Вопросы философии*. 1997. №4. С. 124.

Цінності у праві реалізуються сукупно з деякими особистими та груповими цінностями, а також у загальній взаємодії з усталеною або такою, що складається, ієрархією цінностей даного суспільства. Суттєвим є те, що остаточна фіксація ціннісних орієнтацій у правових нормах відбувається в умовах ідейної та політичної боротьби.

Виходячи з зазначеного вище, можна стверджувати, що правові цінності та норми є фіксаціями результатів розвитку соціального досвіду. На першому етапі вони виражаються в загальнолюдських цінностях як граничних орієнтаціях людини у світі та критеріях соціально визнаного. Подальший розвиток соціального досвіду приводить до їх конкретизації стосовно певних видів соціальної практики, зокрема, права. Таким чином, виникають правові цінності, що, багатократного відтворюючись на наступному етапі розвитку соціального досвіду, перетворюються на формалізовані сутності – правові норми.

Феноменологічне розуміння правового життя як єдності соціального досвіду та правових цінностей дозволяє осмислити об'єктивовані «горизонти» правового життя, тобто ті його прояви, що змінюються залежно від мінливості інтенцій свідомості.

Об'єктивовані виміри окреслюють певний простір, всередині якого суб'єкт опановує правові цінності та долучається до соціального досвіду; суб'єктивність виступає фактором їх конституювання та інтерпретації. Виходячи з цього, феноменологічна модель правового життя має бути доповнена суб'єктивованими вимірами – правовим суб'єктом та його специфічними здатностями, якими, зокрема, є правові обов'язки, правомочність та здатність до правових суджень. Звернення до суб'єктивованих вимірів сприяє цілісному уявленню феноменологічної моделі та конкретизації актуальних соціально-філософських та філософсько-правових проблем.

Феноменологія традиційно визнає суб'єкта права першопорядковою сутністю, що узгоджується з твердженням Е. Гуссерля про смислопородження у мінливих станах свідомості суб'єкта як контекст для вивчення права¹. Вивчення суб'єкта права здійснюється за різними

---

¹ Гуссерль Э. Картезианские размышления. URL: http://philosophy.ru/library/husserl/kartesiansche_meditationen.html#_Тoc35695651 (дата звернення 20.12.2018); Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1. *Общее введение в чистую феноменологию*. URL: http://royallib.com/book/gusserl_edmund/idei_k_chistoy_fenomenologii_i_fenomenologicheskoy_filosofii_kniga_1.html (дата звернення 5.01.2019); Гуссерль Э. Статьи об обновлении. *Вопросы философии*. 1997. № 4. С. 109–135.

напрямами: в аспекті логіко-генетичних взаємозв'язків як характеристик правового суб'єкта¹; суб'єкт права досліджується як активний інтерпретатор²; конституювання суб'єкта права та формування позитивного змісту правосвідомості розглядається в контексті хабітуальної та потенційної очевидностей³; суб'єкт права розглядається в аспекті переживання досвіду правового життя⁴, зокрема, у конкретних персоніфікованих зв'язках та нормативно формалізованих відносинах⁵.

У правовому житті суб'єкту права належить, безперечно, центральне місце. Правовий суб'єкт породжується правом, водночас відбиває специфіку як власного, так і правового життя. Правовий суб'єкт виступає водночас як правова особистість (носіє правосвідомості з урахуванням її когнітивної, комунікативної та ціннісної спрямованості) та правовий діяч (носіє правомочності та правових обов'язків). Такий погляд на правового суб'єкта дозволяє здолати однобічність класичних уявлень, згідно з якими суб'єкт права – передусім суб'єкт правового пізнання на рівні зовнішніх правил соціалізації та правової нормативності.

Засадою феноменологічного розуміння суб'єкта права виступає інтенціональна діяльність свідомості. На перший план тут висувається питання про способи, якими особистість та процесуальність людського буття схоплюються у формах конституювання правового життя. Для Гуссерля особистість виявляється передусім як універсальна абстракція, носій заданих ззовні фізіологічних, психологічних, соціологічних та інших характеристик. Крім цього, особистість виявляється як

¹ Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 250 с.

² Пермяков Ю. Е. Обратная перспектива в философском познании права и практической юриспруденции. *Философия права в России: теоретические принципы и нравственные основания*: Материалы Международной научной конференции. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2007. С. 179–181.

³ Вальденфельс Б. Происхождение норм из жизненного мира. Мотив Чужого. Минск: ПроPILEI, 1999. 176 с.

⁴ Шюц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. URL: http://socioline.ru/files/5/165/shchyutc_smyslovaya-struktura-povsedevnosti.pdf (дата звернення 25.02.2019); Шюц А. Структура повседневного мышления. *Социологические исследования*. 1988. № 2. С. 129–137; Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/shyuz/ (дата звернення 30.12.2018); Луман Н. Власть. URL: <https://iphras.ru/upfile/socep/macht.pdf> (дата звернення 15.04.2019). Луман Н. Общество как социальная система. Москва: Логос, 2004. 232 с.

⁵ Рикёр П. Справедливое: анализ философских аспектов «юридического» через проблематизацию и истолкование понятия и поля справедливого. Москва: Логос; Гнозис, 2005. 304 с.

Я-суб'єкт, для якого «цей навколишній світ має тільки той буттєвий смисл, якого надали йому наш досвід, наші думки, наші оцінки тощо, й у тих модусах значущості (буттєвої достовірності, можливості, тієї чи іншої видимості тощо), які ми як суб'єкти значущості актуально при цьому здійснюємо або якими вже з деяких пір володіємо як хабітуалізованими надбаннями...»¹.

Феноменологічна логіка бачення особистості дозволяє виділити у структурі правового суб'єкта певні виміри: «зовнішній» бік правового життя у вигляді дій суб'єкта права у конкретних правових ситуаціях, що, у свою чергу, обмежені нормативними приписами та наявним соціальним досвідом; стійкий внутрішній зміст правового життя, що його утворюють правові звички, очікування, інтереси, ціннісні орієнтації та визначають ступінь осмисленості дій правового суб'єкта.

Такі аспекти самореалізації суб'єкта права сприяють глибшому розумінню сутності правового суб'єкта. У зв'язку з цим наголосимо, що юридична догматика традиційно розуміє особу (суб'єкта права) лише в аспекті тих ознак, що вказують на здатність її вирішувати завдання, поставлені з боку держави. Як висновок, особа у праві виявляється штучно утвореним юридичним конструктом, а її сутнісні прояви зводяться до правоздатності.

Зазначена теоретична проблема має безпосередній вихід на правову реальність. Зокрема, постає питання про те, хто (що) наділяє статусом юридичної особи саму державу, від імені якої певні суспільні організації отримують статус юридичної особи. Держава, як з'ясовується, не є особою у вихідному розумінні цього поняття, бо права та обов'язки може мати лише особа. На практиці це викликає загрозу чималими протиріччями та непередбачуваними наслідками. Юриспруденція здолала це ускладнення через допущення за державою, республікою, областю тощо статусу юридичної особи за своєї натурою.

Перша спроба філософсько-феноменологічного осягнення людини в праві зустрічається у «Філософії права» Гегеля, де мислитель наполягає на принциповій відмінності між суб'єктом та особою. Засадом такого розрізнення для Гегеля є розуміння суб'єкта лише як можливості особистості. Розвиток від суб'єкта до особи, за Гегелем, відбувається

---

¹ Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. С. 145.

у процесі логічного та історичного становлення ідеї права. Філософ виходить з того, що до історичної об'єктивації ідеї права суб'єктом могла вважатись будь-яка істота. Так само як і будь-яким істотам, людині від початку властивий імпульс до діяльності, пов'язаний, у випадку з людиною, з усвідомленням власної скінченності. Характер та інтенсивність діяльності людини повністю обумовлені її природними здатностями, що варіюються залежно від індивідуальних властивостей кожного конкретного індивіда. На такій підставі давні суспільства були в праві вимагати від людини того, що відповідало її здатностям, тоді як сама людина мала знати свої природні задатки та реалізовувати їх. Недотримання такої «норми» вважалось порушенням закону. Антична настанова вважати визначальною якістю особи її корисність для блага суспільства, що корелювало з гегелівським поняттям знеособленого суб'єкта, була історично здолана у християнстві й закріплена, на думку Гегеля, у німецькій державності. Саме християнська ідеологія створила картину світу, у якій людині вперше було запропоновано дізнатись про свою скінченність у контексті нескінченного, всезагального та вільного. Завдяки мисленню й свободі волі – загальним для всіх здатностей – людина позиціонує себе у суспільстві, водночас утримуючи всезагальне як свою можливість. «Особистість є знання себе як предмета, що зведений мисленням у просту нескінченність й, завдяки цьому, перебуває у чистій totoжності з самим собою»¹.

Ідея особи як «моменту діяльності, що осмислює» історично шліфувалась в угодах, володінні, власності, злочині, цивільному інтересі. У свою чергу, такі явища розвивались та кристалізувались у правових нормах, правових відносинах, правосвідомості, правосуб'єктності та правових процедурах. Отже, відповідно до історичної логіки, право виникає завдяки становленню особистості, а про наявність права до формування особи як носія свobodної волі з розвинутою самосвідомістю не йдеться взагалі.

Нове бачення феноменологічної особи в праві задане М. Алексеевим. Міркуючи про недостатню ясність понять «суб'єкт права» та «юридична особа», філософ прагне через протиставлення їх виявити сутність особи в праві. Зокрема, М. Алексеев зазначає, що в юридичній догматиці «юридичний суб'єкт остільки й визнається існуючим,

¹ Гегель Г.-В. Философия права. Москва: Мысль, 1990. С. 97.

оскільки він таїть у собі об'єктивний логос позитивно-правових норм. І лише у деякі, порівняно рідкі моменти через відвернену форму об'єктивного права починає просвічуватись жива особистість як носій дійсної правосвідомості. Моменти ці відчуються в юридичному вченні про дієздатність, де прямо вказуються емпіричні та життєві границі осмисленого існування»¹.

Особистість може визначити себе і через модус «бути юридичним діячем», і через модус «бути суб'єктом права», а у підсумку виявитися приписаною до різних форм існування. На думку М. Алексеєва, модус «носити право» може означати не тільки «бути діячем», але ще й «бути визнаною й такою, що охороняють правопорядком, цінністю». Цінністю же можуть бути тільки реальні юридичні діячі, а не речі, соціальні інститути, ідеї, колективи. Хоча останнім надана фікція «юридична особа», вони не є «самостійними, живими й здатними до діяльності визнання істотами. Акти «за них» та «іменем їх» виконуються реальними юридичними діячами»².

Діяльнісна активність суб'єкта права обумовлена його здатністю визнавати існуючі правові цінності, визначати ними міру осмисленості своїх дій. У зв'язку з цим софістичною виявляється юридична умова, що фіксує настання віку дієздатності – у який час між сімнадцятиріччям та вісімнадцятиріччям людина стає дієздатною? Урахування ціннісного аспекту у вченні про суб'єкта права має значний пізнавальний потенціал та допомагає осмислити базові правові цінності певної правової культури та, у свою чергу, визначити ступінь розвитку самої правової культури.

Звернення до розуміння суб'єкта права у вченні Г. Гегеля та М. Алексеєва дозволяє виділити різні його образи. Гегель розуміє суб'єкта права як носія індивідуалістично спрямованої самосвідомості, що прагне зрозуміти свою правову природу, реалізувати себе як громадянина та власника. Зміст правосвідомості суб'єкта утворює історично мінлива ідея права. Алексеєв вибудовує образ особи у праві на «передбаченні» нової форми комунікації, що слідує за квазікомунікацією індустріального суспільства, яка віджила з економічної та екзистенціальної точок зору. Філософська інтуїція Алексеєва спрямована на осмислення правосвідомості духовного суб'єкта права, який вимірює своє життя не тільки утилітарними цілями, а й достоїнством та правотою.

---

¹ Алексеєв Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург: Лань, 1999. С. 83.

² Там само. С. 95.

Критика цінностей індустріального суспільства та пошук засад нової комунікації у вченні М. Алексеєва залишаються актуальними. Наведений образ суб'єкта має значення і для сучасного суспільства у зв'язку з підвищенням значущості різних форм комунікації. Такий суб'єкт має здатність включатись у систему правової комунікації та, як наслідок, виявляється адекватним існуючим проявам правового життя. Такими здатностями є інтенціональність та інтерсуб'єктивність. Якщо інтенціональність обмежена сферою персонального переживання правової події та має власний внутрішній час, то інтерсуб'єктивність передбачає існування інших суб'єктів права.

Визнання того, що здатності до комунікації іманентні правовому суб'єкту, розширює та конкретизує класичні юридичні формули. Останні констатують, що інтереси інших стають предметом уваги суб'єкта права тільки у випадку домовленості або правопорушення: «Дозволеним є те, що не заборонене», «Індивідуальна свобода закінчується там, де починається свобода іншої людини». Заперечення наявності здатностей до правової комунікації як вихідних даностей життя правового суб'єкта тягне за собою негативні прогнози стосовно майбутнього права. Особистість без розвинутих комунікативних здатностей, якщо на неї безперервно і в дедалі зростаючій мірі не впливають зовнішні дисциплінарні інституції, ігноруватиме правові цінності та норми. Прагнення до самоізоляції у просторі правових комунікацій веде до заперечення ідеї права як такої. Як наслідок, починається процес деградації індивідуальної свідомості, який, власне, й спостерігається у сучасному світі.

Подолати таку негативну тенденцію можна шляхом створення умов для розвитку комунікативних здатностей суб'єкта права. Завдяки залученню у правове життя особиста біографія формується у наборі типізованих життєвих ситуацій та схем соціального досвіду. Ймовірний конфлікт між суб'єктами, які мають різний соціальний досвід та рівень правосвідомості, щоразу розв'язується через визнання значущості комунікативних перспектив. А. Щюц пропонує враховувати у розв'язанні конфліктних ситуацій такі комунікативні перспективи: «якщо я поміняюсь місцями з іншою людиною, то сприйматиму ту ж частину світу, по суті, у тій же перспективі, що й вона; наші специфічні біографічні обставини стають для всіх практичних цілей іррелевантними»¹. Іншими

¹ Щюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках. *Американская социологическая мысль: Тексты*. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 496 с. С. 492.

словами, індивід та його візаві у типових ситуаціях добиватимуться типової мети типовими засобами. З іншого боку, зазначає А. Щюц, «більша частина нашого знання (як його зміст, так і особливі форми типізації, у яких воно організоване) має соціальне походження й дана у соціально санкціонованих термінах»¹. Або інакше, людям властива інтерпретація типових ситуацій типовими схемами, достатніми для практичних цілей.

Таким чином, особистість у праві, розглянута у контексті феноменологічної рефлексії, це суб'єкт комунікації, що опанував смисл права та здатний до визнання існуючих у суспільстві правових цінностей й комунікативних перспектив. Такі властивості особистості утворюють невлочиму субстанцію соціальних зв'язків й висувають суб'єкта права у ранг вищої соціальної цінності.

Історичний парадокс полягає у тому, що особистість як вища цінність визнається не в усіх чинних законодавствах. Проте її властивості – правовий обов'язок та правомочність – традиційно є предметом захисту держави. Значущість таких властивостей суб'єкта права у практиці застосування права пояснює скрупульозність проробки цих понять у класичній правовій теорії.

У контексті феноменології правові обов'язки слід розглядати як цінності, що є даними безпосередньо у соціальному досвіді. Специфіка їх розуміння полягає, по-перше, у тому, що правовий обов'язок й правомочність виявляються як цінності, похідні від вищої правової цінності – суб'єкта права. При цьому феноменологія права наполягає не стільки на раціональному, скільки на інтуїтивно-інтелектуальному підході. Вона вважає очевидним, що «бути зв'язаним та мати претензію – дещо зовсім інше, ніж відчувати зв'язаність та переживати правомочність»². Саме тому суб'єкту права властиво претендувати на них або заперечувати. По-друге, феноменологія права проводить відмінність між суб'єктом прав та суб'єктом обов'язків на тій підставі, що вони є різними іпостасями єдиного правового діяча і можуть бути розглянуті як різні ціннісні модуси. На думку М. Алексеєва, «бути суб'єктом права ..., означає бути визнаною правом цінністю, «бути самотою»... «Бути носієм обов'язків» не тільки не означає бути

---

¹ Щюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках. *Американская социологическая мысль: Тексты*. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 496 с. С. 493.

² Алексеєв Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург: Лань, 1999. С.70.

цінністю, але скоріше означає дещо протилежне: «бути засобом для виконання певної мети», «виконувати певне задане призначення», «служити якійсь цінності»¹. Призначення обов'язків полягає не в утвердженні можливостей суб'єкта, а у спонуканні до осмислення їх через обмеження або заперечення.

У неспівпадінні смислового навантаження правового обов'язку та правомочності як способів реалізації суб'єктів права проявляється головне протиріччя права – протиріччя між його призначенням та завданням. Суть його полягає у тому, що право покликане розкривати унікальність особистості, а завдання полягає у забезпеченні суспільства засобами реалізації такої мети, які на практиці виявляються переважно обмежувальними та насильницькими санкціями. У балансі між різноспрямованими метою та головним завданням права виявляється його специфіка у порівнянні з іншими формами соціального регулювання. Встановлення ж та окреслення відмінностей мети та завдання як крайніх проявів єдиного образу права слід вважати когнітивними передумовами конституювання смислу права.

У зв'язку з викладеним вище, зазначимо, що одним з наслідком відсутності або штучного підтримання відсутності вказаних передумов формування смислу права є правовий нігілізм та правова неосвіченість. Остання виявляється передусім у тому, що індивід не усвідомлює себе як цінність. Він не припускає самої можливості оволодіння правовою інформацією, не усвідомлює наявності суттєвих правових проблем, які безпосередньо пов'язані з його інтересами. Нігілізм же можна вважати зворотним боком неосвіченості, що виникає з упевненості у неможливості знайти те, що є невідомим. У такому випадку індивіду залишається орієнтуватись на відтворення освоєних схем діяльності, тоді як царина неосвоєного або невідомого залишається поза його увагою та осмисленням.

Таку думку ілюструють результати порівняльного аналізу східної та західної правових культур, здійсненого Ф. фон Халемом. Цікавим є висновок дослідника, що відмінність між цими культурами є неусувною через відсутність у східній правовій культурі розуміння суті особи, корпорації та компетенції у вигляді правомочності та правового обов'язку. Якщо у правовій культурі відсутня цінність особистості, це тягне за собою й відсутність можливості об'єднання осіб у корпорацію. Як

¹ Там само. С. 86.

зазначає Ф. фон Халем, корпорації властива наявність «внутрішнього переліку правил, який принципово визначає не тільки умови членства, а й спрямованість волі та, крім цього, містить правила, за якими у кожному конкретному випадку формується воля корпорації. Такий перелік у державі ми звемо конституцією, у інших корпорацій є інші найменування, наприклад, статут, суспільний договір, устав тощо»¹. Процес становлення корпорації є, по суті, процесом становлення свобідної волі. У разі завершення цього процесу вона стверджується публічно. З цього моменту воля стає юридично обов'язковою як всередині корпорації, так і поза нею, тобто з-поміж інших осіб.

Безперечно, в орієнтальних культурах також відбуваються процеси формування волі, проте вони підкорені не юридично затвердженим правилам, а владі одиначної або групової волі. Директивно запроваджена воля зобов'язує, однак не передбачає зворотної відповідальності щодо інших членів корпорації та корпорації у цілому. Оскільки для корпорації немає цінності особи для корпорації та корпорація не є для особи значущою, то й не формується коло правових компетенцій. Іншими словами, немає умов для появи правового суб'єкта, здатного формулювати проблеми розвитку права та відповідально їх вирішувати. Як наголошує фон Халем, там, де немає компетенції, немає самоврядування. «З цього випливає, що Візантія, як і інші держави, поза межами Окциденту могли і можуть мати тільки централізоване управління, якщо у них взагалі є хоча б якесь управління, і що управління, яке гарно функціонує, передбачає наявність величезного бюрократичного апарату, позаяк у підсумку відповідальність за всі рішення може брати на себе тільки носій прав»². Отже, відсутність осмисленої позиції «я можу» провокує нерозвинутість сфери визнаних правових норм та, як наслідок – ствердження архаїчних цінностей, властивих невисокому рівню правової культури.

Крім правового обов'язку та правомочності найважливішим виміром ступеня суб'єктної розвину тості права є здатність суб'єкта права до судження. Правові судження можуть бути визначені як форми репрезентації данностей правового життя, що обумовлюють комунікацію між суб'єктами права. При цьому можна виділити два види правових

---

¹ Фон Халем Ф. Историко-правовые аспекты проблемы Восток-Запад. *Вопросы философии*. 2002. № 7. С. 35.

² Там само. С. 42.

суджень – перформативні та мотивуючі. Перші є формально-логічними утвореннями, що забезпечують нормативний зв'язок між суб'єктом, законодавцем та інституціями; другі – сигналізують про стан та здатності суб'єкта права.

Класична теорія права передбачає, що здатність суб'єкта права до судження підпорядкована вимогам забезпечення справжності та дієвості особистого волевиявлення. Феноменологія ж дозволяє, через певне пом'якшення юридичної імперативності, розглядати здатність судження у зв'язку з інтенціональною діяльністю свідомості та уточнювати умови реалізації такої здатності. Поява нових аспектів у її вивченні обумовлена так званім лінгвістичним поворотом у соціальній філософії та виникненням конкуруючих теорій комунікації. У такому новому ракурсі право виявляється як дискурсивна практика, вбудована у механізми інтерсуб'єктивного конструювання суспільного буття.

Стратегії реалізації правового дискурсу перебувають у полі уваги сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників¹. Причина такої уваги полягає у тому, що стратегія правового дискурсу безпосередньо пов'язана з проблемами опису сучасних соціальних феноменів. Зокрема, у працях Н. Лумана доводиться теза, що глобальні філософські утопії лібералізму та правової держави не визначають розвиток суспільства. Ідіома законслухняності, політичні мотиви діяльності відкладаються на задній план та поступаються економічним інтересам. Правове розрізнення законне-незаконне дедалі частіше замінюється на код включення-виключення, що береться до уваги в економічних рішеннях. На думку вченого, суспільні організації та неформальні об'єднання вже давно роблять свій внесок у справу регулювання конфліктів, відтворення нових розбіжностей та утворення довгих селективно-вибіркових ланцюгів у судженнях про право.

Р. Рорті наполягає на тому, що у сучасному світі мовна діяльність обумовлює зміст соціальної практики, та уточнює, що право, так само як і науки та соціальні практики, існує за рахунок відтворення

¹ Токарська А. Еквіполентність метатексту правової комунікації юриста. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць*. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2017. № 867. С. 208–212; Кость С. П. Правовий текст як соціально-мовленнєве явище комунікації. *Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 323–330; Добробог Л. М. Система права: теоретико-правовий дискурс. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 21. Ч. II. Том 2. С. 30–32.

спеціалізованих мовленнєвих актів. Зміни у цих сферах починаються та виражаються через зміни в їхніх словниках. При цьому, якщо старі словники описували соціально-політичні, расові та релігійні відмінності між людьми, то найважливішим внеском сучасних інтелектуалів у моральний прогрес став би детальний опис певного насилля. Саме воно визначає у сучасному світі шаленість соціальних зв'язків, а не такі, що дедалі більш стираються, відмінності¹.

Крайнощі постмодерністського підходу до визначення ролі правового дискурсу знімаються у комунікативних теоріях Ю. Хабермаса та М. Фуко, філософії мови П. Рікьора. Визначним є те, що зіткнення теорій таких видатних філософів демонструє призначення правового дискурсу – виявити суттєву напруженість у сучасному світі. Для Хабермаса та Фуко така напруженість накопичується між нормативним та реальним. Між тим, що було б слід зробити, та тим, що зроблено фактично. Згідно з вихідними заявами філософів, джерело таких протиріч слід шукати у реальній тканині мови. Так, Хабермас розробляє концепцію «формальної прагматики», згідно з якою світ конституюється за допомогою мови певною спільнотою інтерпретаторів, які намагаються досягти порозуміння та раціональної згоди. При цьому значущим визнається тільки таке судження, яке приймається як обґрунтоване всіма членами інтерпретативної спільноти.

З точкою зору Хабермаса можна погодитись, якщо вважати, що мовна діяльність обмежується рамками узусу – у даному випадку, мовної політики, яку проводять владні структури щодо громадян держави з використанням послуг інтелектуалів. Думка останніх слугує пробним камінням можливості ратифікації (або нератифікації) політичних рішень та додаткових аргументів на користь їх авторитетності. Проте таке вузьке розуміння мовної діяльності не відповідає масштабу філософського замислу Хабермаса. На думку філософа, «нормативне очікування розумних результатів ґрунтується, у підсумку, на взаємодії інституційно закріпленого процесу освіти політичної волі з такими, що спонтанно виникли, і непідготовленими заздалегідь потоками інформації, до яких залучена громадськість, не запрограмована на прийняття рішень та, у такому сенсі, не є організованою. Вільні асоціації утворюють вузлові пункти комунікативної мережі, яка виникає з переплетінь різних

---

¹ Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. Москва: Русское феноменологическое общество, 1997. С. 243.

автономних об'єднання громадськості»¹. Такі добровільні асоціації орієнтовані на пошук та розробку соціально-значущих тем та справжніх доводів, що викривають недоліки та стверджують деякі тенденції розвитку громадянського суспільства. Однак оскільки його концепція комунікативного дискурсу побудована на граничних смислах правової норми, ідеалах демократії та світової інтеграції, її фактична реалізація можлива тільки у випадку, коли індивіди, яким адресовані норми, є також і їх авторами; якщо правовий примус є надзвичайно рідким випадком правового стимулювання; якщо процес законотворчості гранично раціоналізований та вільний від політичного лобіювання тощо.

Такий список припущень показує, що теорія комунікативного дискурсу Хабермаса фактично є розробкою параметрів ідеального права і не відповідає на питання про його релевантність реальним формам. Недоліки такої теорії не могли не викликати серйозних критичних зауважень, реферативний огляд яких представлений у праці Б. Флівбєрґа «Хабермас та Фуко: мислителі для громадянського суспільства». Автор, зокрема, посилаючись на думку сучасних філософів, стверджує, що підтягування будь-яких конкретних інститутів до вимог етики дискурсу паралізувало б їхнє життя впритул до повного розладу. Навіть найбільш співзвучні інтерпретатори Хабермаса (С. Бенхабіб, А. Феррара та ін.) почали критикувати його за формалізм, ідеалізм та не чуттєвість до практичного контексту².

Якщо Хабермас намагається включити процедури етики дискурсу у правові інститути, то Фуко пропонує використовувати силу мови для боротьби з свавіллям влади, у тому числі й з владою закону. У такому сенсі здатність суб'єкта права до судження виявляється як привілей, що дає право брати участь у цій боротьбі. Як зазначає Фуко, «усіяка боротьба розгортається навколо конкретного осередку влади, одного з тих нескінченних дрібних осередків, яким може виявитися якийсь дрібний начальник, охоронець у муніципальному домі, начальник тюрми, суддя, працівник профспілки, головний редактор журналу. І якщо називати такі осередки, виявляти їх, говорити про них публічно є формою боротьби, і це не тому, що ніхто до сих пір не усвідомлює їх, але тому,

¹ Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. Москва: «Academia», 1995. С. 72.

² Флівбєрґ Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества. *Вопросы философии*. 2002. № 2. С. 144–145.

що взяти слово стосовно цієї теми, зламати мережу інституціональної інформації, назвати, сказати, хто щ зробив, указати на мішень є перше скинення влади, перший крок для інших видів боротьби проти влади»¹.

Міркування про значення правового та політичного дискурсів у процесі боротьби за демократію не привели Фуко до побудови якоїсь загальної теорії. На його думку, така теорія можлива за умови, що існує деяке універсальне мислення, яке згодом включається як імператив у норми, що їх створюють та підтримують інститути влади. У дійсності, згідно з Фуко, норми не можуть мати жодного універсального обґрунтування, незалежно від людей та історичного контексту. Свою місію політика-інтелектуала філософ вбачав у дослідженні того, як «працює» влада, а згодом з узагальнень часткових та локальних її проявів надавати рецепти організації боротьби з нею.

Наведені вище полярні погляди Фуко та Хабермаса на суть політико-правового дискурсу показують, що від того, у якому режимі – згоди чи конфлікту – складеться суспільна комунікативна практика, залежить, у якому напрямі піде розвиток сучасної демократії та громадянського суспільства. Ба більше, праці цих філософів слугують «провокацією» до зацікавленої участі у просторі правового дискурсу. Бути суб'єктом правового дискурсу означає водночас бути і суб'єктом права, тобто усвідомлювати себе його діячем, який має волю до публічного висунення своїх прав та обов'язків.

Якщо дослідження Фуко та Хабермаса спрямовані на обґрунтування правового дискурсу як кореляту право розуміння, то праця Рікьора «Панування мови над насиллям» може розглядатись як один з варіантів феноменологічного досвіду опису права через систему висловлювань про нього. Унікальність такої праці полягає у тому, що героєм правового дискурсу виявляється не гіпотетичний суб'єкт, а типовий суб'єкт правового життя. На думку філософа, призначення права полягає у тому, аби створювати умови та засоби для реалізації сутнісних здатностей людини. Таке розуміння передбачає наявність суспільства досконалих людей, для яких воно слугує середовищем їх подальшого розвитку. Проте дійсність є далекою від ідеалу, право досягає своєї мети через насилля та владу, а питання про здатності суб'єкта права є предметом

---

¹ Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Практикс, 2002. С. 74.

правознавчої рефлексії. Рікбор показує, що відповідь на питання про сутнісні здатності людини перебуває у такій площині: хто говорить? хто діє? чи має суб'єкт історію свого життя? чи є суб'єкт дієздатним?

Мова як операціональна система є першим інститутом, що опосередковує людські взаємодії, а приналежність до певного лінгвістичного простору є першою формою, в якій виховуються суб'єкти права. Ідентифікуючи себе суб'єктами висловлювання, людина розвиває здатність визнавати себе як таку, хто здійснив свої вчинки.

Специфіка права полягає у тому, що на противагу не правовому насиллю, вона переносить примус у простір слова та мовлення. При цьому висунення правового судження або публікація правової норми спрямовані на виконання двох функцій. Передусім це покласти край стану невизначеності, оскільки будь-який конфлікт характеризується тим, що конфліктуючі сторони можуть сперечатися до нескінченності. Також це продемонструвати мовними засобами те, що суспільство у даний момент розглядає як правовий стан, або порядок речей, що визнається не тільки суддями, а й суспільною думкою, і навіть, в ідеалі, підсудним¹. Таким чином, міркування Рікбора доводять необхідність досліджувати проблему суб'єкта права з боку «живої» людини, а не абстрактного громадянина держави. Крім того, він переконливо демонструє специфіку права поряд з іншими формами соціального регулювання, що полягає у створенні інструментів та виробленні процедур, аналогічних улаштуванню та призначенню мови як соціального інституту.

Ідею Рікбора, що правосуддя разить словом, а не мечем, можна вважати конкретизацією та феноменологічним уточненням теорії комунікативного дискурсу Хабермаса. Однак, на відміну від нього, Рікбор усвідомлює гіпотетичність пошуків, усвідомлює, що питання про запуск механізму вдосконалення правових суджень вирішується в іншій площині. Зокрема, філософ підкреслює: «... кінцева мета судового процесу та суду як інституту – сприяти суспільному миру завдяки торжеству мови над насиллям. Звісно, це тільки напрямок руху, це межа прагнення. Але я сказав би, що навіть право має дозволяти нам мріяти»².

¹ Рікер П. Торжество языка над насиллием. Герменевтический подход к философии права. *Вопросы философии*. 1996. №4. С. 33.

² Там само. С. 34.

Слід зазначити, що наведений опис феномену правового судження та правового дискурсу як позицій в інтенціональній діяльності суб'єкта, на перший погляд, не зв'язаний з тим, що прийняти вважати професійними судженнями юристів про право. Дійсно, в традиції класичної раціональності суб'єктами правового дискурсу прийнято вважати юристів, які деперсоніфіковано висловлюються від імені закону. При цьому вважається, що об'єктивність та цілераціональність їхніх висловлювань засновані на принципах формальної логіки, яка відіграє роль «граматики» мови юристів та входить до складу техніки.

Однак історія розвитку права показує умовний характер таких теоретичних засновків та переконує, що від початку право не мало власної техніки висловлювань та стало невід'ємною частиною мовного облаштування простору суспільних взаємодій. Так, досліджуючи становлення мови юристів, Дж. Віко показав, що поняття *номен* у давніх греків означало ще й характер (вказівку на індивідуальність персони), та дім (те, що покликано охороняти персону). Три конотата *номен*, переплітаючись у стихії мовної практики, породили поняття номенклатури та права. у такому контексті *номен* виявляється як символ міри, суворо окресленої дистанції між людиною та людиною, людиною та суспільством. Така дистанція, будучи покликаною створити систему захисту внутрішнього суверенітету особистості, спочатку апробувалась у структурах повсякденного дискурсу, а згодом стала смисловим стрижнем усіх правових суджень.

Можна припустити, що уміння досягати домовленостей та закріплювати їх у вигляді правового акту також є результатом навички бути ввічливим. Щоправда, ввічливість у такому випадку це відміряна дистанція між індивідами у просторі поза особистого закону. Також можна припустити, що історичний розвиток феномену правової норми пов'язаний із комбінацією та рекомбінацією варіантів суджень про особистість, статус власника та соціальні гарантії. Багаторазове повторення подібних суджень приводило до узагальнень з приводу поширених, типових життєвих ситуацій та закріплювалось у традиції.

Історичне дослідження Л. Лур'є показує, що подальший розвиток феномену правових суджень обумовлений тим, що устої архаїчного суспільства, керованого віковою усною традицією, почали коливатись під впливом широких торгівельних та культурних контактів. Тоді поневолена частина населення, вважаючи, що причина їх утисків полягає

у порушенні старою традиції, виступила з вимогою її регламентації та кодифікації у писемних законах. При цьому вважалось, що аристократи самі можуть опанувати свої пристрасті заради загального блага, керуючись шляхетним самовладанням. Прості ж люди не володіють благородним почуттям міри через те, що вони постійно мають боротися зі злиднями та недостатністю. Їм, власне, й були призначені письмові закони. Закони покладались на простих людей ззовні, а порушення їх розглядалось як замах на порядок та розцінювалось як провина¹.

Римське право та середньовічна схоластика утворили передумови до формування юриспруденції як об'єктивного знання та методично виваженої практики. У результаті були створені засади для переходу до якісно нового стану правових суджень, в яких закріплювались уявлення про норму як абстрактну модель, еталон, відповідно до яких схожі соціальні взаємодії мають одноманітно регулюватись. Такою історичною обставиною й пояснюється прагнення юристів представити науку про право як математичне, дедуктивне знання.

Однак, оскільки юридична техніка реалізується у просторі суджень про наявний соціальний досвід, такі міркування виявляються необґрунтованими. Різні уявлення юристів про цілі та призначення права формують різні за формою та станом судження. Той юрист, який вважає, що першочерговим завданням права є створення певної дисципліни у суспільстві, використовуватиме міркування, засновані на аналізі достовірності фактів, на жорсткому тлумаченні норм. Юрист, який вбачає своїм завданням те, щоб конкретним чином вершити правосуддя, буде використовувати судження, засновані на інтуїції або звичайному здоровому глузді, що приводить до переважання міркувань справедливості над слідуванням букві закону. Таким чином, наявність загальноприйнятої юридичної техніки не передбачає одноманітності юридичних суджень. Юристи, не обмежуючись нормами формально-логічного висновку, на практиці застосовують усі види умовиводів, долучаючи до них власні уявлення про право.

Численні контексти застосування правової доктрини показують, що вона є правовим текстом з таким, що постійно стає, змістом, в утворенні якого бере участь неструктурована множина суб'єктів. Доктрина відбиває взаємодію різних форм права з широкою суспільною думкою, що

¹ Лурье С. Я. История античной общественной мысли. Общественные группировки и умственные движения в эллинском мире. Москва: Гос. Изд-во, 1929. С. 146.

дозволяє почасти й тимчасово заповнювати прогалини законодавства та ефективно впливати на законодавця. Правова доктрина, будучи моделлю правової комунікації, виявляється тим медіумом, за допомогою якого проявляє себе справжній суб'єкт правових суджень, яким є учасники повсякденних правових відносин та спільнота юристів.

Наведена феноменологічна модель дозволяє доповнити наявні визначення правового життя його дескрипцією з позиції об'єктивованих та суб'єктивованих вимірів. При цьому запропонована модель є результатом феноменологічного дослідження правового життя, а не випереджає його як методологічна засада. Відповідно, кожний елемент феноменологічної моделі відповідає одному з вимірів-явищ правового життя (онтологічний аспект), а їхній зміст заснований на смислових вимірах (гносеологічний аспект). Суб'єктивовані виміри доповнюють дослідження правового суб'єкта та його здатностей розумінням того, що виміри-явища набувають соціальної значущості та реалізуються як такі у правовій комунікації та дискурсі. Єдність об'єктивованих та суб'єктивованих вимірів феноменологічної моделі демонструє вкоріненість права у життєвому світі та дозволяє акцентувати увагу на актуальних проблемах правового життя.

Рецепція методології та категоріального фундаменту феноменології, поширення принципів некласичної раціональності на теорію права є засадами для розвитку інтегративного праворозуміння як перспективної версії сучасного праворозуміння.

Застосування інтенціонального аналізу та феноменологічної редукції до дослідження правового життя дозволяє визначити його як постійний процес породження соціальних смислів, а також стверджувати, що смисл права – це визнане власне буття права, що є результатом узгодженого протікання у часі потоків правосвідомостей.

Необхідність подальшої конкретизації опису правового життя та, зокрема, процесів сучасного українського права обумовила введення додаткової феноменологічної процедури – моделювання. Застосування до їх дослідження феноменологічної моделі дозволяє досягнути цілісності права зсередини, підсилити ефект дескрипції та інтерпретації конкретних проявів правового життя. В її структурі виділені об'єктивовані та суб'єктивовані виміри. Об'єктивованими вимірами є соціальний досвід та правові цінності, що сукупно являють собою даності, які визначають зв'язок права з іншими сферами суспільства. Соціальний

досвід – це завжди досвід діяльності, що закріплює потенціал суб'єкта, який мислить та практично діє, а також надає процесу і результату діяльності ціннісного характеру.

Суб'єктивовані виміри феноменологічної моделі представляють її структуру такими елементами, як суб'єкт права та його специфічні особливості. Останні реалізуються у вигляді правових обов'язків, правоспроможностей та здатностей до правових суджень. Сутність правового суб'єкта визначається єдністю його модусів: «бути носієм правосвідомості», «бути правовим діячем» і «бути цінністю, що визнається та охороняється правопорядком». Дані теоретичні констатації дозволяють сформулювати деякі соціально-філософські проблеми правосуб'єктності, намітити шляхи їх вирішення.

Велике теоретичне значення має подальший розвитку та конкретизація порушених в ній питань категоріального аналізу правового життя, його співвідношення з такими поняттями, як правова держава, правова культура, правове буття, правова реальність тощо. Теоретичний та практичний інтерес викликає більш поглиблене та структуроване вивчення правосвідомості у зіставленні її з правовим мисленням, а також визначення місця юридичного у контексті правового життя. Крім того, подальший розвиток представленої проблематики бачиться у феноменологічному дослідженні не тільки вітчизняного, а й зарубіжного правового життя.

3.4. Логічний інструментарій у правознавстві та правозастосуванні

Сучасний етап формування європейського правового простору відбувається за участю нових членів, зокрема України. Методологія процесу формування постійно удосконалюється і ґрунтується на логічних принципах, що забезпечує *розумність права*. Одним з таких найважливіших логічних принципів є узагальнення, яке здійснюється на підставі визначених суттєвих ознак права різних держав в європейському правовому просторі, включаючи Україну. Ототожнення можливе також за умови встановлення спільної стратегічної мети

цивілізаційного розвитку європейських країн. Логічні закономірності в існуванні права, логічне знання та логічний інструментарій по відношенню до права постають як природною основою його формування (універсальним *logos*’ом), так і науковим методом, за яким утворюються, впроваджуються та досліджуються юридичні форми. З ростом рівня раціональності сучасної європейської цивілізації, зокрема, цифрової цивілізації як новітньої форми, логіка отримує все більше методологічне значення для розвитку права, як для правознавства, так і для законодавчої практики та правозастосування, становлення правосвідомості в цілому. Посилення раціонального характеру права на сучасному етапі обумовлюється також впровадженням програм штучного інтелекту, зокрема, проекту електронного правосуддя, розвиток яких став можливий і здійснюється також за допомогою логічного знання. Проблема прояснення та визначення особливостей логічних форм та логічного інструментарію в гуманітарному пізнанні, зокрема, в правознавстві, постає в новому світлі в сучасності, де штучний інтелект отримує можливість конкурувати з людським інтелектом. Людський інтелект, його логіка не тільки є оригіналом і інструментом створення штучного інтелекту і цифрової цивілізації, а й стає запорукою збереження людської свідомості, розумності, духовності, розвитку методології гуманітарної науки тощо.

Логіку і право пов’язують давні історичні зв’язки. За словами сучасного аргентинського дослідника логіки і права, харків’янина за походженням, Є. В. Булигіна, «в період з IV ст. до н. е. по XIX ст. н. е., тобто протягом більш ніж двох тисячоліть, саме логіка здійснювала вплив на правове мислення. У основі цього впливу знаходився Арістотель з його теорією дедуктивного міркування (силогізму) та теорією науки (аксіоматичною системою), які мали дуже глибокий вплив на мислення взагалі та на правове мислення зокрема»¹. Правова практика, зі свого боку, також сприяла розвитку логічного знання, впровадженню логічних принципів у суспільну свідомість. Утворення логічної форми доведення відбувалось перш за все в практиці судових розглядів (М. В. Попович)². Зокрема, удосконаленню техніки аргументації в судовому доказуванні сприяли розслідування злочинів, майнові

---

¹ Булыгин Е. В. Логика и право. *Правоведение*. 2013. №4 (309). С. 12.

² Попович М. В. Доказательство и понимание. Киев. 1986. 312 с.

спори, обвинувачення та захист у суді тощо, де викарбовувались вимоги до правильного розуміння причинно-наслідкових зв'язків, отримання строгого висновку, що вважається відтоді мірилом добре розвинутого інтелекту, суттєвою характеристикою логічної культури мислення.

З розвитком юридичної практики логічні форми поставали універсальним стандартом упорядкування юридичного змісту. Раціоналізація правничих дій сприяла їх соціальній ефективності, розвитку правознавства. Судове рішення сприймалось як застосування норми права відносно окремого випадку за єдиними логічними стандартами, зокрема, логічними правилами висновку. Прийняття загальних логічних інваріантів як формального стандарту означало, що для правових задач з різним змістом є однакою форма, завдяки чому можливе підведення єдиних критеріїв оцінки істинності, застосування єдиного виміру щодо правових предметів, однаковий алгоритм вирішення правових задач. У такому напрямку розвивалась методологія логіки щодо предметів права.

Класична традиція в логічній методології права на теоретичному рівні затвердила ґрунтовність логічної форми як «рамкової форми» при форматуванні правових предметів, відносно логічної форми узгоджуються особливості юридичних форм. Логічні форми використовуються також в їх інструментальних функціях для здійснення логіко-аналітичних та критико-логічних процедур. Від майстерності, культури взаємодії логічних та юридичних форм у великій мірі залежить ступінь розумності права.

При дослідженні права залучається низка методів, оснований на логічному знанні. До найбільш широкого спектру пізнавальних предметів застосовується так званий «логічний метод», який традиційно містить основні логічні прийоми пізнання, що використовуються як в філософській, так і в юридичній гносеології. До них відносяться, зокрема: узагальнення, аналіз і синтез; методи отримання висновку – дедукція, індукція та традукція, а в сучасних дослідженнях представлена ще й абдукція як самостійний модифікований варіант дедукції¹; методи абстрагування тощо. Моделююча функція логіки

---

¹ Щербина О. Ю. Роль абдукції в юридичній аргументації. *Політологічний вісник: зб. наук. праць*. Київ: ІНТАС. 2013. Вип. 71. С. 141–155.

використовується й в царині юриспруденції, особливо для побудови юридичної аргументації¹.

Використання традиційних і класичних методів логіки завжди сприяли отриманню оптимального результату, строгого й чіткого за формою. Мислення юристів при прийнятті рішень націлене на максимальну строгість, його можна порівняти в певному сенсі з математичним, вважаючи юристів «соціальними математиками». Необхідність в цій строгості обумовлена, перш за все, соціальною відповідальністю фахівців юридичної професії. Адже від правильності юридичних рішень залежить доля людини, соціальна справедливість і законність, рівень розвитку правової держави в цілому, характер міжнародних правовідносин тощо. У зворотному відношенні, й рівень розвитку правосвідомості в суспільстві також обумовлює рівень логічної культури при правозастосуванні².

Досліджуючи право в правознавстві, формуючи права на законодавчому рівні, приймаючи правові рішення на практиці, юристи прагнуть використовувати найсильніші з можливостей істинності й найпереконливіші в об'єктивній правильності логічні форми та прийоми. Деякі з них навіть отримали додаткове термінування «нормативний», «юридичний», «судовий» тощо. Наприклад, логічна форма класичного визначення прийнята в юридичній техніці законодавчої практики для створення *дефінітивної норми*. Вимоги логічної теорії класифікації, особливо її природного типу, використовуються в тій же юридичній техніці законодавчої практики для *кодифікації норм права*. Modus Barbara першої фігури простого категоричного силогізму в юридичній літературі відомий як *судовий модус*, бо він використовується як логічний метод висновку при побудові судового вироку. Modus ponens умовно-категоричного силогізму є логічною формою, призначеною для формування кваліфікації при правопорушенні, його називають

¹ Щербина О. Ю. Логічне моделювання та юридична аргументація. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2014. Вип. 1. С. 50–53; Щербина О. Ю. Логіка та юридична аргументація: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2013. 304 с.; Загудаєва О. А. Формальні моделі діалогу-переконання та їх використання у моделюванні юридичної аргументації. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 120. С. 145–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_120_41 (дата звернення 05.05.2020).

² Юркевич О. М. Наука міркувати і спілкуватися правильно у правовому полі. *Філософська думка. Український науково-теор. часопис*. №2. Київ. 2012. С. 119–122.

юридичним силогізмом. А логічна форма *modus a tollens* умовно-категоричного силогізму є формально-логічним стандартом при побудові правової норми, або *логікою норми*, і т. ін.

Німецький стиль юридичної методології прямо посилається на дедуктивний метод висновку. Відомий методолог права Р. Ціппеліус, пояснюючи субсумцію¹ при юридичній кваліфікації, пише: «Коли кажуть, що конкретна ситуація кваліфікована, відповідно до абстрактного юридичного складу, встановленого законом, то мають на увазі юридичні міркування, які мають вигляд логічного висновку (*modus ponens*). При цьому «верхній» рядок, який в загальному описує ситуацію загалом – тобто норма права (див. вступ до глави IV і §14) в попередньому прикладі звучатиме так: «Якщо мають місце ознаки t_1 , t_2 , t_3 ..., то діє правовий наслідок R ». «Нижній» рядок, тобто кваліфікація, виглядатиме так: «Передумови t_1 , t_2 , t_3 ... реалізуються фактами St_1 , St_2 , St_3 ... які мають місце в цій конкретній ситуації». Наслідок для конкретної життєвої ситуації при цьому виглядатиме так: «Отже, для конкретної ситуації, представлені фактами St_1 , St_2 , St_3 , має місце правовий наслідок R »².

У сучасній методології логіки актуалізуються питання, пов'язані з неможливістю виконання загальнонаукових логічних вимог повноти і несуперечливості. Класичний ідеал наукової повноти усвідомлюється як недосяжний, тому що неможна раз і назавжди вирішити проблему «білих плям» у законодавстві. Така ж ситуація спостерігається відносно перманентних правових колізій, що виникають на підставі суперечливості правових норм. Тому для сучасної юридичної методології актуальними є дослідження з некласичної, неформальної логіки.

Такий поворот в логічних дослідженнях у цілому і логічній методології права зокрема пов'язаний перш за все зі змінами у традиційній, зокрема, класичній логічній парадигмі, що теоретично обґрунтовувала ідею ідеального абстрактного мислення. Парадигмальний «зсув» у логічній науці обумовлюється як прискоренням розвитку знань з нейрофізіології людського мозку, так і зміною уявлення про роботу інтелекту, значення мислення, прийняття до уваги різних форм раціо-

¹ Субсумція (лат. *subsumtion* – підпорядкування) – у логіці – підпорядкування видового поняття родовому.

² Ціппеліус Р. Юридична методологія: навчальний посібник. Чернівці: «Рута». 2003. С. 156–157.

нальності, впровадження в правову практику штучного інтелекту тощо. У сучасних дослідженнях з нейрофізіології спростовується абсолютна асиметрія в роботі лівої та правої півкулі головного мозку, на підставі чого довгий час в різних науках про людину йшлося про поділ людей на «правопівкульних» та «лівопівкульних» і, відповідно, на цей поділ також орієнтувались гносеологічні відмінності.

У такому аспекті доцільним буде прояснення сучасного розуміння парадигмальних характеристик логіки, що використовується для дослідження права й залучається як інструментарій юридичної методології, використовується як інтелектуальне знаряддя при виконанні юридичних дій.

Значення логіки для права стало настільки важливим, що в сучасній логічній та юридичній літературі почав часто використовуватись термін «*юридична логіка*». Незважаючи на некоректність даного терміну з точки зору строгої відповідності назви та гіпотетичного змісту (логіка в прямому сенсі не може бути ані юридичною, ані соціологічною, ані хімічною та ін.), у так званої юридичної логіки є відмінні характеристики щодо традиційної та класичної логік, на які потрібно звернути увагу. Дослідники з юридичної логіки відносять її до неформальної логіки¹. Юридична логіка на відміну від традиційної й класичної спрямовує логічні можливості пізнання у сферу права, водночас обмежуючи загальні можливості логіки, і опиняється у контекстуальних обмеженнях права, де поряд з правильними логічними формами допускаються відхилення від строгих логічних правил та утверджуються певні винятки з них. Прикладом може бути припустимість аргументів до людини (*argumentum ad hominem*) в адвокатській діяльності, використання некоректних запитань (окрім навідних) при допиті та ін. Обмеження логіко-методологічних можливостей здійснюється з точки зору юридичної гносеології, тобто це означає, що тільки деякі істини мають юридичне значення.

Оскільки юридична логіка не має універсального обсягу і обмежується правовим контекстом, то вона, відповідно, змінює значення логічного знання. Обмеження і винятки в даному контексті ґрунтуються

---

¹ Тягло О. В. Чи існує особлива юридична логіка? *Форум права*. 2017. № 1. С. 188–194. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2017_1_33.pdf. (дата звернення 05.05.2020); Тягло О. В. До визначення юридичної логіки. *Форум права*. 2015. № 3. С. 219–222.

на сумніві щодо тотожності логічних методів дослідження абстрактних та конкретних предметів. Цей сумнів мотивує перегляд методології логіки, результатом чого є постановка питання щодо створення нової теоретичної платформи з *методології професійного конкретного мислення*. Під конкретним мисленням розуміється процес утворення понять щодо одиничних предметів за визначеними дослідником суттєвими характеристиками об'єкта дослідження та встановлення відношень з іншими предметами. Такий тип мислення є практичним, використовується при певних дослідницьких діях за умови адекватної доцільної поведінки. Професійне конкретне мислення відрізняється від повсякденного конкретного мислення, на яке стихійно впливає ситуаційний контекст. У своєму досвіді професійне конкретне мислення свіdomо уникає і враховує зовнішній вплив. Характерними особливостями конкретного мислення є: безпосередній зв'язок з практикою; створення одиничних предметів думки та оперування ними; образна уявна форма, що супроводжує в свідомості понятійну мисленеву форму; деталізація; відносна залежність від темпоральних та просторових характеристик, інших контекстів тощо. Одним із способів конкретного професійного мислення є утворення наочно-образної форми, що постає необхідною свідомою дією сприйняття дійсності. Іншим способом є наочно-дієве мислення. Воно також практичне, основане на виборі дій з певною метою. Пам'ять зберігає інформацію про дії, що забезпечують досягнення поставленої мети. Професійне конкретне мислення пов'язане з абстрактним, вони взаємодіють відносно одного й того ж предмета та можуть використовуватись фахівцем у різних пізнавальних діях. На відміну від побутового, професійне практичне конкретне мислення керується поняттями, визначеними на рівні абстрактного мислення, тобто наукою.

Питання, що виникли в результаті сумнівів щодо тотожності логічних методів дослідження абстрактних та конкретних предметів, обговорювались відносно проблеми юридичної кваліфікації: чи досягає бажаної пізнавальної мети кваліфікація конкретних юридичних фактів з точки зору логіки абстрактного мислення? З юридичної точки зору кваліфікація означає встановлення повної або часткової ідентичності суттєвих ознак правопорушення. Але чи можлива в принципі ідентичність ознак абстрактного предмета, що створюється людським мисленням шляхом узагальнення обмеженої кількості ознак до сутте-

вих з абстрагуванням від індивідуальних ознак і предметної форми, та конкретного предмета, для дослідження якого саме індивідуальні ознаки та предметна форма (образ) можуть бути суттєвими? З приводу цього висловлюється Р. Ціппеліус: «Часто виникають сумніви щодо кваліфікації фактів (в наведеній вище ситуації: St1, St2, St3...) як ознак закону (t1, t2, t3...), адже сумнівною виглядає сама можливість кваліфікувати конкретні факти як абстрактні поняття. «Кваліфікувати» означає «встановити» принаймні часткову ідентичність. У цьому сенсі зрозуміло, що означає кваліфікація більш конкретного явища як підвид більш загального, наприклад, поняття ссавця (з ознаками m1, m2, m3, m4, m5... які його характеризують) можна кваліфікувати як підвид поняття тварини (яку визначають лише ознаки m1, m2, m3, а решта ознак не мають значення). Очевидно, що більш спеціальне поняття «ссавець» має всі ознаки більш загального поняття «тварина» (відтак до цієї межі існує ідентичність ознак загального і спеціального), і крім того кілька ознак, які, власне, і дозволяють поділити тварин на ссавців та інших (ці ознаки – у даному випадку m4 і m5 – є *differentia specifica*)»¹. У даному прикладі ідентичність є частковою і стосується родового і видового поняття (про тварин і ссавців), але не одиничних понять, що утворюються з приводу фактів. З логічної точки зору родові і видові поняття знаходяться у відношенні підпорядкування, тобто частково збігаються: їх обсяги поєднуються на множині видового поняття, а зміст – навпаки, має спільні родові ознаки. В субсумції маємо відношення загального та одиничного обсягів, де змістовна відмінність є ще більшою, від чого виникає необхідність урахування онтологічних і змістовних характеристик юридичного факту. Тобто це питання вимагає розвернути методологічний ресурс в площині співвідношення формальної логіки та онто-логіки, логіки абстрактного та конкретного мислення. Як зазначає Р. Ціппеліус, це питання «можна розкривати достатньо глибоко, аж до суперечки стосовно глобальних філософських понять»².

Розширення кола методології логіки, обумовлене сумнівною результатом підпорядкування конкретного факту загальній нормі права,

¹ Ціппеліус Р. Юридична методологія: навчальний посібник. Чернівці: «Рута». 2003. С. 157.

² Там само.

здійснюється завдяки залученню додаткових аналітичних процедур *герменевтичної логіки* – тлумачення та інтерпретації. Це означає, що проблема кваліфікації спочатку пов'язана з необхідністю уточнення значення абстрактної норми права шляхом її тлумачення, більше того: «питання необхідно ставити не як проблему кваліфікації, а як проблему тлумачення»¹. А конкретні факти потребують інтерпретації, що здійснюється відносно їх контекстів з набуттям юридичного значення.

Тлумачення як процедура встановлення загальноприйнятого значення мовного виразу правової норми є семантичним різновидом інтерпретації в системі семіотичного аналізу. Співвідношення дедуктивної та герменевтичної форм надає методу *modus ponens* умовно-категоричного силлогізму значення «зовнішньої логічної рамки» і в цій силлогістичній формі інтенціонально шляхом тлумачення уточняється більший засновок. При уточненні обсягу норми для її конкретизації має значення *типовість* конкретної ситуації. Знання про типологічний об'єкт виникли в герменевтичній логіці, та в сучасній логіко-герменевтичній науці воно оформляється в особливий вид одиничних понять². Й. Хладеніус називає такі поняття «прикладями» (*exempla, Exempel, Muster, Proben, Beyspiele*), що репрезентують класи предметів у певних ситуаціях (випадках). Ці поняття можна назвати «екземплярними поняттями»³, що дає можливість ясно сприймати об'єкт юридичної кваліфікації, бо в цих поняттях відображаються типові суттєві ознаки класу. Причому типовість об'єкта буде обумовлена й типовістю обставин. Відповідність або невідповідність ознак конкретного випадку з типовим об'єктом буде визначальним для його типовості або нетиповості. Таким чином, типологічний об'єкт постає як міра цієї відповідності.

Виходячи з цього, можна пояснити відмінність логічних технологій розгляду двох засновків в *modus'і ponens* умовно-категоричного силлогізму. Практична ситуація вимагає логіко-юридичного аналізу, скоро-

¹ Ціппеліус Р. *Юридична методологія: навчальний посібник*. Чернівці: «Рута», 2003. С. 158.

² Юркевич О. М. *Практична логіка юристів: мереологічний підхід. Філософія права і загальна теорія права. Наук. журнал*. Київ: Редакція журналу «Право України», 2012. № 1. С. 234–243. Юркевич О. М. *Логічна культура практичного мислення юристів. Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна, № 992. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. Вип. 45. «Людина у XXI столітті: тенденції, засоби, перспективи змін». Харків, 2012. С. 109–116.

³ Там само. С. 234–243.

ваного метою права. Відносно більшого засновку, окрім традиційної стандартної побудови судження певного типу (імплікації з істинним значенням), виникає необхідність у семантичній інтерпретації (тлумаченні), мета якої – встановлення предметного значення. Таким чином з'ясовується загальне (предметне) значення юридичної норми. А в меншому засновку, окрім традиційної стандартної побудови судження певного типу (категоричного судження з підтвердженням антецеденту більшого засновку), виникає необхідність у прагматичній інтерпретації, мета якої – встановлення смислового значення (сенсу). Таким чином, з'ясовується смислове значення юридичної норми через аналіз обставин конкретного факту, тобто з використанням контекстуального аналізу, що запроваджений в герменевтиці.

Як пояснення, так і розуміння з точки зору формальної логіки поділяють на сильне та слабке. *Сильне розуміння* постає як «підведення явища, що підлягає розумінню, під відому загальну оцінку»¹ та має дедуктивну форму побудови. Наприклад: «В доказовій медицині лікар в своїх професійних діях повинен керуватись медичним протоколом. N – лікар. N повинен керуватись медичним протоколом». Розуміння виникає як змістовний результат, здобутий шляхом дедуктивного висновку. Більший засновок містить загальне судження, змістом якого є медична норма, що є соціальною цінністю та розповсюджується на суб'єкта N даного силогізму. *Слабке розуміння* основане на каузальному твердженні та побудоване індуктивно. Цей тип розуміння називають цільовим (телеологічним, мотиваційним)². Наприклад: «Якщо в моєму домі в холодний період року включити опалення, то буде тепло. Мені потрібно, щоб вдома було тепло. Тож необхідно включити опалення». В першому засновку мова йде про засіб, необхідний для досягнення певного результату. Другий засновок є оцінним твердженням, в якому результат (тепло) представлений як мета, крім того, імплікація «причина – наслідок» перетворюється у зв'язок «мета – засіб». А в висновку мова йде про дію, яку потрібно здійснити для досягнення поставленої мети. У юридичній герменевтиці у питаннях тлумачення при правозастосуванні одним із способів отримання висновку є історична індукція. Індуктивний висновок використовується як при розумінні об'єктивної,

¹ Ивин А. А. Основы теории аргументации: учебник. Москва: Владос, 1997. С. 234.

² Там само. С. 351.

так і суб'єктивної історії, в якій формуються сенси. Так, систематизація об'єктів юридичного значення подібна логіці об'єктивної історії, а процедура судочинства передбачає використання логіки суб'єктивної історії. Висновки, що є результатом розуміння, формуються в життєвих контекстах. Суб'єктивні переживання не оцінюються за допомогою логічних значень істинності або хибності, але вони набувають значень *правди і неправди*.

Герменевтична логіка телеологічно обумовлена ідеєю цілого, яка в практичних міркуваннях виражена за допомогою загальнозначущих ціннісних висловлювань. У сучасних логічних теоріях герменевтична логіка пов'язана також з логікою практичного висновку, логікою абсолютних оцінок та причинності. Таким чином, герменевтична логіка є специфічною онто-логікою, що відрізняється від логіки абстрактного мислення. Те, що в абстрактному мисленні є несумісним, може знайти своє виправдання в онто-логічному сенсі. У мереологічному¹ аспекті герменевтичної логіки часто не відбувається абстрагування відносно образу і характеристик конкретних предметів дійсності. Формування логіки гуманітарного предмету в логічних дослідженнях поширює можливості методології логіки, технік логічного аналізу тощо.

Будь-яке розуміння передбачає ототожнення цінностей. Тому, як додаткове щодо основного значення типологічного об'єкту при юридичній кваліфікації може залучатись ціннісне значення, відоме з *аксіологічної модальності*. У дедуктивній формі здійснюється підведення під цінність, де аксіологічні поняття мають значення типових об'єктів (наприклад, «добрі звичаї»). Герменевтично обумовленою є й телеологічна перспектива, необхідна при використанні типологізації в правозастосуванні: «Надання проблемі правозастосування такого типізованого вигляду напрошується тому, що таким чином разом з вирішенням конкретної проблеми погляд завжди буде спрямований у майбутнє з огляду на потреби вирішення оцінки в подібних ситуаціях, що виникатимуть потім»². За часів Л. Вітгенштейна процес розуміння називався «виправданням» (апологією). Виправдання на відміну від пояснення здійснюється не шляхом застосування критеріїв логічної істини, а шляхом підведення конкретних умов під цінність. Через ак-

¹ Мереологія – вивчення партитивності (кількісно-розділових значень), важливе поняття онтології, семантики природних мов і когнітивних наук.

² Ціппеліус Р. Юридична методологія: навчальний посібник. Чернівці: «Рута». 2003. С. 162.

сіологічну модальність та логіку можливих світів формується логічна аналітика, що має можливість роз'яснити відмінності національних систем законодавства.

Модальна логіка, перші поняття якої відомі з часів Арістотеля¹, є одним з напрямків розвитку сучасної логіки. Серед багатьох різновидів модальної логіки саме деонтична модальність використовується для логічного дослідження характеру правової норми. Деонтична модальність виражається за допомогою логічних операторів понять «обов'язково», «заборонено», «дозволено», «нормативно нейтрально». Аксиологічна модальність, пов'язана з деонтичною модальністю, дає додаткове значення та використовується при кваліфікації. Деонтична модальність як вираження характеру норми є специфічним волевираженням в праві. Тому розуміння в юридичній герменевтиці відбувається у два етапи – спочатку розуміння обставин, а потім – оцінювання. Є. В. Булигін відзначає, що: «Його (розуміння) можна віднести не тільки до значення, але також і до сили, якби хтось сказав: «Я розумію, що він бажає наказати мені зробити щось, але я не знаю мови, якою він говорить». Перше вживання «розуміти» відсилає до ілюкативної сили... Друге вживання відсилає до значення і тут знання мови є суттєвим»².

Принцип логічності є одним з загальних принципів тлумачення закону, поряд з принципами моральності, справедливості, розумності намірів законодавця. За принципом логічності, тлумачення повинно відповідати правилам і законам логіки, не містити логічних помилок. Використання цього принципу забезпечує захист правової норми від абсурдного змісту або від надання нормі абсурдного змісту шляхом її тлумачення, доведення змісту норми до абсурду в умовах юридичної полеміки. Принцип логічності вимагає також уникнення протиріч між нормами закону.

Окрім принципу логічності важливим є *логічний спосіб тлумачення*. Він найчастіше використовується у випадках, коли через невдалу граматичну форму неможливо досягти розуміння, коли знаходять суперечності між окремими нормами тощо. Логіко-структурний аналіз форм

¹ Арістотель. Об истолковании. *Политика. Метафизика. Аналитика* / пер. с древнегреческого. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2008. С. 485–504. (Гиганты мысли).

² Булигин Е. В. Избранные работы по теории и философии права / пер. с англ., нем., испанского; под науч. ред. М. В. Антонова, Е. Н. Лисанюк, С. И. Максимова. Санкт-Петербург: Алет-Пресс, 2016. С. 363.

думки дозволяє встановити логічне значення істинності (формальної правильності) думки та прояснити її правовий зміст, співставити отримані результати з результатами граматичного тлумачення. У ситуації, коли є прогалини в праві, логічний спосіб тлумачення дозволяє використовувати аналогію права і аналогію закону для конструювання нової правової норми.

Методологія логіки широко використовується в юридичній аргументації, де є різні види обґрунтувань, що застосовуються залежно від пізнавальної мети. Доказове обґрунтування найбільш важливе для практики судової аргументації. Юридична аргументація передбачає певний комплекс знань, в якому важливе місце займає логічне знання про структуру, види аргументів та аргументації, правила висновку тощо. Логічні знання корелюються з юридичними, такими як норми процесуального права, доказове право. У цьому аспекті поняття юридичної аргументації¹ тісно пов'язане з поняттями правової аргументації, нормативної аргументації, доктринальної аргументації, правознавчої аргументації і т. ін.

Логічні теорії доведення та аргументації є теоретичним підґрунтям юридичної аргументації. Історія розробки цієї проблематики пов'язана перш за все з ім'ям Аристотеля, який є автором логічної теорії доведення². Продовжив цю лінію Цицерон, якому належить авторство теорії суддівської аргументації, а також Квінтіліан. У Новий час Ф. Бекон прагнув створити загальну теорію доказів, Т. Гоббс розробив філософську теорію судового обґрунтування, а Г.В. Лейбніц досліджував специфіку модальностей при аргументації, важливих для права, а також питання Балансу Підстав для прийняття судових рішень.

У сучасній науці логіки розвитку теорії аргументації сприяла робота Х. Перельмана³, який запропонував аксіологічний підхід до аргумен-

¹ Юркевич О. М. Юридична аргументація. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т 2: Філософія права* / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 64–67.

² Аристотель. Вторая аналитика. *Политика. Метафизика. Аналитика* / пер. с древнегреческого. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2008. С. 611–682.

³ Перельман, Х.; Олбрехт-Тытека, Л. Из книги «Новая риторика: трактат об аргументации». *Язык и моделирование социального взаимодействия*. Москва: Прогресс. 1987. С. 207–264; Хоменко И. В. Неформальные исследования в теории аргументации: проблема классификации. *Модели рассуждений – 2: Аргументация и рациональность: сб. науч. ст.* / под общ. ред. В. Н. Брюшинкина. Калининград: Изд-во РГУ им. Канта. 2008. С. 50–61.

тації, в тому числі, правового призначення. Він доводив, що аргументи здорового глузду, які засновані на цінностях, хоча і не мають доказової сили з точки зору строгих логічних правил доведення, але вони є досить переконливими. Перельман пропонує «нову риторику», яка відроджує в сучасній культурі традиції античної риторики та діалектики.

У новому розумінні аргументація допускає множинність технік аргументації, в тому числі, в судових дебатах. Серед найвідоміших також є робота С. Тулміна¹, а також співавторів Ф. ван Еемерена та Р. Гроотендорста². С. Тулмін запропонував поняття аргументативного поля, а також певний стандарт для аналізу судової аргументації. Ф. ван Еемерен і Р. Гроотендорст створили новий концепт «прагма-діалектики», в якому визначили етапи раціональної дискусії та правила критики аргументів. Д. Волтон продовжив на сучасному рівні розвиток діалектичної аргументації³. Серед українських дослідників проблеми юридичної аргументації досліджують І. В. Хоменко⁴, О. Ю. Щербина⁵, В. О. Тягло⁶, О. М. Юркевич⁷ та ін.

У теорії юридичної аргументації виділяють аналітичну та діалектичну моделі, в яких формується монологічна та діалогічна (комунікативна) типи аргументації. Аргументація відбувається на теоретичному або емпіричному рівнях, де обґрунтування націлене або на настання наукового переконання, основаного на науковому знанні, або на переконання, що ґрунтується на практичному досвіді. Наукове переконання базується на раціональних підставах і може змінюватись залежно від зміни когнітивних ідеалів (еталонів аргументації): «Наприклад, в епоху Античності віддавали перевагу доведенню і спростуванню. У той же час узагальнення на основі індукції, аналогія, апологія (виправдання)

¹ Toulmin S. *The Uses of Argument*. Updated edition. Cambridge: Cambridge University Press. 2007. 243 s.

² Еемерен Ф. Х. *Аргументація, комунікація и ошибки*. Санкт-Петербург: Васильевский остров, 1992. 207 с.

³ Walton Douglas N. *Legal argumentation and evidence*. The Pennsylvania State University Press. 2002. 374 s.

⁴ Хоменко І. В. *Неформальна логіка та аргументативне міркування. Філософська думка*. Київ. 2016. №3. С. 34–46.

⁵ Щербина О. Ю. *Логіка та юридична аргументація: монографія*. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2013. 304 с.

⁶ Тягло О. *Сила аргументу з незалежними резонами. Філософська думка*. Київ. 2005. №6. С. 32–39.

⁷ *Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія / за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов.* Харків: Право. 2015. 336 с.

розглядалися як екстранаукові логічні форми. В епоху Відродження і на початку епохи Нового часу набула розвитку індукція, а щодо дедукції існувала недовіра. У класичну епоху в науці особливу увагу приділяють точності, строгості наукової аргументації. Аргументація переважно будувалась на основі математичної гіпотези. У неklasичній науці перевага надавалась модельному поясненню. З'являються імовірно-статистичні форми аргументації, використовується виправдання. Обмежується сфера використання класичного доведення. Поєднуються характеристики «визначальності» та «вимірюваності». На сучасному етапі розвитку науки формується значення аксіологічного (ціннісного) аргументу, оновлюється знання щодо апології¹.

У юридичній аргументації також є відмінність між правознавчим та практико-правовим типами. Логічними критеріями правильності правознавчої теоретичної аргументації є системність та несуперечливість. А відмінністю від загальнонаукових теоретичних критеріїв є відсутність критерію незалежності, який використовується переважно в логічних та математичних аксіоматичних системах. Відносним є критерій повноти, який щодо правової системи визначається необхідністю й достатністю підстав.

Юридична аргументація пізнається через встановлення логічної форми, складові якої не відрізняються від структурних складових доведення. Логічна структура юридичної аргументації складається з тези, аргументів та демонстрації (обґрунтування). Для тези характерними є ознаки, що визначаються законом тотожності та непротиріччя: однозначність, несуперечливість та незмінність. На теоретичному рівні в правознавстві теза представляє гіпотезу авторського наукового концепту, що виражає точку зору науковця-правника. До логічних характеристик аргументів належать істинність, незалежність, несуперечливість та достатність. А обґрунтування формується за логічними правилами виведення.

Логічна форма юридичної аргументації представлена системою пов'язаних аргументів, що побудована за принципом несуперечності. Суперечлива теорія є логічно недосконалою, тривіальною. Але пов-

¹ Юркевич О. М. Юридична аргументація. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т 2: Філософія права* / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право. 2017. С. 65–66.

ністю позбавитись протиріч при доведенні в гуманітарному пізнанні, в тому числі в правовій сфері, неможливо. Щоб не вважати аргументацію безсенсовною і тривіальною, сучасна паранесуперечлива логіка пропонує локалізувати протиріччя у певному фрагменті теорії, щоб запобігти її руйнуванню та відкрити можливість для усунення протиріч.

Теоретичні аргументи поділяються на три види. Перший з них – це аргументи опису, які містять суттєві ознаки досліджуваних предметів та від яких залежить істинність теорії. Аргументи пояснення стосуються описових аргументів та використовуються для доповнення змісту досліджуваного предмета. Аргументи прогнозування наводяться шляхом поширення вже відомих ознак на майбутнє досліджуваного предмета. Таким шляхом створюються прогностичні предмети футурологічних теорій або частин теорій. Для побудови теорій використовується гіпотетико-дедуктивний метод.

Науково-теоретична, зокрема правознавча, аргументація може бути методологічною або емпіричною. У методологічній аргументації використовуються переважно аподиктичні судження (про необхідність). Для емпіричної аргументації використовуються асерторичні судження (про факти).

Практична юридична аргументація ґрунтується на логічних принципах системності, повноти (достатності), непротиріччя. В юридичному професійному міркуванні використовується переважно логіка конкретного практичного мислення. За змістом юридичні аргументи можуть бути як правничими, так і позаправничими (медичними, економічними, історичними і т. ін.), яким надається юридичне значення. Такі аргументи досліджуються у поєднанні логічної та юридичної форм. Логічна форма юридичного аргументу визначається його формально-логічною структурою. Процедурна юридична форма визначається вимогами процесуального права певної правової галузі. Залежно від джерела отримання в теорії юридичної аргументації розрізняють п'ять типів юридичних аргументів: фактичні, персонологічні, правові, соціологічні, логічні. В логіці вони отримали назви: аргументи «до речей» (*ad rem*), «до людей» (*ad hominem*), «до права» (*ad ius*), «до закону» (*ad lex*), «до прецедентів» (*ad stare decisis*), «до публіки» (*ad publicum*), «до здорового глузду» (*ad ratio*) та ін. У експертних висновках також використовуються аргументи різних наукових галузей. Аргументи оцінюються як істинні (відповідні логічним нормам) чи хибні; коректні

(підтримані доктриною, правовою теорією або реаліями) чи некоректні; релевантні (прийнятні з точки зору захищеності правового та морального аспектів) чи нерелевантні. Аргументи, що не відповідають даним критеріям, вважаються псевдоаргументами.

У юридичній аргументації використовуються як основні аргументи (докази), так і допоміжні. Види доказів описані в теорії доказового права. Вони відрізняються в кожній з галузей права джерелами свого походження. Серед допоміжних в юридичній аргументації можуть використовуватись такі аргументи, як «аргумент до авторитету», «аргумент до милосердя», «аргумент до користі», «аргумент до історії» та ін. Але слід відрізнити характер їх використання від софістичних аргументів, що не вмотивовані соціальною відповідальністю та фаховим обов'язком юриста, а користю або амбіціями, іншими морально негативними чинниками. З метою поглиблення раціоналізації процесу юридичної аргументації при проведенні логіко-структурного аналізу може здійснюватись побудова таблиці аргументації та дерева аргументації, а також розроблятися карти аргументативного процесу¹. Сила аргументу може обчислюватись за допомогою логічної теорії ймовірності².

У юридичній аргументації за герменевтичною логікою використовуються порівняльні міркування, в яких конкретний факт порівнюється з типовим об'єктом. При цьому здійснюється моделювання певного типу. Найстарішою моделлю юридичної аргументації в юриспруденції є дедуктивна, яка ґрунтується на правилах силогізму. Згідно цієї моделі, рішення будь-якого правового казусу, яке за цими правилами розглядається як менший засновок або висновок, виводиться з чинної юридичної норми – більшого засновку.

Індуктивна модель юридичної аргументації виникла пізніше внаслідок потреб дослідницької практики. Створення індуктивного методу як наукового методу пізнання було реакцією на недосконалість дедуктивного методу, а для юридичної аргументації – дедуктивної моделі, тому індуктивна модель юридичної аргументації ґрунтується на протилежних засобах і прийомах юридичного дискурсу щодо де-

¹ Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія / за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків: Право. 2015. С. 168, 175.

² Тягло О. Сила аргументу з незалежними резонами. *Філософська думка*. Київ. 2005. № 6. С. 32–39.

дуктивної. Її формулювання і остаточне утвердження тісно пов'язані зі становленням і розвитком соціологічної юриспруденції та її варіантів – від школи вільного «живого права» Є. Ерліха та Р. Паунда до американської і скандинавської шкіл правового реалізму.

Абстрактно-дедуктивна юриспруденція, за Є. Ерліхом, вступає у суперечність зі всією сучасною наукою, в якій переважає індуктивний метод. Звідси центр ваги розвитку права переноситься ним з формально встановлених державою норм у суспільство, у соціальні відносини, які породжують право.

Питання сили і вагомості юридичної аргументації були розроблені в теорії раціонального дискурсу Р. Алексі¹. Умови раціонального практичного аргументування містять правила, притаманні системі класичної раціональності. Але види аргументації, їх критерії, використання теорії ймовірності для прорахування сили аргументу та інші особливості цього підходу свідчать про розширення логічного інструментарію.

Таким чином, для дослідження права юридична методологія містить комплекс методів логіки, як теоретичної, так і практичної спрямованості. У професійних аналітичних процедурах правники користуються як абстрактним, так і конкретним мисленням, де конкретне мислення, на відміну від побутового, також орієнтоване на принципи правильного мислення, на строгу логіку. В арсеналі логічних методів дослідження права акумулюються основні принципи, закони і правила логіки, що обумовлюють розумність права. Традиційно використовується комплекс методів логіки, відносно новими методологічними ресурсами є юридична логіка, принцип логічності та логічний спосіб тлумачення, герменевтична логіка, мереологія, модальна логіка, логічна теорія аргументації тощо.

Подальша розробка логічних методів дослідження права пов'язана з перспективами раціоналізації правових предметів та парадигмальними змінами у юридичній та логічній методологіях в бік прагматизації та цифровізації. Зокрема, актуальною є розробка логічних критеріїв парадигми фахового конкретного мислення. Відмінність відносно абстрактного мислення можна зазначити таким чином: парадигма абстрактного мислення оснований на співвідношенні роду і виду, а па-

---

¹ Alexy R. Theorie der juristischen Argumentation: die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung: Antwort auf einige Kritiker. Frankfurt am Main: Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft. 1996. 435 s.

радика конкретного мислення – на співвідношенні частини і цілого. У такому відношенні мова йде про сумісність критеріїв традиційної і класичної логік з мерєологією. З цими завданнями парадигмального масштабу пов'язані й дослідження з юридичної логіки, яка на сьогодні відноситься до неklasичної неформальної логіки. Посилюється увага й до якісного тлумачення правових норм, що потребує розвитку герменевтичної логіки, яка є також неklasичною та неформальною. З її допомогою здійснюються тлумачення та інтерпретація за моделлю герменевтичного кола з його діалектикою частини й цілого. У цьому аспекті комплексний характер логіки юристів постає в одночасному використанні двох логічних парадигм (типів мислення), на основі яких структуруються також два типи інтерпретації.

3.5. Профілактична робота як основний напрямок діяльності Національної поліції України в умовах соціальних трансформацій

Існування громіздкої системи правоохоронних органів, діяльність яких направлена лише на розкриття злочинів, ніколи не було ефективним тому, що не вело до зниження рівня злочинності як в кількісному, так і в якісному вимірах. Профілактична діяльність, яка скерована на попередження злочинності та її причин, є тією функцією правоохоронної системи, що здатна спрямувати її основні зусилля на заходи щодо зменшення криміногенної ситуації в Україні. У свою чергу, покращення правопорядку має дати позитивний сигнал для розвитку всіх сфер суспільного життя. У зв'язку з цим, у профілактичній роботі необхідно застосовувати найсучасніші наукові розробки. Необхідність профілактичної роботи правоохоронців підтверджується значною кількістю розробок як вітчизняних, так і іноземних вчених, що переважно стосуються прикладних питань.

Історія існування вітчизняної правоохоронної системи може бути розбита на два великих періоди: період перебування України у складі СРСР як Української Радянської Соціалістичної Республіки і період незалежності, який розпочався після розпаду СРСР і продовжується

по сьогодні. В кожному з цих періодів можна побачити різне ставлення до профілактичної роботи правоохоронних органів, а саме радянської міліції та Національної поліції України.

Сама ідея створення міліції на початку існування СРСР передбачала певне відсторонення від моделі царської Росії, де поліцейські структури (жандармерія тощо) розглядались як каральні органи, а також наближення новоствореного правоохоронного органу та його представників до пролетаріату. Вважалося, що таке зближення дозволить працівникам новоствореного органу узнати про можливі злочинні плани та попередити скоєння злочинів. Варто відмітити, що вже в ті часи держава замислилась над створенням окремої системи, яка б працювала з неповнолітніми.

У подальшому, разом з укріпленням держави радянська система профілактики злочинності все більш централізувалася, оформлювалася її нормативно-правова база. Проте у період 30–40 років ХХ століття радянський режим фактично зупиняє профілактичну роботу, зосереджуючись на каральних методах. Розуміння значущості профілактики для попередження злочинності відновлюється у 60-х роках, тоді ж оновлюється законодавство щодо профілактичної діяльності, а у структурі МВС створюються спеціальні профілактичні групи на місцях. У 80-х роках в структурі МВС створюється спеціальна Профілактична служба органів внутрішніх справ, куди входять підрозділи з боротьби зі злочинністю неповнолітніх та дільничних інспекторів міліції зі збереженням повноважень.

Подальше удосконалення радянської системи МВС призвело до того, що профілактична робота стає функцією усіх правоохоронних підрозділів без конкретизації сфер, повноважень та функцій. Лише у 1988 році, фактично в останні роки існування СРСР, була зроблена остання спроба створити в структурі МВС Управління профілактики, яке повинно було координувати цей напрямок роботи всіх уповноважених структур та формулювати концептуальні ідеї розвитку профілактичної діяльності¹.

В перші роки незалежності в Україні діяв Закон «Про міліцію» від 1990 року. За радянськими традиціями, міліція в ньому – це «державний

---

¹ Основные этапы становления и развития системы профилактики правонарушений в органах внутренних дел [Електронний ресурс]. URL: <http://sdo.institutemvd.by/mod/book/view.php?id=4467&chapterid=5155> (дата звернення: 25.04.2020 року).

озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань»¹. Цим акцентується увага на спеціальному озброєному статусі даного правоохоронного органу, діяльність якого базувалася на принципі законності. Саме цей принцип яскраво показував, що міліція є органом виконавчої влади, який, перш за все, підкорюється закону, а не діє відповідно до суспільних потреб. Таким чином, держава мала можливість коригувати напрямки діяльності міліції, не зважаючи на ставлення громадськості до цього. Закон містив норми, згідно з якими на міліцію покладалась профілактична функція з попередження злочинності, але в межах принципу законності. Застарілий Закон «Про міліцію» було замінено більш сучасним Законом України «Про Національну поліцію» лише у 2015 році.

З прийняттям Закону «Про Національну поліцію» змінився статус цього правоохоронного органу, а також вектор його діяльності, зокрема у профілактичній сфері.

Перш ніж розглядати профілактичний аспект діяльності Національної поліції, варто виявити ступінь дослідженості даного питання в працях зарубіжних та вітчизняних науковців.

Аналіз певної кількості джерел дозволяє виокремити різні вектори зацікавленості іноземних науковців профілактичною роботою місцевих поліцейських органів.

Канадський дослідник Дж. Ліндсей, не вдаючись у теоретичні засади розуміння профілактики, взагалі ставить під сумнів ефективність систематичних профілактичних дій. Позитивний результат профілактики – це завжди або удача, або щасливий випадок. Як зазначає теоретик, заради такої удачі мало хто буде ризикувати спокоєм жителів чи своєю репутацією. Самої ж профілактики жителі побоюються іноді більше, ніж злочинності. До того ж, на думку вченого, вона не завжди співпадає з іншими поліцейськими функціями. Тому головна мета роботи поліції – попереджати погані справи².

Певний сумнів щодо здатності поліції займатись профілактичною діяльністю висловлює також колектив авторів у складі П. Краткоскі,

¹ Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 № 565-ХІІ [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12> (дата звернення: 25.04.2020 року).

² Lindsay J. The crime prevention continuum: A community policing perspective on crime prevention in Canada. *International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention Conference* (The Hague, Netherlands, 2003). The Hague, 2003. P. 42–57.

Д. Даса, А. Верма. Причиною цього, на їх думку, є нездатність поліції швидко підлаштуватися під швидкоплинні суспільні зміни. Робота поліцейських організацій та їх персоналу є досить стабільною і стійкою до змін, а профілактика сприймається як «соціальна робота». Тим більше, поліцейські органи не готові відмовитись від своєї насильницької функції у бік профілактичної. Це можливо лише за умов спеціальної перепідготовки поліціантів¹.

Деякі автори звертають увагу на те, що успішність профілактичної роботи напряму залежить від урахування локальних особливостей певних територій. Так, канадський вчений К. Т. Грифіц резюмує, що географічна ізоляція, соціальні проблеми та історія недовіри до поліції у поєднанні зі структурою, за допомогою якої надаються поліцейські послуги, створюють значні проблеми для розвитку та стійкості ініціатив з попередження злочинності. Однак унікальні умови життя північних громад Канади також надають певні можливості для створення партнерських відносин між поліцією та громадами, що ґрунтуються на їх взаємній довірі, і здатні забезпечити основу для ефективних програм з попередження злочинності².

Про національні особливості профілактичної політики правоохоронних органів пишуть, у свою чергу, угорські дослідники Ф. Банфі та І. Саркозі. В Угорщині, за їх спостереженням, зростає злочинність. Її попередження вимагає більш тісної співпраці поліції зі співтовариством. Оскільки злочинність, на їхню думку, є локальною проблемою, тож вона вимагає локальної профілактики, а також розробки та реалізації місцевої стратегії. Охорона громадського порядку є найкращим підходом для підвищення ефективності поліції у досягненні цієї мети³.

На об'єднанні зусиль поліції та всього суспільства наголошують також канадські вчені К. Сандерс та Д. Ланган. Автори наголошують на необхідності сумісних заходів для підтримки правопорядку в суспільстві, тому зусилля по забезпеченню профілактики злочинності

---

¹ Kratcoski P., Das D., Verma A. World perspective on crime prevention: A community policing approach. *International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention Conference* (The Hague, Netherlands, 2003). The Hague, 2003. P. 224–241.

² Griffiths C. T. Policing and community safety in northern Canadian communities: challenges and opportunities for crime prevention. *Crime prevention & community safety*. 2019. Vol.3. №3. P.246–266.

³ Banfi F., Sarkozi I. Crime prevention in Hungary: A community policing approach. *International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention Conference*. (The Hague, Netherlands, 2003). The Hague, 2003. P. 168–179.

включають партнерство поліції з різноманітними громадським організаціями та суспільними службами. Зовнішнім проявом такої партнерської взаємодії є складання Ситуаційних таблиць суспільства, які закріплюють певні управлінські заходи, що є технологіями соціального контролю. Вказані технології перерозподіляють відповідальність за безпеку суспільства та зниження ризиків для суб'єктів. Самі таблиці не дозволяють поліції відсторонитись від дій і заходів безпеки¹. Американський правник С. Лаб пропонує не тільки об'єднати зусилля поліції та суспільства, але зайняти поліцейським органам лідерські позиції в профілактичній діяльності. Посадові особи поліції повинні допомагати виявляти проблеми, заохочувати жителів та інших осіб до вирішення певних ситуацій, а також допомагати в оцінці цих зусиль. Замість того, щоб намагатись вирішити соціальні проблеми самостійно, поліція має співпрацювати з усіма колами суспільства, щоб зробити громади більш безпечними для проживання².

Підтримуючи тезу про взаємодію поліції та суспільства, сербський дослідник Е. Кесетович звертає увагу на імідж поліції. Якщо поліція охороняє та захищає лише невелику частину суспільства – забезпечені прошарки – вона ніколи не зможе повністю виконувати свої функції, тим більше – профілактичну. Переорієнтація та реформування поліцейських органів на демократичних принципах допоможе повернути довіру населення до правоохоронної системи, що, у свою чергу, дозволить більш ефективно попереджати злочинність³.

Цікавим є дослідження американських авторів Л. Рен, С. Чао, Н. Ловрич. Вони звертають увагу на місце волонтерів у профілактиці злочинності. При пошуку добровільних помічників науковці вважають за необхідне враховувати демографічний показник (відсоткове співвідношення чоловіків і жінок), стан добросусідства у населених пунктах, різноманітність політичних поглядів. Проте, як показали статистичні

¹ Sanders B., Langan D. New public management and the extension of police control: community safety and security networks in Canada. *Policing & Society*. 2019. Vol. 29. № 5. P. 566–578.

² Lab S. Community policing as crime prevention in the United States. *International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention Conference*. (The Hague, Netherlands, 2003). The Hague, 2003. P. 3–13.

³ Kesetovic E. Police public relations in function of crime prevention. *4th Biennial International Conference on Policing in Central and Eastern* (Ljubljana, Slovenia, 2002). Ljubljana, 2002. P. 193–203.

дані, демографічні й політичні критерії займають останнє місце при формуванні руху волонтерства на певних територіях¹.

Проведений аналіз публікацій іноземних науковців з тематики профілактики злочинності показує наскільки різноманітне та широке коло проблем досліджується авторами стосовно профілактичної роботи, що ще раз показує актуальність цих досліджень. Також варто звернути увагу на переважаючий практичний аспект цих розробок. Головною метою іноземних дослідників є безпосереднє вирішення тих питань, які з'являються в процесі реалізації профілактичних заходів. Незважаючи на певні сумніви, переважна більшість авторів вважає, що профілактична функція правоохоронної системи є необхідною як для розвинених країн, так і країн, демократія яких знаходиться на шляху становлення.

Намагаючись повно зрозуміти поняття профілактики, вітчизняні науковці намагаються дати як безпосередньо загальне поняття профілактики, так і її визначення для окремих сфер правоохоронної діяльності, наприклад: «Профілактика злочинів під час виконання кримінальних покарань у пенітенціарних установах – це діяльність служб, яка спрямована на виявлення, усунення, нейтралізацію або блокування причин і умов пенітенціарної злочинності та злочинної поведінки»².

Даючи загальне поняття профілактики, вітчизняний теоретик права О. Ключев розглядає її як методологічно складне явище з таких причин: «По-перше, вона є багаторівневою системою заходів, що проводяться державними, недержавними органами та установами, громадськими формуваннями та окремими громадянами для мінімізації дії або нейтралізації причин, що породжують правопорушення або сприяють їх вчиненню. По-друге, профілактика правопорушень – це особливий вид соціального управління, що має за мету зниження інтенсивності процесів детермінації правопорушень, нейтралізацію дії її причин та умов для обмеження правопорушень до соціально прийняттого рівня. По-третє, вона є різноманітною за формами діяльністю, яка спрямована

¹ Ren L., Zhao J., Lovrich N. Participation community crime prevention: who volunteers for police work? *Policing – an international journal of police strategies & management*. 2006. Vol. 29. № 3. P. 464–481.

² Гула Л. Концептуальні підходи до визначення поняття та змісту профілактики (попередження) злочинів у кримінально-виконавчих установах. URL: http://ena.lp.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/ntb/44663/2018n894_Issue_18_Hula_L-Conceptual_going_near_determination_104-108.pdf?sequence=2&isAllowed=y (дата звернення: 26.04.2020 року).

на пошук шляхів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на правопорушення. По-четверте, профілактика правопорушень – це вплив держави, суспільства та їх інститутів на негативні сторони соціального буття з метою усунення, послаблення та нейтралізації причин вчинення протиправних дій та умов, що сприяли їм. По-п’яте, профілактика правопорушень є інтегрованою, багаторівневою взаємодією та взаємозалежністю елементів системи, яка створена для здійснення функцій боротьби із протиправними вчинками»¹.

В. Фелик намагається розглянути зміст категорії «профілактика» через поняття «вид», дослідивши його лексичне значення. Дослідник дає наступне визначення профілактики: «Говорячи про вид профілактичної діяльності Національної поліції, мається на увазі така завершена система дій, що реалізується з метою впливу на один і той же об’єкт, та виражається в певних формах»². Подібно до цього, Я. Посохова дає інтерпретацію поняттю «профілактика» через термін «попередження»³.

Найбільш повне та системне поняття профілактики як функції Національної поліції дає С. Школа: «Одним з основних повноважень поліції є профілактика (превенція) правопорушень, що полягає в цілеспрямованій діяльності підрозділів і служб поліції з метою виявлення, усунення і зниження негативного впливу чинників, що зумовлюють учинення кримінальних і адміністративних правопорушень, формування позитивного середовища соціалізації й коригування поведінки осіб, схильних до вчинення правопорушень»⁴.

Варто відмітити, що профілактична діяльність Національної поліції являє собою одночасно як функцію правоохоронної діяльності, так і її мету, тобто досягнення високого рівня публічної безпеки і порядку, при якому зменшується кількість правопорушень. Більше того, категорія «профілактика» тлумачиться як комплексний вид діяльності, що поєднує в собі не тільки правові, але й психологічні, соціальні

¹ Ключев О. М. Сутність і загальна характеристика профілактичної діяльності на місцевому рівні. *Форум права*. 2006. №2. С. 78.

² Фелик В. І. Класифікація видів профілактичної діяльності Національної поліції України. *Форум права*. 2016. №4. С. 314.

³ Посохова Я. С. Превентивна діяльність поліцейських: психологічні особливості здійснення. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України: матеріали III Міжнародної конференції* (Харків, 24 травня 2018 року). Харків: ХНУВС, 2018. С. 106.

⁴ Школа С. М. Правові засади профілактичної роботи Національної поліції України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. №3. С. 130.

та інші аспекти. При цьому правоохоронні органи вживають профілактичні заходи як у правовій, так іноді і в психолого-педагогічній сфері. Адже вони в межах своєї компетенції вживають заходи щодо усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень, беруть участь у правовому вихованні населення, проводять профілактичну роботу з особами, які ведуть антисоціальний спосіб життя, виявляють схильність до вчинення злочинів, здійснюють адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено, здійснюють контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаними з позбавленням волі.

Говорячи про види профілактичної діяльності Національної поліції, слід зазначити, що існують різні думки з приводу їх систематизації та визначення специфічних ознак кожного з них. Більшість дослідників схиляються до розподілу на такі види: загально-соціальна та спеціально-кримінологічна профілактика. Загально-соціальна профілактика вважається головною та включає підвищення освіти, культури, життєвого рівня населення, що обумовлює гуманізацію людських відносин і пом'якшення звичаїв¹. Спеціальна ж профілактика включає діяльність, що безпосередньо спрямована на усунення або нейтралізацію факторів криміногенного характеру, перевиховання та виправлення осіб, які схильні до вчинення злочину². З цього слідує, що головною відмінністю цих двох видів є об'єкт профілактичного впливу. В першому випадку, об'єкт загальний, тобто культура та рівень гуманізації населення в цілому, а в другому – більш конкретний та особистісний, тобто криміногенні чинники та фактори, що впливають або можуть впливати на дії та поведінку осіб. Незважаючи на все вищезазначене, більш поширеним є підхід О. Ключова, що виокремлює наступні види профілактичної діяльності: загально-соціальна, спеціальна та індивідуальна³. Спробою практичної реалізації цього підходу був проект Закону

---

¹ Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо профілактики насильства над дітьми й дорослими членами сім'ї: навчально-методичний посібник / авт. кол.: Блага А. Б., Журавель Т. В., Заброта Д. Г., Мілорадова Н. Е.; за ред. Г. О. Христової. К., 2012. С. 87, 89.

² Йосипів А. О. Загальносоціальна, спеціально-кримінологічна та індивідуальна профілактика злочинності: правові аспекти. *Науковий вісник Львівськ. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична*. 2010. № 1. С. 320.

³ Ключев О. М. Сутність та місце профілактичних заходів у правоохоронній діяльності. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 196–197.

України «Про профілактику правопорушень»¹. Аналіз даного законопроекту дозволяє визначити характерні ознаки кожного виду профілактичної діяльності. Так, загально-соціальної профілактиці притаманні такі ознаки: 1) заходи, що застосовуються, є універсальними заходами широкої сфери дії (інформаційна пропаганда, виховна робота тощо); 2) об'єктом профілактичного впливу виступає все суспільство, тобто рівень його культури та моральності, рівень поваги до закону; 3) вона здійснюється широкою системою суб'єктів профілактичної діяльності; 4) програми та стратегії її здійснення розробляються та затверджуються в масштабах усієї держави або її окремих регіонів. Вона знаходить своє відображення в різних формах, зокрема, в нормативно-правовому забезпеченні профілактичної діяльності, міжнародному співробітництві у сфері профілактики правопорушень, взаємодії з міжнародними організаціями у сфері профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю тощо. Спеціальний вид профілактичної діяльності демонструє свої особливості, а саме: 1) спрямованість на попередження конкретного виду правопорушень (наприклад, у сфері дорожнього руху) або профілактику правопорушень серед певної соціальної групи громадян (підлітків, раніше засуджених осіб тощо); 2) застосовується більш вузька та спеціалізована система профілактичних заходів, які розроблені саме для попередження відповідних груп правопорушень; 3) здійснюється, як правило, суб'єктами спеціальної кваліфікації, для яких даний вид діяльності є основним. Стосовно індивідуальної профілактики слід зазначити наступне: 1) об'єктом профілактичного впливу виступає поведінка конкретної особи, яка за висновком уповноваженого органу або посадової особи схильна до вчинення правопорушень внаслідок дії на неї несприятливих факторів зовнішнього середовища; 2) здійснюється обмеженою групою спеціалізованих суб'єктів – органами поліції, соціальними працівниками, вихователями та педагогами, психологами, які працюють у шкільних та позашкільних закладах для дітей та підлітків, тощо; 3) до системи профілактичних заходів цього виду входять ті, що зазвичай мають пряму та безпосередню дію, можуть включати певні обмеження особистої свободи та елементи втручання в особистісно-вольову сферу людини. Таким чином, систематизація

¹ «Про профілактику правопорушень»: проект Закону від 29.12.2009 р. URL: <https://cv.court.gov.ua/tu26/6/2358/> (дата звернення 26.04.2020 року).

видів забезпечує більшу ефективність провадження профілактичних заходів, але, на жаль, деякі з них не регламентовані нормативно-правовими актами в достатній мірі, що часто призводить до того, що відповідні заходи залишаються поза сферою діяльності органів поліції, або їх профілактичний вплив відчутно знижується.

Однак, серед дослідників немає зайвих ілюзій стосовно всемогутності права. Так, російський дослідник М. Щедрін зазначає, що суспільство поступово позбавляється марних сподівань стосовно того, що прийняття «вдалого» закону вирішить усі проблеми. Закон застосовують люди, і результат його дії залежить від кваліфікації, старанності й порядності виконавця. Але кожний суб'єкт профілактичної роботи має свої проблеми. Найгостріше вони проявляються в правоохоронній системі. Професіоналізм кадрів, які здійснюють попередження злочинності, у перехідний період помітно знизився. У правоохоронну сферу прийшло багато молодих людей, які не мають необхідної кваліфікації та досвіду. Боротьба зі злочинністю іде завдяки кількості, а не якісному складу суб'єктів профілактики¹.

Не менш важливою у профілактичній діяльності Національної поліції є методологія її здійснення. Сьогодні, на думку вітчизняного дослідника О. Литвинова, найбільш поширені такі методи профілактичної роботи:

— регламентація – полягає в розробці і введенні в дію індивідуального правозастосовного акту, який приписує здійснення певного набору дій особою, що потрапила до орбіти профілактичного впливу. Цей метод характеризується суворою обов'язковістю виконання приписаних дій;

— разовий вплив – передбачає оперативний вплив з боку суб'єкта профілактики в процесі його оперативно-службової або іншої діяльності для досягнення профілактичних цілей. Цей метод застосовується до конкретних ситуацій, пов'язаних зі змінами, які відбулися в мікросередовищі даної особи або за її межами та мають вплив на її життєдіяльність, а також для коригування раніше здійснених заходів у зв'язку з обставинами, що змінилися, або усунення деяких пропусків чи дефектів цих дій;

---

¹ Щедрін Н. В. Основы общей теории предупреждения преступности. Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 1999. С. 34.

– рекомендація – носить форму методичної чи інформаційної допомоги і реалізується за допомогою консультування. Зміст даного методу є різноманітним: пояснення значущості соціально схвалюваної поведінки, роз'яснення суспільної небезпеки і протиправності окремих форм поведінки, попередження з боку посадовця про неприпустимість протиправних дій, роз'яснення можливих шляхів вирішення проблем і т. д.;

– еталонний зразок – припускає проведення заходів, спрямованих на перенесення позитивних характеристик з найефективнішого об'єкту (еталона) на менш ефективний;

– конкуренція – метод, заснований на послідовному перетворенні певних ранжируваних об'єктів впливу залежно від їх пріоритету. Він дозволяє багато в чому без особливих витрат досягати намічених цілей, використовуючи прагнення індивіда бути першим серед рівних. Основними умовами застосування цього методу є максимальна об'єктивність у визначенні пріоритетів впливу, офіційне заохочення досягнутих успіхів, а також стимулювання позитивних змін;

– експеримент – полягає в попередньому, експериментальному перетворенні об'єкту кримінологічного впливу з метою визначення доцільності поширення змін на інші схожі об'єкти і коригування технології впливу. Об'єктами експерименту можуть бути виключно компоненти мікросередовища життєдіяльності правопорушника¹.

Але наведені вище методи є лише різновидами двох основних фундаментальних методів профілактики – примусу і переконання.

Переконання як метод профілактики – це комплекс виховних, роз'яснювальних заходів, які здійснюються з метою перетворення антигромадської спрямованості суб'єктів права, на яких спрямована профілактика, та закріплення їх позитивної соціальної орієнтації. Переконання – основний метод індивідуальної профілактики злочинності. У період перебування осіб на профілактичному обліку можуть досягатися лише найближчі цілі. Такими є недопущення вчинення злочину і подолання або нейтралізація основних антигромадських орієнтацій, що можуть призвести до вчинення правопорушень. Кінцева мета – це перевиховання суб'єкта, формування у нього необхідних суспільству переконань, поглядів, характеристик. Вона визнається досягнутою,

---

¹ Литвинов О. Методи профілактики злочинів. URL: <https://visnikkau.webnode.com.ua/news/metodi-profilaktiki-zlochiviv> (дата звернення 30.04.2020 року).

якщо особа не через страх, а за переконанням не порушує законів і норм моралі. Кінцеві цілі досягаються в процесі подальшого виховання громадянина всіма методами, якими володіє суспільство¹.

Більшість науковців схиляються до думки, що метод переконання є кращим, тому що він забезпечує перевиховання особи без застосування до неї засобів державного примусу, без підкорення її волі – в душі поваги до закону. Він ґрунтується на підсвідомому формуванні у особи переконання у необхідності дотримання законодавства, прищеплює особі високий рівень правової культури тощо. Але особливості правового менталітету та правосвідомості українців не дають можливості повної реалізації цього методу на практиці. Вітчизняний дослідник Ю. Калиновський серед інших виділяє такі риси менталітету українців, як недовіра і несприйняття законів, що пояснюється тривалим знаходженням українських територій під владою різних країн, законодавчі органи яких не часто враховували інтереси українців, також схильність до патрон-клієнтальних відносин, коли людина намагається вирішити певні проблеми без звернення до державних інституцій². Факт значущості клієнтелізму підтверджує і О. Поліщук, який пише, що: «...клієнтелізм є суспільним явищем, яке характерне для усіх типів суспільств, але є найбільш поширеним у суспільствах тоталітарних, авторитарних та перехідних (до таких відноситься Україна – В. Трофименко), оскільки саме в них існує бідність, що породжує нерівність у досягненні та відстоюванні тих чи інших прав; відсутня професійна бюрократія та наявна політична неграмотність населення»³. Таким чином, ми можемо констатувати небажання громадян звертатись до державних інституцій і їхню недовіру до дієвості рішень державних органів, що спонукає державу до певної активності. Тому варто звернутись до альтернативного методу.

¹ Черепненко О. О. Методи діяльності органів внутрішніх справ щодо профілактики злочинності серед неповнолітніх. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*: Збірка наукових праць. Харків : Вид-во Харківського нац. ун-ту внутр. справ. 2006. С. 85.

² Калиновський Ю. Ю. Цивілізаційно-історичні витоки правосвідомості українського народу. URL: <http://oaji.net/articles/2016/3229-1474360832.pdf> (дата звернення 30.04.2020 року).

³ Поліщук О. С. Вплив клієнтелізму на соціальну дію (соціально-філософський аспект). *Гілея*. 2014. № 80. С. 283.

Метод примусу в профілактичній діяльності Національної поліції пропонує шлях нагляду, контролю, заборони та припинення. Однак, відома істина твердить «...кожна монета має дві сторони...», адже цей метод також має свої переваги й недоліки. Існує думка, що в умовах сучасної України більш ефективним є метод примусу, оскільки кожній особі притаманна психологія підкорення силі. Зробивши об'єктивну оцінку розвитку суспільства, можна помітити, що людина постійно комусь або чомусь підкорюється. Їй завжди було простіше слідувати чийсь настановам, ніж самостійно приймати рішення. Тому, координація діяльності спільноти шляхом заборон, обмежень, помірною нагляду і контролю є запорукою правопорядку в соціумі.

Варто відмітити й те, що примусовий метод, який реалізується через профілактичні форми діяльності, має чіткіші нормативно окреслені рамки. Впровадження заходів примусу у профілактичній роботі торкається інтересів особи, може обмежувати її права і, внаслідок цього, такі дії повинні відповідати вимогам законності. Тому законодавець чітко визначає рамки дії примусу.

Особливої уваги потребує профілактична робота Національної поліції, що спрямована на попередження вчинення правопорушень серед неповнолітніх. Оскільки саме ця категорія осіб найчастіше піддається негативному впливу, то наріжним каменем постає питання щодо формування і захисту її правосвідомості. На жаль, злочини, вчинені підлітками і малолітніми особами, щороку зростають. Статистично встановлено, що кожний тридцятий злочин в Україні скоюється неповнолітніми. Причинами таких девіацій стають різні чинники: намагання швидко отримати матеріальну користь, досягти успіху в очах сім'ї, незважаючи на незаконність дій, самоствердження, сумнівне підвищення власного авторитету серед однолітків тощо¹. Однак, незважаючи на різні причини, наслідки постають одні – негативні для будь-якої із сторін. У зв'язку з цим, Національна поліція, керуючись «Концепцією розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» від 24 травня 2011 року, виконує таку профілактичну роботу: 1) проведення інформаційної, роз'яснювальної роботи з сім'ями; 2) впровадження сучасних методів та форм роботи з дітьми, схильними до скоєння правопорушень; 3) вдосконалення моніторингу стану дитячої злочин-

¹ Мінц М. О., Чуб А. Г. Злочинність серед неповнолітніх та заходи щодо її профілактики. *Наукові праці. Соціологія*. 2011. Вип. 144. Том 156. С. 77.

ності та дотримання прав дітей, які потрапили у конфлікт із законом¹. Доречним доповненням до цієї програми може бути пропозиція вітчизняного науковця О. Черепненка, який пропонує власну систематизацію діяльності правоохоронних органів з профілактики злочинності неповнолітніх, що здійснюватиметься по напрямку діяльності та по місцю профілактики. Перший вид у залежності від об'єкта, на який спрямована профілактична діяльність, можна розділити на такі ділянки:

- робота з неблагополучними родинами;
- з дорослими, які втягають неповнолітніх у злочинну діяльність;
- з підлітками, які вчиняють правопорушення;
- з кримінальними, антисоціальними угрупованнями підлітків;
- з іногородніми;
- загально профілактична робота.

Другий блок – в залежності від місця, де здійснюється профілактична робота, її можна розділити на такі ділянки діяльності:

- за місцем проживання;
- за місцем роботи;
- за місцем навчання².

Деякі роки тому, харківський дослідник М. Фіалко пропонував впровадити програми запобігання злочинності неповнолітніх, спрямовані на поліпшення молодіжного дозвілля. Причину він вбачав у наступному: «Кримінологи вважають безцільне марнування часу і неструктуроване дозвілля неповнолітніх негативним чинником, який впливає на підвищення рівня злочинності. Навпаки, «свідоме» дозвілля може утримувати їх від деліктних вчинків»³. Сьогодні Міністерство соціальної політики пропонує реалізацію Банку програм для неповнолітніх у конфлікті з законом, серед яких: «Будь незалежним», «Будь здоровим», «Управління гнівом» тощо⁴. Звісно, дотримання усіх заходів

¹ «Про концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні»: Указ Президента України №597/2011 від 24.05.2011 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5972011-13186> (дата звернення 28.04.2020 року).

² Черепненко О. О. Методи діяльності органів внутрішніх справ щодо профілактики злочинності серед неповнолітніх. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*: Збірка наукових праць. Харків : Вид-во Харківського нац. ун-ту внутр. справ. 2006. С. 87.

³ Фіалко М. І. Неповнолітня злочинність: сучасний стан та напрямки профілактики. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 139.

⁴ Банк програм для неповнолітніх у конфлікті з законом: Міністерство соціальної політики. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/bank-program-dlya-profilaktiki-socialnogo-siritstva.html?PrintVersion> (дата звернення 28.04.2020 року).

профілактичної діяльності не викоринить абсолютно всю злочинність серед неповнолітніх, проте здатне суттєво зменшити статистику правопорушень.

Розглядаючи профілактичну діяльність, слід зазначити, що і сама злочинність не стоїть на місці. Починають з'являтися злочини, зумовлені рівнем технологічного розвитку людства. Вітчизняні науковці О. Шостко та О. Подільчак пишуть стосовно цього: «На фоні зменшення числа загальнокримінальних злочинів світова спільнота зіткнулася з новою структуризацією злочинності. Все більшу частку займають кіберзлочини або суспільно небезпечні дії із застосуванням мережі Інтернет, злочини, вчинені організованими злочинними спільнотами, зокрема, пов'язані з незаконним обігом наркотиків. Такі злочини у своїй більшості є транснаціональними»¹. Наша країна намагається реагувати на подібну еволюцію злочинності. У структурі Міністерства внутрішніх справ створено Департамент кіберполіції. Так, тільки у 2018 році кіберполіція супроводжувала 11131 злочин, що були скоєні за допомогою мережі Інтернет². Маючи таку велику кількість кіберзлочинів, департамент займається і профілактичною роботою: попереджає про мережеве шахрайство, атаки небезпечних вірусів, вразливість обладнання для підключення до мережі Інтернет, надає рекомендації щодо захисту персональних даних та збереження банківських накопичень громадян тощо. В цілому, приклад кіберполіції є показовим в смислі швидкого реагування правоохоронної системи на трансформації у злочинній сфері та технологізацію злочинності.

На основі викладеного, з метою розвитку і покращення видів, форм та методів профілактичної діяльності Національної поліції доречно були б наступні заходи: 1) активізувати таку форму загальної профілактики, як інформаційно-просвітницька робота серед населення, яку здатні проводити територіальні органи юстиції на місцях; 2) запровадити більш тісну сумісну роботу територіальних органів поліції з органами місцевого самоврядування, громадськими формуваннями із забезпечення громадського порядку; 3) розпочати практику укладання адміністративних договорів про взаємодію між територіальними орга-

¹ Шостко О. Ю., Подільчак О. М. Сучасні світові тенденції злочинності. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 148. С.195

² Підсумки 2018 року у цифрах. URL: <https://cyberpolice.gov.ua/results/2018/> (дата звернення 10.05.2020 року).

нами поліції та громадою відповідного міста, села або селища, взявши за основу досвід деяких європейських держав (Великобританії, Латвії тощо); 4) передбачити застосування превентивного підходу, коли поліцейський зобов'язаний реагувати не лише на заяви та повідомлення про вже вчинене правопорушення, але і про можливу загрозу його вчинення (за наявності реальної загрози), про що внести доповнення до відповідних нормативно-правових актів тощо. Загалом, потрібно приділити якомога більше уваги профілактиці правопорушень, тому що осмислення факторів скоєння злочинів може врятувати мільйони життів.

Як висновок, варто зазначити, що на сучасному етапі нормативно-правового розвитку суспільства профілактична робота Національної поліції має бути найважливішим напрямом діяльності державно-владних структур. Профілактика злочинності набула змісту превентивної діяльності, що ґрунтується на застосуванні методів спостереження та обробки даних, їх систематизації заради перешкодження вчиненню правопорушення на стадії його планування та підготовки. Проведений аналіз підтверджує, що профілактична діяльність Національної поліції забезпечує процес дискредитації злочинної поведінки, добровільної відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження протиправної діяльності окремих груп та конкретних осіб, які виношують злочинні наміри і позитивно сприймають неправомірний спосіб життя. Сутність профілактики полягає у розвитку почуття відповідальності осіб за свою поведінку, яке сприяє глибокому усвідомленню не лише своїх прав, а й обов'язків.

Правоохоронна система має швидко виявляти та реагувати на трансформації у середині злочинної спільноти. Вона повинна мати значнішу технологічну оснащеність порівняно зі злочинністю. У свою чергу, це вимагає різногалузевої підготовки поліцейських кадрів. Сьогодні Національній поліції потрібні досвідчені слідчі, експерти, поліцейські з навичками комунікації, зі знаннями в галузі психології, знавці у сфері ІТ. Профілактична скерованість правоохоронної системи вимагає того, щоб поліція завжди діяла на випередження і була готова до гідних «пропозицій» в адресу злочинності.

Стосовно ставлення науковців до цієї проблематики варто відмітити наступне. Вітчизняні дослідники й фахівці сперечаються на теоретичних теренах, намагаючись дати чітке визначення профілакти-

ки на фоні незначної й недосконалої нормативної бази стосовно профілактичної діяльності. Національна юридична наука ставить перед собою завдання напрацювати певну теоретичну базу для осмислення і розвитку профілактики як функції правоохоронної системи, зокрема Національної поліції. У той час як для іноземних науковців поняття, види та функції профілактики дані апріорі. Вони не переймаються великою кількістю теоретичних питань, проте намагаються віднайти шляхи вирішення практичних, прикладних, щоденних проблем профілактики злочинності. Так, вирішуючи подібні проблеми, іноземні вчені часто піднімають важливі теоретичні питання на кшталт парадоксальної амбівалентності страху населення перед злочинністю та її профілактикою¹.

3.6. Філософсько-правовий вимір прийняття судового рішення

Для сучасної держави, досвід як практичний, так і теоретичний, має велике значення саме з точки зору подолання зачатків недавнього радянського минулого і крайнощів швидкої і радикальної перебудови суспільних відносин з їх мало прогнозованими політичними процесами, які надзвичайно сильно впливають на інші сфери життя і процеси формування держави в цілому.

Необхідно враховувати, що соціальний стан не є постійним і нерідко супроводжується глобальними викликами. В період таких глобальних викликів зароджуються конфлікти, які не просто вирішити в умовах, що склалися у суспільстві.

Назріла корінна реформа судової влади, концептуальні засади якої визначаються метою побудови правової держави і яка б охоплювала як інституціональні аспекти забезпечення незалежності судів і суддів, включаючи механізм формування суддівського корпусу, так і аспекти, пов'язані з підвищенням їх моральної і правової культури, особливо

---

¹ Трофименко В. А. Профілактика як об'єкт наукових досліджень вітчизняних та іноземних вчених (на підставі компілятивного методу). *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2020. № 1 (44). С. 151

в аспекті розуміння смислу й меж цієї незалежності, яка є незалежністю від інших гілок влади, а не від права¹.

Юридична діяльність як і будь-яка соціальна діяльність, що регулюється певними нормами, потребує постійного прийняття рішень. Специфіка полягає в її урегульованості нормами права. Юридичні рішення, що безумовно, мають прийматися у відповідності до існуючих норм права, накладають суттєві процесуально-процедурні обмеження на загальний логічний процес їх прийняття. Рішення завжди приймається щодо певної проблеми, згідно логіки та теорії пізнання. Проблемаю вважається відсутність пояснення або відповіді на питання, яке виникло в теорії або практиці. Прийняття рішення потребує здійснення вибору між альтернативними можливостями у досягненні деякої мети².

Розвиток такого напрямку філософії права, як філософія правосуддя, елементом якої є суддівська філософія, значною мірою має сприяти посиленню методологічного потенціалу діяльності судової влади, включаючи доктринальну розробку принципу справедливості, який лежить в основі вирішення будь-якого спору і втілюється в чіткому дотриманні суддею судових процедур, а також в об'єктивності й дотриманні настанов природного права і суспільної моралі. Саме світоглядно-методологічна незалежність як професійне розуміння принципів правової держави в цілому і правосуддя зокрема, а також вміння їх реалізувати у своїй діяльності є важливою запорукою інституційної незалежності судової влади³. У період становлення державності і для виправлення помилок, які вже сталися є нагальною потреба розуміння такої теоретичної спадщини та практичного досвіду.

Логіка прийняття рішень залишається актуальною для сучасної юридичної теорії та практики. Розв'язання складної ситуації містить у собі аналіз і оцінку цієї ситуації, вибір способу розв'язання певного конфлікту, оцінку ефективності своїх дій, формування плану дій, його

---

¹ Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції : монографія / Ю. П. Битяк, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2010. С. 84.

² Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький, О. Ю. Марченко, С. Е. Зархіна, Ж. О. Павленко за ред. М. І. Панова та В. Д. Титова. Харків: Кси-лон, 2001. С. 130–131.

³ Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції : монографія / Ю. П. Битяк, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2010. С. 84.

реалізацію є складним процесом. Саме філософсько-правовий вимір, його осмислення, при формуванні судового рішення і формально-логічний сегмент цього виміру, може стати в нагоді для юридичної теорії та практики при прийнятті судових рішень.

В останні десятиріччя розробляється теорія прийняття рішень, яка намагається врахувати людський фактор в прийнятті рішень і разом з тим запропонувати відносно простий формальний апарат¹. Коли ми кажемо про сучасну теорію рішень, то необхідно звернутись до книги Карлоса Мойя «Філософія дій»². Вказана теорія складається з двох частин. Перша частина описує раціональну систему переваг агента. Друга частина цієї теорії установлює функціональний зв'язок між системою переваг і прийняттям рішення³.

Важливим є те, що від вибору заради чогось відрізняється вибір як перевага. У виборі як перевазі порівнюються дві можливості і вибирається тільки щось одне. Такий вибір схожий на просту добровільну дію. У виборі заради чогось присутнє міркування про засоби і цілі: витрати і вигоди зважуються. Вибір як перевага – це просто міркування про альтернативи і порівняння вигід. Тут людина спирається на специфічне міркування: ... «коли ми зважуємо альтернативи і вибираємо те, чому надаємо перевагу... ми артикулюємо моральні і практичні категоріальності і вводимо моральне і практичне мислення в те, що ми робимо»⁴.

Важливо враховувати ціннісно-правовий аспект, як стверджує О. Дзьобань, що в умовах глобалізації при інтеграції західних суспільних і, зокрема, правових цінностей у східні регіони Європи, у тому числі й в Україну, виникає певний дисбаланс ціннісних орієнтацій, проявляється амбівалентність правосвідомості. На рівні правових цінностей ми отримуємо якісно нову картину співіснування правових культур і маємо змогу вести мову про відносну самостійність цінностей

¹ Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький, О. Ю. Марченко, С. Е. Зархіна, Ж. О. Павленко за ред. М. І. Панова та В. Д. Титова. Харків: Ксилон, 2001. С. 131.

² Moya C. J. *The Philosophy of Action*. Cambridge : Polity Press in association with Basil Blackwell, 1990. 189 p.

³ Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький, О. Ю. Марченко, С. Е. Зархіна, Ж. О. Павленко; за ред. М. І. Панова та В. Д. Титова. Харків: Ксилон, 2001. С. 123.

⁴ Moya C. J. *The Philosophy of Action*. Cambridge : Polity Press in association with Basil Blackwell, 1990. P. 20.

різних правових культур і відносну сумісність західних і вітчизняних правових цінностей¹.

При висвітленні філософсько-правового виміру прийняття судового рішення є необхідним аналіз світового теоретичного досвіду, зокрема вивчення західних філософсько-правових напрямків і концепцій. Цей аналіз є необхідним для подальшого дослідження впливу західних філософсько-правових напрямків на формування української філософсько-правової думки, що вже відбувається. Гураленко Н. А. вказує на важливість дослідження ціннісно-сміислової константи суддівського пізнання під впливом західних філософсько-правових концепцій та подальшим їх впливом і відображенням в особливостях правового мислення судді. Розглядаючи ці константи Гураленко Н. А. відмічає важливість дослідження західних напрямків філософії права, що не лише вплинули на філософсько-правову думку України, але й дають можливість дослідити ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання. Гураленко Н. А. відмічає, що «основи наукового пізнання у цій сфері розроблені фундаторами та представниками шкіл «вільного права» – Є. Ерліхом, Ф. Жені, Г. Канторовичем, юриспруденції інтересів – Ф. Хекком, М. Рюммеліном, П. Ертманом, судової поведінки – Г. Шубертом, прагматичного інструменталізму – Р. Паундом, Б. Кардозо, правового реалізму – К. Ллевеліном, К. Олівекрона, Дж. Френком, О. Холмсом, правового процесу – Л. Фуллером, Г. Хартом, інтерпретивізму – Р. Дворкіним, екзистенціально-феноменологічної герменевтики – Г. Гадамером, П. Рікером, А. Кауфманном, неокантіанського спрямування – Р. Штаммлером, Г. Радбрухом»². Гураленко Н. А. наголошує, на «ціннісно-сміслових модусах суддівського пізнання – це найбільш динамічна сфера юридичної діяльності та основа когнітивних процесів у площині права, яка у загальній системі цінностей служить підставою для можливої оптимізації процесів правосуддя. Рівень проникнення у зміст норм, їх дотримання, а також урахування суспільних моральних вартостей узалежнюють рівень раціонального порядку в суспільстві. Вони пронизують усі форми правобуття, у т. ч. домінанти мисленнєвого процесу судді. Концепція правового бачення

---

¹ Дзьобань О. П. Генеза правової сфери в умовах глобалізаційних процесів. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2013. Випуск 71 (№4). С. 420–421.

² Гураленко Н. А. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання: дис. ... д-ра юрид. наук. Чернівці, 2016. С. 5.

фундаментальної ціннісно-сислової системи вирізняє у мисленні судді, окрім знань і досвіду, сталі механізми смислової інтенції, розуміння мети своєї діяльності. Нездеформовані поля суддівського пізнання детонують рівні «вдалої правової конструкції», належної процесуальної форми, послідовної логічно виправданої процедури чи юридичної дієвої гарантії, що творить сутнісно значеннєву регулятивно-правову і раціонально-пізнавальну соціальну модель розуміння права і призначення правосуддя»¹.

Важливим є дослідження зроблене науковцями Коваленко І. І., Кальницьким Е. А., Лозовою О. С. у статті «Суб'єкт у феноменологічній моделі права», де вони звертають увагу на питання про недостатню ясність понять «суб'єкт права» і необхідність виявлення сутності особи в праві².

«Визнаний максимум свободи та захисту прав людини і громадянина, що стабілізується ступенем «лібералізації» формальної рівності як правової свободи, вибудовує світоглядні константи системи юридичних гарантій державноорганізованого суспільного буття. Таким статусом права за умов культивування юридичних гарантій формується регулятивно-правова нормативна вимога наповнення ядра правосуддя»³.

Дослідження західних філософсько-правових концепцій, що є необхідним для надбання досвіду та подальшого вивчення їх впливу на формування української філософсько-правової думки, що вже відбувається. Гураленко Н. А. відмічає важливість таких досліджень, що «експлікують матеріал, важливий для аналізу генетичних і соціокультурних особливостей правового мислення судді у межах тієї чи іншої епохи та цивілізації. Залежність пізнавальних характеристик суб'єкта права (у т. ч. судді) від стилю юридичного мислення, правової свідомості, світогляду»⁴.

Необхідно сказати, що прийняття судового рішення можна розглядати як результат взаємодії або певного рівня взаємодії (результат

¹ Гураленко Н. А. Ціннісно-сислові константи суддівського пізнання: дис. ... д-ра юрид. наук. Чернівці, 2016. С. 4.

² Коваленко І. І., Кальницький Е. А., Лозова О. С. Суб'єкт у феноменологічній моделі права. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2019. №3 (42). С. 111.

³ Гураленко Н. А. Ціннісно-сислові константи суддівського пізнання: дис. ... д-ра юрид. наук. Чернівці, 2016. С. 4.

⁴ Там само. С. 5.

поєднання) таких категорій: суспільство, людина і право у сучасній правовій, демократичній державі. У зв'язку з цим, заслуговує на увагу дослідження факторів, які впливають на формування судових рішень. Перш за все залишаються актуальними дослідження впливу на прийняття судового рішення з боку філософсько-правових напрямків природного права та юридичного позитивізму. Розгляд філософсько-правового виміру прийняття судових рішень під кутом зору цих впливових напрямків, які класично між собою конкурують, допоможе вийти на новий рівень філософсько-правового осмислення для юридичної теорії і практики.

Прихильники природного права наполягають на тому, що в підґрунті правових норм лежить моральна філософія, релігія, людський розум та особисте сумління.

Розглядаючи розбіжність позицій прихильників природного права та правового позитивізму, слід зауважити, що юриспруденція природного права наполягає на необхідності справедливості для будь-якого закону, тоді як позитивісти вважають, що навіть несправедливий закон залишається законом, і йому необхідно коритися¹.

Правовий позитивізм отримав декілька важливих модифікацій і розгалужень. Так, *юридичний формалізм*, або *концептуалізм* трактує право на кшталт математики чи природознавства. Формалісти вважають, що суддя визначає релевантні юридичні принципи, застосовує їх до фактів даної справи і логічно виводить правило, яке визначає результат судового диспуту. Відмінність формалізму від класичного позитивізму Бентама-Остіна полягає в переносі акценту з діяльності законодавчого органа на діяльність судді.

Для юридичного формалізму характерна особлива увага до процесу юридичного міркування, яке вважається принципово незалежним від нормативних або політичних міркувань. «Формалістичною фікцією» вважається те, що у процесі розробки юридичної норми наперед виключаються ціннісні та політичні міркування. «Формаліст» вважає, що на право можна дивитися як на більш-менш «закриту» нормативну систему. У такий спосіб формалістичний підхід добре узгоджується з аристотелівською логікою визначення закритих множин необхідних і достатніх умов, проте виявляє свою обмеженість і недосконалість,

---

¹ Гураленко Н. А. Ціннісно-смыслові константи суддівського пізнання: дис. ... д-ра юрид. наук. Чернівці, 2016. С 388.

коли застосовується до таких множин, де більш релевантним є спосіб визначення за «сімейними подібностями» (Вітгенштайн). Юридичний формалізм може бути виправданий у деяких сферах права з суто функціональних причин. Наприклад, у американському приватному праві такі змістовно навантажені системи, як право договірних інструментів¹, що регулюються ст. 3 Єдиного Комерційного Кодексу², часто описуються як «формалістичні», тому що відповідні рішення ґрунтуються тут на відносно закритих множинах логічно організованих правил. У свою чергу, право контрактів має тенденцію бути більш «релятивним», ніж «формалістичне», оскільки воно має справу з набагато ширшими наборами відносин і випадків.

Прихильники правового реалізму відстоювали тезу про те, що більшість справ ставлять важкі запитання перед суддями, які мають вирішувати їх шляхом знаходження балансу інтересів сторін і зрештою, ухвалювати рішення на користь однієї з них. Згідно з реалістами, основний зміст рішення визначається з урахуванням політичних, економічних та психологічних уподобань судді. Деякі правові реалісти навіть вважали, що суддя здатний формувати рішення справи на підставі своїх суто особистих уявлень.

Юридичний або *правовий реалізм* визначається як сімейство теорій про природу права, що виникли у першій половині ХХ ст. Головний постулат юридичного реалізму становить те, що право є створеним людьми і тому несе на собі відбиток людських недоліків, непослідовності і недосконалості³.

Ідейним попередником юридичного реалізму вважається Суддя О. В. Холмс молодший. Його ранніми представниками були Р. Паунд, Суддя Б. Кардозо, Суддя Л. Брендайс і професор Єйлського університету В. Хохфелд.

Пізніше представниками юридичного реалізму стали К. Луелін, Ф. С. Коен, А. Л. Корбін, Дж. Френк, В. А. Стерджес, Р. Л. Хейл, Г. Оліфент, Т. Арнольд, Х. Інтема, М. Радін, В. А. Мур, Л. Грін і Ф. Родел.

¹ Negotiable instruments. Wikipedia : the free encyclopedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Negotiable_instruments (дата звернення 09.05.2020).

² Uniform Commercial Code. Wikipedia: the free encyclopedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Uniform_Commercial_Code (дата звернення 09.05.2020).

³ Legal realism. Wikipedia : the free encyclopedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Legal_realism (дата звернення 09.05.2020).

Крім того, в країнах Північної Європи завдяки А. Росу, К. Олівекроні та А. В. Лундштеду сформувалася скандинавська гілка юридичного реалізму.

Сучасними представниками правового реалізму є: Б. Лейтер, М. С. Грін, Дж. МакКормак, Х. Ерлангер, Вікторія Нурс та Г. Шефер.

Хоча нині і не існує загально прийнятного набору принципів, більшість з них поділяє принаймні одну з наступних ідей:

Переконання у невизначеності права. Багато хто з юридичних реалістів вважав, що «закон у книзі» (устава) не може визначати результату юридичної суперечки. Дж. Френку приписують вислів про те, що судові рішення може визначатися навіть тим, що саме суддя мав на сніданок у день суду.

Переконання у важливості міждисциплінарних досліджень права. Багато хто з реалістів цікавився соціологічними та антропологічними аспектами досліджень права і закону. У західному правознавстві значну актуалізацію проблем суддівського правознаходження здійснив засновник сучасного соціологічного напрямку в праві, фундатор руху вільного права, австрійський юрист – Євген Ерліх¹.

Юридичний інструменталізм наголошує на тому, що закон повинен використовуватися як інструмент, для досягнення соціальних цілей і врівноваження конкуруючих соціальних інтересів.

Загалом, юридичні реалісти просувають дві загальні вимоги:

1) Оскільки закон є невизначеним, суддя повинен залучати поза-юридичні аргументи, щоб вирішити реальні спори.

2) Наслідуючи О. В. Холмса, вони вважають, що кращою відповіддю на питання «Що таке право?» є: «Це те, що роблять судді або інші вповноважені посадові особи».

Юридичний реалізм виходить із передумови, якої дотримується не лише більшість непрофесіоналів, але й багато юристів, що «право», незалежно від того, яким воно може бути, є істотно прив'язаним до результатів конкретних справ у реальному світі. Прийняття даної тези скеровує юриспруденцію від абстрактних гіпотетичних пророкувань до емпіричних аргументів, заснованих на фактах. Прихильників юридичного реалізму не цікавить те, що має робити право, або чим воно

---

¹ Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. München und Leipzig : Duncker & Humblot, 1913. 409 s.

мусить бути. Насамперед вони прагнуть описати, яким є право. Прихильники юридичного формалізму не погоджуються з цим, говорячи, що «правом» є те, чим керує законодавець, що судді – це не законодавці, а тому те, що роблять судді є не «правом», а юридичною практикою.

Юридичний реалізм з'явився як антиформалістична та емпірична орієнтована відповідь і водночас заперечення «механічної юриспруденції» і юридичного формалізму у стилі К. К. Ленгдела (Christopher Columbus Langdell) та Американського Інституту Права (American Law Institute, ALI).

Розквіт цього руху припав на 1920-ті – початок 1940-х. Після Другої світової війни, оскільки його провідні фігури пішли з життя або стали менш активними, юридичний реалізм як особлива течія поступово згасає. Однак його віддалений вплив відчутний ще й сьогодні.

Перш за все, цей вплив позначився на теоріях судового процесу в 1950-х і 1960-х, коли були здійснені спроби знайти середній шлях між крайнощами реалізму та формалізму. Реалізм позначився також на широкому спектрі поглядів сучасних шкіл юриспруденції – від таких радикальних, як критичні правові дослідження Д. Кеннеді і Р. Унгера, феміністська правова теорія разом із критичною расовою теорією (Critical race theory) до більш поміркованих, зокрема, таких як право та економіка (Law and Economics) Р. Познера і Р. Епштейна у Чикагському університеті (University of Chicago) і в юридичній школі Університету Нью-Йорка (New York University School of Law); право і суспільство М. Галантера і С. Маколя в юридичній школі Університету Вісконсіна (University of Wisconsin Law School). Юридичний реалізм вплинув на політологічні дослідження та на дослідження поведінки в судах як окремої спеціалізованої суспільної дисципліни.

Спорідненим з правовим реалізмом є *юридичний прагматизм*. Заслуговує на увагу і *економічний аналіз права*, який є відгалуженням прагматизму.

За свідченням відомого західного дослідника-правознавця професора юридичної школи Чикагського університету Б. Батлера¹, найбільш авторитетними дослідниками цих напрямків вважаються М. Брінт та В. Вівер, Т. Котер, М. Дікстейн, Д. Фарбер, Т. Грей, Н. Маккормік,

¹ Butler B. E. Legal Pragmatism. Internet Encyclopedia of Philosophy. URL: <http://www.iep.utm.edu> (дата звернення 09.05.2020).

Р. Познер, Маргарет Радін, Р. Рорті, М. Розенфелд, В. Шаткін, С. Сміт, Б. Таманага, Кетрін Велс, Р. Дворкін.

Б. Батлер визначає юридичний прагматизм, особливо, щодо теорії ухвалення судового рішення як теорію, яка є критично налаштованою стосовно традиційних концепцій. Класична теорія приділяє особливу увагу якості юридичних фактів, ретельному аналізу прецедентів і аргументації за аналогією. У юридичному прагматизмі підкреслюється, що право є практикою, специфічною у конкретному контексті, що воно не має раз і назавжди визначених підстав, а тому залишається інструментальним, тобто таким, що мусить постійно зважати на перспективу судових рішень. Прагматична позиція в юриспруденції породжує багато філософських питань до традиційних концепцій права.

Перш за все, це питання щодо *класичної картини ухвалення судового рішення*. Класична модель юридичної аргументації в загальному праві заснована на використанні прецеденту та аргументів за аналогією. Цей метод припускає, що істотні й вичерпні матеріали для юридичного рішення підсумовані в опублікованих думках, які супроводжують рішення по спорах у суді. Суддя, щоб винести належний вирок, досліджує різноманітні ситуації, проаналізовані в попередніх рішеннях по інших справах, які здаються релевантно подібними. Формується збірка матеріалів типових справ, що містить у собі певні дані, необхідні для рішення. Від прецедентів і письмових думок суддів «дистиллюється» конкретний вердикт по розглянутому судом випадку. З огляду на юридичну суперечку, практик (суддя, адвокат тощо) розглядає попередні випадки для подібних ситуацій і потім намагається дистилювати підстави, які були прийняті як юридично відповідні для позиції його клієнта. Із цих джерел має бути зроблений юридичний висновок.

Така картина юридичної аргументації вперше була запропонована колишнім деканом юридичної школи Гарварда К. К. Ленгделом. К. К. Ленгдел створив перший збірку у якості освітнього інструменту, і пов'язав цей тип навчальної книги із Сократовим стилем навчання. Збірка і Сократів метод припускають дещо замкнене і раціоналістичне уявлення про правові інститути. Інше впливове і більш сучасне джерело класичної моделі представлено в книзі Е. Леві «Вступ до юридичного міркування». Е. Леві описує юридичне міркування як «процес у три кроки», де «спочатку визначається подібність між випадками; потім встановлюється правило закону, що було використане в першому ви-

падку; потім дане правило закону застосовують до іншого випадку»¹. При цьому неявно припускається, що, як тільки визнана подібність між випадками, юридичне міркування зводиться до створення логічно коректної дедукції, приймаючи положення закону за більший засновок і твердження фактів за менший засновок.

На думку Б. Батлера найбільш впливовим сучасним захисником класичної моделі є Роналд Дворкін. У її дескриптивному аспекті ця теорія описує, що саме судді фактично роблять, доходючи до юридичного висновку. Власну версію ухвалення судового рішення Р. Дворкін в «Імперії права» називає «право як порядність». Відповідно до його теорії, узгодженість із минулими судовими рішеннями повинна сприйматися як одна з найважливіших юридичних чеснот. Він пропонує порівняння цього процесу з «романом-ланцюгом», тобто «романом з продовженнями» («chain-novel»), щоб обґрунтувати центральну роль прецеденту в праві. Роман-ланцюг – це роман, у якому різними авторами за один раз пишеться лише один розділ.

Р. Дворкін вважає, що в цьому процесі ми звичайно хотіли б, щоб кожен новий автор вважав за потрібне зв'язувати свою розповідь з попередніми і поважати зміст тих частин, що вже закінчені. Автор, який не зважає на це правило, не виконує належним чином свою роль. Р. Дворкін наголошує, що ті ж самі припущення повинні керувати юридичним світом і, зокрема, діяльністю судді. Таким чином, кожен новий випадок походить на новий розділ в романі-ланцюзі². Б. Батлер вважає, що попри те, що Р. Дворкін залишається прихильником класичного погляду на прийняття судового рішення, але закликає зважати на моральний вимір в додаток до традиційних юридичних матеріалів і методів, заперечуючи цим чисто дедуктивістську картину, запропоновану К. К. Ленгделом.

Важливим є розгляд питання, яке стосується *прагматичної теорії судового рішення*.

Юридичні прагматисти, такі як Д. Фарбер, Т. Грей, Маргарет Радін і Р. Познер, вважають, що класична юриспруденція є сильно викривленою, бо є надмірно легалістичною, наївно раціоналістичною та заснованою на неправильному розумінні юридичних інститутів. На

¹ Леви Э. Х. Введение в правовое мышление. Москва: Наука, 1995. С. 2.

² Dworkin R. Law's Empire. Cambridge, massachusetts ; London, England : The Belknap Press of Harvard university Press, 1986. XIV, P. 237.

противагу обмеженням, викликаним класичним поглядом на судові рішення, юридичні прагматисти підкреслюють еkleктичну природу і різноманітність цілей права. У значній мірі всі вони погоджуються між собою у чотирьох головних аспектах: (1) важливості контексту; (2) відсутності універсальних підстав; (3) інструментальної природи права; і (4) неминучої наявності альтернативних перспектив.

Для юридичного прагматиста всі юридичні суперечки істотно залежать від контексту. Основна вимога контекстуалістського аналізу полягає в тому, що кожне ухвалення судового рішення, так само як і будь-яке юридичне протиріччя, має місце в певному унікальному контексті. Тому судові рішення стає перекрученим, якщо здійснюється без урахування даного контексту.

Наприклад, Р. Познер підкреслює, що неминуча присутність контексту «відділяє тріскотливі машини філософської абстракції від практичної справи керування нашими життями і нашими спільнотами»¹. Він висуває на перший план гасло контекстуалізму про «повернення від абстракцій до конкретики», маючи на увазі те, що К. К. Ленгдел і Р. Дворкін надмірно захоплюються абстракціями. Контекстуалізм юридичного прагматизму найкраще ілюструється у стратегії Судді О. В. Холмса, який використав історичний аналіз, для того, щоб показати, що навіть найбільш абстрактні юридичні поняття слід вважати похідними від ситуативно-випадкових і специфічно-контекстних потреб². У той час як юридичні формалісти намагаються пояснювати контекст, виходячи зі змісту понять, юридичний прагматист вважає самі правові поняття продуктами контексту.

Юридичні прагматисти також наполягають на відмові від універсальних підстав в ухваленні судових рішень. Фундаменталісти вважають, що завжди існує певний основний принцип або декілька принципів, з яких можуть бути виведені всі юридичні рішення. У наші дні далеко не всі зізнаються у прихильності до такого фундаменталізму, але більшість юридичних теоретиків поділяє помірну його версію. Ця версія наголошує на тому, що у судді є достатній набір інструментів для прийняття рішення (хоча б згаданий вище кейс-метод).

---

¹ Posner R. *Overcoming Law*. Cambridge : Harvard University Press, 1995. P. 463.

² Tamanaha B.Z. *Pragmatism in U. S. Legal Theory: Its Application to Normative Jurisprudence, Sociolegal Studies, and the Fact-Value Distinction*. *American Journal of Jurisprudence*. 1996. Vol. 41. P. 315.

Інакше кажучи, помірна версія бачить у справах, що розглядаються, всі необхідні і достатні підстави для одержання обґрунтованих юридичних висновків.

Юридичний прагматист вважає подібне переконання дескриптивно помилковою позицією. По-перше, тут відхиляється «ідея, що правильні результати можуть бути виведені з деякого всеосяжного принципу, або з набору принципів»¹. Замість дедуктивної достеменності пропонується картина індукції і акцент на творчому акті вирішення проблеми. По-друге, прагматизм відхиляє метафізичну картину знання у якості підстави. Антифундаменталізм стверджує, що знання та розум у праві, як гранично відкриті поняття, що потребують безперервного тестування і перегляду, а тому застосування права є діяльністю, яка є ширшою за будь-які актуально мислимі підстави. Так, якщо прецеденти забезпечують необхідні підстави юридичних рішень, то юридичний прагматист наголошує на тому, що вони не будуть достатніми для відповіді на виклики у наступних справах, а тому картина фундаменталістів якщо й не цілком хибна, то принаймні є неповною.

У той час як класична концепція ухвалення рішення підкреслює його послідовний зв'язок із минулими рішеннями (повага до прецеденту), інструменталіста цікавить дослідження ефектів, які судові рішення могло б мати, і ефективність відповідних юридичних інститутів. Інструменталістський підхід менше цікавиться прецедентом і більше керується «орієнтацією на майбутнє»². Таким чином, замість акценту на узгодженості з минулими рішеннями суддя-прагматист звертається до соціальних імплікацій свого рішення. Наприклад, у випадку спірного контракту суддя, що орієнтується на класичну модель юридичного міркування, звернувся б до вже встановлених у попередніх прецедентах прав і зобов'язань. Суддя-прагматист, зі свого боку, враховуючи та оцінюючи попередні врегулювання проблеми як важливі, буде також зважати на можливі наслідки для оспорювання контракту в майбутньому. Такий підхід передбачає цікавість до ефектів вирішення справи стосовно третіх осіб, а також до того, як саме дане рішення торкнеться повсякденного життя тощо.

¹ Cotter T. F. *Legal Pragmatism and the Law and Economics Movement*. *Georgetown Law Journal*. 1996. Vol. 84. Pp. 2071–2120.

² Rosenfeld M. *Pragmatism, Pluralism and Legal Interpretation: Posner's and Rorty's Justice Without Metaphysics Meets Hate Speech*. *Cardozo Law Review*. 1996. Vol. 18. P. 98.

Орієнтація на майбутню емпіричну реальність означає, що для судді-прагматиста існує додатковий набір юридично релевантних підстав для прийняття рішень. У той час як захисник класичного погляду може обмежити підстави і факти до їх дозволеного переліку в аналогічних випадках, прийнятих як прецеденти, суддя-прагматист буде враховувати нові види даних, наприклад, соціологічні або економічні аргументи, які певним чином також відносяться до даного індивідуального випадку. Замість пріоритету погодженості із прецедентом, юридичний прагматист підкреслює «пріоритет наслідків в інтерпретації»¹.

Нарешті, позиція юридичного прагматиста вимагає враховувати перспективи прийняття судового рішення. Перспективізм часто спричиняє підозру в надто широких узагальненнях і еклектичних способах опису. На противагу юридичному формалізму, згідно з яким «у юридичних текстах існують певні значення, які можуть бути розрізнені розумом, причому, об'єктивні та незмінні принципи одночасно визначають і перевершують практику застосування правил», перспективізм підкреслює, що всі можливі рішення є відкритими до перегляду у світлі іншої перспективи або подальшої інформації². Визнання перспективи означає, що надмірно шаноблива позиція стосовно прецедентів і аналогій може хибно обмежувати нові і, можливо, більш змістовні описи.

Б. Батлер нагадує про важливі проблеми зі з'ясуванням теоретико-методологічного статусу юридичного прагматизму. По-перше, чи є юридичний прагматизм дескриптивною (описовою), чи нормативною теорією? По-друге, чи така позиція дійсно пропонує які-небудь корисні переваги, які не може дати більш класична картина права? Чи вона страждає від ще більш важких недоліків?

Важливим досягненням юридичного прагматизму є його *здатність бути дескриптивною теорією*. Власне, це теорія про те, що в дійсності відбувається в праві. Юридичний прагматист думає, що класична картина юриспруденції не відповідає реальним проблемам застосування закону, а власна картина прагматиста пропонує кращу альтернативу. Прагматисти цього типу дивляться на юридичних реалістів як на своїх історичних попередників. Юридичні реалісти наголошували на тому, що право є набагато більш політичним, і, водночас, менш раціональним

---

¹ Posner R. *Overcoming Law*. Cambridge : Harvard University Press, 1995. P. 252.

² Shutkin W.A. *Pragmatism and the Promise of Adjudication*. *Vermont Law Review*. 1993. Vol. 18. P. 66.

інститутом, ніж тим, яку допускала модель К. К. Ленгдела. Підстави і дані, запропоновані класичною моделлю, не пояснюють належним чином дії юридичних інститутів.

По-перше, на думку Б. Батлера, політичні актори не розглядають систему суду як нейтральну і функціонуючу тільки на повазі до прецеденту. Конфлікти щодо судових призначень показують, що політичні актори розглядають суддів як політично важливих осіб. По-друге, емпіричне дослідження бере під сумнів припущення відносно того, що прецедент фактично має саме ту владу, яку від нього очікують. Б. Батлер вказує на приклади досліджень, які показали, що рішення приймаються більше під впливом політичних переконань судді, ніж під впливом прецедентів, і що 85% успіху в прогнозуванні майбутніх рішень є заснованими на «цінностях» суддів. Таким чином, емпіричні дані свідчать, що класична модель не пояснює спосіб, у який судді фактично виносять рішення по справах.

З іншого боку, у дескриптивній теорії прагматистів є свої труднощі. По-перше, судді діють і пишуть у більшості випадків так, ніби вони йдуть за прецедентом і традиційними юридичними аргументами. По-друге, судді, які дійсно стоять на позиціях прагматизму мають бути більш строгими у дослідженні емпіричних імплікацій своїх рішень.

На думку Б. Батлера, все це піднімає багато питань. По-перше, існує острах щодо статистики і соціологічних даних, якими володіють адвокати. По-друге, як саме має бути застосоване правило за канонами точного прагматичного застосування? Крім того, залишається питання інституціональної компетенції. Чи дійсно юридична система має досить ресурсів, щоб зібрати й узагальнити всі дані, необхідні для прийняття інформовано повного прагматичного рішення? Чи є у судді здатність узагальнити відповідний матеріал щодо певного спектру траєкторій розвитку реального світу?

Крім дескриптивного виміру, дослідників цікавить також аспект *юридичного прагматизму як нормативної теорії*. Оскільки жоден опис точно не відповідає тому, що дійсно відбувається у практичній юриспруденції, юридичний прагматизм можна також вважати нормативною теорією. У своєму нормативному аспекті юридичний прагматизм розглядає право і юридичну сферу як інструмент, корисний у соціальних цілях. Юридичний прагматист виступає проти апіорного й раціоналістичного стилю, що традиційно застосову-

ється в юридичній аргументації, стверджуючи, що такі методи не мають дійсної сили, бо насправді їм бракує інструментів, необхідних для виправдання їх власного використання. Більш традиційний для англо-американської юриспруденції стиль юридичного мислення концентрує увагу на випадках, виключаючи ширші й гарантованіші з наукового погляду дані. Тому користувач класичної теорії може запропонувати не більше, ніж ефектну, але мало виправдану констатацію: «це працює», коли зіштовхується з питанням емпіричної ефективності рішення.

Вся прагматистська думка містить у собі підозру щодо не підданих сумніву чи експерименту картин розуму. Теорія прагматистів пропонує ідеал системи, заснованої на досвіді та експериментальному методі. На противагу надмірно раціоналістичній і замкненій у собі картині ухвалення рішення, притаманній класичним юридичним теоретикам, юридичний прагматист наводить аргументи на користь емпіричної юриспруденції.

Як вказувалося вище, до представників юридичного прагматизму відносять Р. Познера, концепція якого заснована на *економічному аналізі права*.

Економічний аналіз права впливає відразу з кількох інтелектуальних традицій. Тут відразу можна згадати марксизм з його дедукцією права з економічних відносин. Проте в американській філософії права ця теоретична лінія ніколи не вважалася достатньо впливовою. Можна говорити і про вплив А. Сміта і Дж. Бентама.

Згідно Л. Корнхаузеру¹, економічний аналіз права застосовує інструменти мікроекономічної теорії до аналізу правових норм та інститутів. Дослідження взаємодії економіки та права започаткував ще у 1920-ті роки Дж. Комонс. У 1950-тих цей напрямок продовжив Р. Хейл. На початку 1960-тих завдяки працям Р. Коуза і Г. Калабрезі цей напрямок філософії права остаточно закріпився.

Найбільш авторитетним сучасним представником цього напрямку є Р. Познер, широко цитований американський автор. Така популярність Р. Познера пояснюється тим, що він виступає одночасно і як вчений-правник, і як вчений-економіст, і як авторитетний суддя. Вже його праця 1972 року «Економічний аналіз права» вивела відповідний

---

¹ Kornhauser L. A. The Great Image of Authority. *Stanford Law Review*. 1984. Vol. 36. Pp. 349–389.

підхід в епіцентр зацікавлення широкої юридичної спільноти, а його подальші роботи («Антимонопольне законодавство з економічної точки зору» та «Економічна теорія справедливості») спровокували енергійні дискусії навколо філософських засад цього напрямку правової теорії.

Річард Познер брав активну участь в русі за включення економічної теорії до навчальних програм юридичних шкіл, а також за реальне здійснення економічного аналізу причин і наслідків функціонування правової системи. У своїх працях Р. Познер доводить, що неринкові методи організації економічної діяльності з'являються тоді, коли трансакційні витрати (на вчинення правочину) є надто великими для нормального ринкового обміну. Фірма і правова система замінюють ринок у тих випадках, коли ринкові угоди стають нездійсненими. Результатом добровільної ринкової угоди є у більшості випадків збільшення суспільного добробуту. Ця угода просто не відбулася б, якби не була вигідною всім її сторонам. Основне питання економічного аналізу полягає в тому, чи мають аналогічну властивість угоди, виконані за рішенням суду?

Принципова теза Р. Познера – це твердження про те, що загальне право і навіть кримінальне право підвищують економічну ефективність, як це робить і ринковий механізм. Р. Познер аналізує дію правової системи не з точки зору таких традиційно неекономічних понять, як справедливість (justice), а з точки зору альтернативних витрат (opportunity costs) або готовності платити (willingness to pay) і приходиться до висновку, що більшість законодавчих рішень є більш ефективними, ніж альтернативні бюрократичні методи вирішення проблем, з якими не може впоратися ринок. Іншими словами, Р. Познер переосмислив традиційне визначення справедливості і запропонував замість нього звертатися до економічного визначення ефективності: критерієм справедливості та правильності тієї або іншої дії є її вплив на економічну ефективність, яку можна виміряти приростом національного доходу.

Р. Познер висунув два постулати:

(I) норми загального права на практиці ефективні, і

(II) правові норми мають бути ефективні.

Епітет «ефективний» означає в обох випадках максимізацію готовності суспільства платити (maximization of the social willingness-to-pay) за функціонування подібних норм.

У ході подальшої дискусії Л. Корнхаузер¹ висунув ще два постулати: (III) *вибір ефективних правил здійснюється у судових процесах, і (IV) особи економічно реагують на правові норми.*

У цьому контексті, підкреслив Л. Корнхаузер, «ефективність» розуміється у *біхевіористичному* (поведінковому) сенсі, що й становить ядро виправданості прийняття тієї або іншої норми.

Постулат (I) неоднозначний. З одного боку, він може означати, що норми загального права *викликають* (*induce*) ефективну поведінку. З іншого боку, це може означати, що сама *норма* є ефективною, тобто те, що вже сам зміст закону визначає його ефективність. Постулат у такому розумінні позначимо (I)'.

Як визнає Л. Корнхаузер, постулат (I)' важко оцінити, принаймні з двох причин. По-перше, його істинність є очевидно пов'язаною з доктринальними поняттями права, що визначає, які саме правові норми діють в суспільстві. Слід мати на увазі, що дебати про адекватне поняття права тривають вже більше двох тисяч років. По-друге, залишається неясним зв'язок між критерієм ефективності, визначеним змістом закону, і ефективністю фактичної поведінки, індукованою відповідно до правових норм. В одній інтерпретації постулат (I)' може означати постулат (I). Тоді теза про те, що ефективність визначає зміст закону, означає, що правова норма фактично викликає ефективну поведінку. Таке визначення переважаючої норми (за постулатом (I)' в якості доктринальної концепції права), стає суто емпіричним питанням. Адже суддя може помилятися, приймаючи рішення згідно неефективної норми.

З іншого боку, ми могли б визнати, що постулат (I)' залежить від доктринальної концепції права, яка зазвичай відправляє суддів і адвокатів до таких текстів, як закони, адміністративні постанови і думки суддів. Згідно (I)', аналітик інтерпретує ці тексти для виявлення тієї *економічної моделі*, яка лежить в основі правового світогляду, покладеного в основу судового рішення. Згідно з цією інтерпретацією, (I)' може бути правдою, навіть якщо правові норми індуковані неефективною поведінкою в реальному світі. Тобто оголошена правова норма може бути ефективною в неясній моделі, якою послуговуються судді, але неефективною у реальному світі.

---

¹ Kornhauser L.A. The Great Image of Authority. *Stanford Law Review*. 1984. Vol. 36. Pp. 349–389.

Всі п'ять вимог безпосередньо не відповідають на традиційні питання філософії права. Постулат (I) піднімає питання про концепцію права, про яку економічний аналіз права значною мірою мовчить. *Оціночний постулат* (II) (що правові норми повинні бути ефективними), якщо він направлений до суддів, має кваліфікуватися як теорія судового рішення. Це є одним з центральних завдань англо-американської філософії права. Поведінковий постулат (IV), а також еволюційний постулат (III) і позитивне твердження (II), навпаки, стосуються емпіричних питань, якими філософи права в цілому нехтують. Тим не менш, попри суперечки, в юридичній науці США в цілому економічний аналіз права розглядається як чинник забезпечення універсальної теорії права, яка кидає виклик традиційним підходам. Йдеться, перш за все, про принципове настановлення на «добробут» (welfare) та «добре життя» (well-being, good life), як на практичний ідеал суспільства, який має обслуговувати чинна правова система.

Ще одним впливовим рухом філософсько-правової думки є *критичні правові дослідження* (Critical legal studies, КПД), що як окремих академічний напрямок оформилися наприкінці 1970-х. Рух критичних правових досліджень розпочався із застосування методів, запропонованих Франкфуртською школою¹. Скорочення «CLS» (укр. КПД) та «Crit» часто використовуються для позначення даного напрямку і його прихильників. Інтелектуальні джерела КПД можна простежити від американського правового реалізму. «Критики» прагнули викрити численні міфи, покладені в основу пануючої юридичної теорії та практики.

Британські КПД почалися приблизно в той же час, що й їх американська версія. Серед основних тем того часу були: помилкові траєкторії розвитку юридичної спільноти; розрив між теорією і практикою; дискусії між прихильниками марксизму і деконструктивістами; а також між тими, хто пов'язував право і політику, і тими, хто орієнтувався на етику та естетику.

Представники КПД М. Хорвіц, Р. Унгер, М. Ташнет у 1960–1970-х рр. брали участь в рухах за громадянські права, за права жінок. КПД мають декілька загальних тез. По-перше, хоча закон регламентує діяльність суддів, цього часто недосить, щоб зобов'язати їх приходити до визначених рішень. По-друге, ідея, що «все право є політикою». По-третє,

¹ Critical legal studies. Wikipedia : the free encyclopedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Critical_legal_studies last modified on 20 May 2013 (дата звернення 09.05.2020).

ідея, що у права є тенденція захищати інтереси багатих і сильних проти бідних і слабких. Тому право є інструментом соціальної несправедливості, яка має бути подоланою.

Перш за все, у КПД вважається, що статuti і прецедентне право повністю не визначають результати юридичних спорів. Мається на увазі, хоча закон і може накладати багато істотних обмежень на діяльність суддів у формі субстанціональних правил, проте у заключному аналізі цього недосить, щоб зобов'язати суддів приходити до певних рішень у конкретних випадках. Дана теза викликала жваві дебати серед юристів та філософів права, деякі з цих дебатів тривають донині (див. дебати про невизначеності в юридичній теорії¹).

По-друге, загальною для КПД є ідея, про те, що «все право є політика». Це означає, що юридичні рішення є формою політичних рішень, хоча можна говорити про судові та законодавчі акти окремо. Прихильники КПД твердять, що, хоча форма й може відрізнитися, право і політика призначені для конструювання і підтримки певних форм соціуму. Ця теза спрямована проти позитивістів, у яких право і політика можуть бути повністю відділені одне від одного. Більш тонкий підхід з'явився пізніше. Він відхиляє редуccionізм у трактуванні положення «все право є політикою» і замість нього стверджує, що ці дві сфери «взаємно вкраплені». Немає ніякого «чистого» права або «чистої» політики. Просто ці дві форми співпрацюють, постійно переміщаючись між двома лінгвістичними реєстрами.

Третя теза традиційної школи КПД полягає в тому, що право набагато частіше, ніж звичайно підозрюють, виявляє свою схильність відповідати інтересам багатих і сильних, захищаючи їх проти вимог бідних і слабких (жінок, етнічних меншин, робітничого класу, тубільців, інвалідів, тощо). Ця теза добре сполучається з аргументом правового реалізму, що між тим, що говорить закон, і тим, що робиться від його імені, існує істотна різниця. Багато законів затверджують, що їх мета – захистити інтереси бідних і залежних. У дійсності ж вони відповідають інтересам пануючих еліт. Цього не повинно бути, вважають представники КПД. Немає нічого внутрішньо притаманного ідеї права, що могло б перетворити право на інструмент соціальної несправедли-

---

¹ Indeterminacy debate in legal theory. Wikipedia : the free encyclopedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Indeterminacy_debate_in_legal_theory (дата звернення 09.05.2020).

вості. Проте масштаб реформ, які мали б реалізувати цю мету, є значно більшим, ніж це готова визнати пануюча юридична думка.

Крім того, прихильники КПД час від часу стверджують, що всі юридичні матеріали є внутрішньо суперечливими, оскільки структура позитивного правового порядку заснована на рядах бінарних опозицій, таких, наприклад, як опозиції між індивідуалізмом і альтруїзмом або між формальною перевагою строгих правил і гнучкістю їх можливих трактувань.

КПД ставлять також під сумнів деякі фундаментальні припущення філософії права, зокрема кантівське поняття автономного індивіда. КПД дотримуються тієї позиції, що люди прив'язані до своїх співтовариств, свого соціально-економічному класу, статі, раси та інших умов життя настільки сильно, що це заперечує їх статус як автономних акторів у кантівському сенсі. Обставини їх життя визначають і тому обмежують доступні їм поля вибору. Люди не «вільні», бо вони надто детерміновані соціальними та політичними структурами, які їх звідусіль оточують.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що питання філософсько-правового виміру прийняття судового рішення є багаторівневим. Згідно *теорії природного права* в підґрунті правових норм лежать моральна філософія, релігія, вічний закон, людський розум та особисте сумління. Вважається, що природне право є універсальним і незмінним для всього людського роду. На противагу теорії природного права позитивісти вважають, що існування і зміст права залежить лише від соціальних фактів, а не від «примарних» духовних цінностей. Тому між правом і мораллю немає зв'язку, і єдиними джерелами права є норми, встановлені урядом або судами. Пізній Х. Келзен і Х. Л. А. Харт запропонували переорієнтацію його акцентів із законодавчих інституцій на закономірності, а у функціональному плані – з примусової сили закону на системність та взаємну узгодженість норм права. Х. Л. А. Харт послабив позицію позитивізму щодо такого морального виміру, як справедливість закону. Однак вимогою позитивізму залишається теза ціннісного нейтралітету філософії права.

Модифікацією правового позитивізму став *юридичний формалізм*. Формалісти вважають, що суддя встановлює релевантні юридичні принципи, застосовує їх до фактів даної справи і логічно виводить правило, яке визначає результат судового диспуту. Головний представ-

ник формалізму – член Верховного Суду США А. Скаліа наполягає на тому, що Конституція повинна інтерпретуватися відповідно до її оригінального значення.

Прихильники *правового реалізму* відстоювали тезу, що на рішення суддів істотно впливають їхні політичні, економічні та психологічні уподобання. Правових реалістів цікавить не те, чим *має бути* право, а те, чим право *є*. Засновник цієї течії – суддя О. В. Холмс, який наголошував, що «право – це те, що роблять судді або інші вповноважені посадові особи».

Спорідненим з правовим реалізмом є *юридичний прагматизм*. Це теорія критично налаштована щодо традиційних концепцій ухвалення судового рішення. Вважається, що право істотно залежить від конкретного контексту, не має раз і назавжди визначених підстав, є інструментальним і мусить завжди зважати на перспективи судових рішень.

Одним із відгалужень прагматизму є *економічний аналіз права*, найбільш авторитетним представником якого є Р. Познер. Він запропонував вважати критерієм валідності правової норми її вплив на економічну ефективність. Р. Познер аналізує дію правової системи з точки зору *альтернативних витрат* (opportunity costs) або *готовності платити* (willingness to pay). Економічний аналіз права орієнтується на ідеали «добробуту» (welfare) та «доброго життя» (well-being, good life), які має забезпечити чинна правова система.

В сучасній філософсько-правовій думці відстоюється позиція, що основна мета права полягає у сприянні рівності, опосередкованій особистісною відповідальністю. Водночас пропонується збалансоване рішення контрверзи між правовим позитивізмом та течією природного права шляхом розуміння правової системи як поєднання власне юридичних правил та моральних принципів. Тому найважливішою метою права є забезпечення в судових рішеннях і статутах внутрішньо послідовної і логічно впливаючої найкращої інтерпретації політичного і правового порядку в суспільстві. Так Р. Дворкін наголошує, що судді можуть і мусять розглядати і застосовувати у своїх рішеннях певні принципи, навіть якщо вони впливають із філософських розмірковувань. Він вважає, що в кожній судовій справі можливо лише одне правильне рішення. Судді мають у своїй практиці намагатися формулювати свої рішення якомога ближче до вимог порядності (моралі) і закону. Якщо суддя цього не робить, він сам виносить вирок своїй компетентності

і порядності. «Конституційний закон до тих пір не досягне справжнього прогресу, поки не виокремить проблему прав стосовно держави і не винесе її на власний порядок денний. Це аргумент на користь злиття конституційного закону і моральної теорії – поєднання, яке, як це не дивно, все ще не відбулось. Абсолютно зрозуміло, що судді бояться, аби домішок моральної філософії не забруднив їхньої чистої галузі; особливо побоюються вони впливу філософів, що ведуть мову про права, тому що примарні обертони цього поняття передрікають смерть здорового глузду. ... Утім, юристи не повинні відігравати пасивну роль у розвитку теорії моральних прав стосовно держави – принаймні, їм не слід виявляти більшої пасивності, ніж при розробці юридичної соціології та юридичної економіки. Вони мусять визнати, що закон не більш незалежний від філософії, ніж від зазначених дисциплін»¹.

Таким чином, у різноманітні сучасної філософсько-правової думки слід відзначити особливий напрямок, що стосується суті та способів функціонування самого права. По-перше, йдеться про принципову розбіжність між природно-правовим та позитивістським розумінням права, ключовим пунктом якої є ставлення до ролі моральних чинників. По-друге, в залежності від визнання чи невизнання цієї ролі, визначається підхід до трактування правових норм – або юридичний формалізм і оригіналізм, або їх творча інтерпретація, яка враховує як зміни у зовнішній ситуації, так і зміни ментальних стандартів самих юристів, у першу чергу суддів і адвокатів.

---

¹ Дворкін Р. Серйозний погляд на права / пер. з англ. А. Фролкін. Київ: Основи, 2000. С. 219.

ВИСНОВКИ

Здійснений авторами монографії філософський і філософсько-правовий аналіз деяких актуальних проблем сучасного суспільства дозволяє зробити такі висновки.

Варіанти розвитку сучасного інформаційного суспільства як за своїми формами, так і за процесуальними аспектами і наслідками є амбівалентними. Така ситуація суттєво ускладнює сам процес розвитку, призводячи як до покращення, так і до погіршення умов вирішення нагальних соціокультурних проблем. Дедалі потужніше загострюється проблема співіснування людини з природою і навколишнім середовищем, ускладнюються соціальні комунікативні завдання екологічного виховання та економії невідновлюваних ресурсів. Зростає загроза індивідуалізації людей і соціальної атомізації. Зміни відбуваються не лише в макроструктурах, більш вузькі сфери життя людей також зазнали віртуалізації. У результаті може народжуватися суспільство так званого «мережевого індивідуалізму», роз'єднаності соціуму, розривів у соціальних комунікаціях, що призведе до повної відсутності розуміння напрямів соціального розвитку.

У сукупності два тісно взаємопов'язані процеси – глобалізації і локалізації – призводять до різкої диференціації умов існування соціуму. Отже, в умовах мережевізації й ускладнення динаміки суспільства зовнішній контроль і регулювання ресурсних потоків ускладнюються, що, зокрема, призводить до системних «нормальних» аварій, але при цьому зростає роль самої людини в матриці інформаційних потоків і мереж.

Становлення й розвиток інформаційного суспільства – це неминучий етап формування ноосфери, пов'язаний зі створенням якісно нової аксіологічної моделі соціального буття. Етичні трансформації інформаційного суспільства найбільше пов'язані з темою соціальної стійкості особистості, яка часто не усвідомлює межі своєї свободи в інформаційному просторі, оскільки вона не готова до цієї свободи емоційно та інтелектуально і до сьогодні не сформувала відповідні алгоритми структурування та критичного осмислення інформації, які знов-таки мають співвідноситися зі сформованими аксіологічними комплексами.

Перехідний процес до інформаційного суспільства супроводжується комплексом соціокультурних феноменів, спрямованих на зміну ставлення до інформатизації соціального простору, трактування його не лише як технологічного процесу (перш за все, інфраструктурного), але і як складного

соціально-культурного процесу, що відображає суттєві зміни в способі життя й діяльності особистості й суспільства, у світоглядних і передусім ціннісно-смыслових установках.

У духовно-ціннісному вимірі, інформаційний суверенітет України – це виключне право і здатність держави захищати вітчизняний інформаційно-культурний простір як уособлення низки націотворчих та державотворчих цінностей українського народу. Для якісного захисту інформаційного суверенітету української держави необхідно постійно вдосконалювати вітчизняну правову базу, посилювати інформаційну політику як в Україні, так і за її межами. Для зміцнення інформаційного суверенітету та протидії інформаційним атакам українська держава має подолати техніко-технологічне відставання, спрямовувати більше ресурсів для розбудови сучасної системи освіти та виховання населення, підтримувати діяльність закладів культури та мистецтва тощо. Аксиологічним підґрунтям інформаційного суверенітету України є ментальні, цивілізаційні, політичні, правові, культурно-історичні цінності та традиції, які мають забезпечувати сталість суспільного розвитку й збереження національно-культурної неповторності нашого народу.

У сучасних умовах глобальної конкуренції однією з найважливіших складових розвитку української держави, запорукою її збереження як самобутнього суб'єкта міжнародних відносин є духовна безпека. Актуалізація проблематики духовної безпеки обумовлена негативними чинниками, що становлять загрозу ментальності, історичній, пам'яті, суспільній свідомості, національно-культурній ідентичності українського народу. До таких чинників варто віднести глобалізацію в руйнівних її проявах (вестернізація), інформаційні та гібридні війни, що стали буденністю сучасного світу. Для посилення духовної безпеки вітчизняного суспільства необхідно розробляти та втілювати відповідні освітні програми, проводити активну державну інформаційну політику щодо протидії агресивним інформаційним атакам, здійснювати розвінчування фейкових новин, насичувати національний інформаційний простір україноцентричним контентом.

Духовна безпека української держави базується на органічному поєднанні загальнолюдських та національних цінностей й пріоритетів. Квінтесенцією національних цінностей та пріоритетів розвитку української держави є національна ідея, яка потребує осучаснення у зв'язку з трансформаціями у вітчизняному соціумі та суттєвими змінами на міжнародній арені. Модерна національна ідея має стати консолідуючим чинником українського народу, важливим фактором зміцнення духовної безпеки держави. Світова практика розбудови демократичних країн засвідчила, що забезпечення належного рівня

духовної безпеки є не тільки завданням державних інституцій, а й сферою відповідальності суб'єктів громадянського суспільства. Можна стверджувати, що духовна безпека має декілька вимірів, а саме: державницько-інституційний, культурно-освітній, ментально-цивілізаційний, соціально-економічний, політико-правовий, інформаційно-технічний та ін.

На сучасному етапі філософія людини прагне дослідити й дати пояснення багатьом соціальним, моральним, психічним та фізіологічним феноменам, що характеризують суб'єкта інформаційного простору. Однак трансгресуючий гуманізм бачить еволюцію людини вельми однобічно. Духовне, моральне, інтимне приноситься в жертву когнітивному, раціональному, корисному, індивідуальному. Свобода етична здає свої позиції на користь свободи юридичної. Дигітальний комунікативний простір зачинає людину в рамках умовної тілесної «свободи», позбуваючи необхідності, а іноді й реальної можливості, міжособистісного живого контакту. У такому становищі оптимальним способом реалізації особистої свободи людини стає вимір індивідуального тіла – фізичне задоволення й насолода, розширення яких гарантує людству трансгуманістична перспектива.

Трансгуманізм можна назвати подоланням гуманізму, принаймні його ціннісної ієрархії. Сучасна утилітарна етика відмовилася від поняття «вищі цінності». Новітні цінності набувають цинічної ситуативної логіки і розсіпаються в горизонтальному і динамічному просторі матриці, що вербально, проте ефективно систематизує людську духовність. Критики трансгуманізму спостерігають одну з тенденцій трансгуманістичного проекту – поступову втрату людиною своєї сутнісної ідентичності, що настає одразу за відривом свідомості від тіла та формуванням віртуальної тілесності. Антропологічний розвиток від покоління до покоління обумовлює все нові й нові потреби й можливості людини і, як наслідок, каталог її прав та межі свободи. Таким чином, модерніст, транслюдина і постлюдина мають абсолютно різні погляди на співвідношення діалогу й комунікації, знака і тіла, існування і присутності, життя і реальності. Сучасність, і зокрема майбутнє, пропонують абсолютно нові пріоритети, потреби та способи буття людини у світі.

Проведене дослідження показало об'єктивність застосування в теорії права термінів «нормативне поле» та «правове поле», що обґрунтовується як сучасним станом масової свідомості, так і соціокультурними пріоритетами. Сучасні методологічні стратегії дозволяють розширити традиційні погляди шляхом введення категоріального апарату, який віддзеркалює новітні тенденції правового життя. Отримані результати показують, що актуальність дослідження нормативного поля пов'язана з наявністю в суспільстві множинності суб-

культур, а правового поля з активним процесом законотворчості. Активізація прояву конфлікуючих систем цінностей викликає появу в нормативному полі суперечних ціннісних структур, що, як виявлено в проведеному дослідженні, на психологічному рівні вимагає активного самовизначення особистості, а в правовому вимірі – врахування неоднорідних інтересів соціальних верст населення.

Інтенсивний розвиток інноваційних технологій, їх широке впровадження в різні сфери суспільного життя поступово призводить до формування нової, «цифрової» реальності. Основні компоненти права змінюють свій зміст і обсяг, з'являються нові технологічно обумовлені суб'єкти права – «цифрові особистості». У сферу правового регулювання втягуються нові суспільні відносини, які раніше або не існували, або не вимагали правового регулювання, або об'єктивно не могли бути врегульовані правом. У цих умовах перспективними напрямками цифрової формалізації права є інформаційно-документарне забезпечення юридичної практики; інтелектуальне експертно-аналітичне забезпечення юридичної практики; генерація і видача експертних оцінок у рамках судової експертизи або думки фахівця (застосування баз знань, експертних систем, автоматизованих систем підтримки правових рішень на основі штучного інтелекту); сприяння ухваленню рішень по великих об'ємах неоднорідних завдань у складних умовах невизначеностей, на основі неточної, недостатньої чи погано структурованої інформації.

Використання концепції діалектичного силогізму при дослідженні феномену релігії в ситуації постмодерну дозволило встановити таке. На відміну від своїх історичних форм, сучасна релігія реалізує свій потенціал завдяки взаємодії у своїй структурі двох протилежних моментів – традиції і новації, відношення між якими регулюється через середину – світський умонастрій. Тобто час, коли одну релігію, яка в цілому сформувала свою традицію, чекало в майбутньому її власне заперечення – новація (суть «лінійної» моделі), безповоротно канув в минуле. Ситуація постмодерну тепер вимагає від кожної релігії в собі самій поєднати в «одночасності» ці протилежності. Це досягається завдяки знанню, яке дає світська освіта. Крім того, дослідження з необхідністю приходять до висновку, що сучасна релігія існує не тільки в зазначеному «онтологічному» горизонті. У ній в обов'язковому порядку присутній її власний горизонт рефлексії з приводу своїх власних підстав – момент релігієзнавчого знання. І в разі виникнення соціального конфлікту між різними релігіями, саме цей момент гарантує їм його сублимацію (зняття).

Залишаючись нормативним регулятором суспільного життя, право під впливом чисельних соціокультурних чинників стає формою породження та

оновлення соціальних смислів. Феноменологія вивчення права як методологічна стратегія дозволяє розширити межі сприйняття права, встановлені традиційними типами праворозуміння, та вийти в царину багатовимірнього опису права, де воно виявляється як правове життя. За допомогою інтегративної феноменологічної моделі як структури правового життя описані зв'язки, що виникають між її елементами: соціальний досвід задає контекст реалізації всіх інших елементів правової структури; правові цінності визначають мету та зміст правових практик; суб'єкти права схарактеризовані з боку їхньої здатності діяти та бути визнаними в просторі права, а також з боку суджень, що актуалізують здатності суб'єктів та надають значення правовим фактам. Представлені результати дозволяють осмислити й конкретизувати основні вектори змін, що відбуваються в правовій культурі сучасного українського суспільства.

Робиться висновок про залежність розумності права від дотримання логічних норм, їх свідомого застосування в правознавстві та правозастосуванні. Окреслений та проаналізований комплекс методів логіки в юридичній методології, що використовується для дослідження права. Виявлено, що в професійних аналітичних діях правників використовується як абстрактне, так і конкретне мислення. Методологічний комплекс містить принцип логічності та логічний спосіб тлумачення, особливі ресурси юридичної та герменевтичної логік, мереології, модальної (особливо деонтичної) логіки, логічної теорії аргументації тощо. У практичному мисленні правника, на відміну від побутового мислення, залишається спрямованість на ідеал істинності, правильного і строгого мислення, що є мірилом професійності мислення юриста.

Аналіз джерел вітчизняних та іноземних науковців дозволив виявити доволі високий рівень їхньої зацікавленості до профілактичної роботи правоохоронної системи. Але якщо вітчизняні вчені звертають свою увагу, перш за все, на теоретичні аспекти профілактики, то іноземні науковці намагаються вирішити проблеми, які виникають у результаті проведення профілактичних заходів на практиці. Окремо звертається увага на те, що не завжди громадяни готові потерпати від певних обмежень з метою попередження злочинності. У процесі дослідження була висвітлена проблема реакції правоохоронної системи на сучасні технологічні злочини і зроблений висновок, що українська кіберполіція здатна відповідно реагувати. У цілому було показано, що профілактична робота набуває все більшого значення для Національної поліції України, що вимагає більшої уваги до неї як з боку самих правоохоронців, так і держави, зокрема, законодавчого органу.

Робиться висновок про багаторівневість питання філософсько-правового виміру прийняття судового рішення. Показано, що на протигагу теорії при-

родного права позитивісти вважають, що існування і зміст права залежить лише від соціальних фактів, а не від «примарних» духовних цінностей. Указується, що формалісти вважають, що суддя встановлює релевантні юридичні принципи, застосовує їх до фактів даної справи і логічно виводить правило, яке визначає результат судового диспуту. Указується, що прихильники правового реалізму відстоювали тезу, що на рішення суддів істотно впливають їхні політичні, економічні та психологічні вподобання. Відзначається, що спорідненим з правовим реалізмом є юридичний прагматизм. Ця теорія критично налаштована щодо традиційних концепцій ухвалення судового рішення. Вважається, що право істотно залежить від конкретного контексту, не має раз і назавжди визначених підстав, є інструментальним і має завжди зважати на перспективи судових рішень.

Автори цієї монографії поставили ряд дуже важливих питань, пов'язаних із проблемами розвитку суспільства в сучасних соціокультурних умовах. Природно, що не на всі поставлені питання авторам вдалося знайти вичерпні відповіді. Це й не дивно, враховуючи обсяг і складність окреслених у монографії проблем. Авторський колектив сподівається продовжити дослідження актуальних філософських і філософсько-правових проблем, а також проблем правового виховання в сучасному українському суспільстві.

Список літератури

---

1. Азарова Ю. О. Культуротворческие интенции деконструкции Ж. Деррида: дис... канд. филос. наук. Харьков, 2004. 206 с.
2. Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 250 с.
3. Альчуррон К., Булыгин Е. «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм / под ред. Е. В. Булыгина, Е. Н. Лисанюк. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2013. 380 с.
4. Анексія Криму рік потому: шлях до реінтеграції. URL: <http://www.ppu.gov.ua/ru/aneksiya-krimu-rik-potomu-shlyah-do-reintegratsiyi/> (дата звернення: 13.04.2020).
5. Антонов М. В. О принципах научности и развитии правовой теории. *Стандарты научности и homo juridicus в свете философии права: Материалы пятых и шестых философско-правовых чтений памяти акад. В. С. Нерсесянца* / под ред. В. Графского. Москва: НОРМА, 2011. С. 143–154.
6. Антоновский А. Ю. Коммуникативная философия знания: от теории коммуникативных медиа к социальной философии науки: монография. Москва: ИФ РАН, 2015. 168 с.
7. Анучина Л. В., Стасевская О. А. Субкультура юриста в системе культуры украинского общества: генезис и становление. *Вісник Харківської Державної академії дизайну і мистецтв. Збірник наукових праць* / за ред. В. Я. Даниленка. Харків: ХДАДМ, 2006. № 1. С. 8–14.
8. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 2. Москва: Мысль, 1978. 687 с.
9. Архипов С. И. Субъект права = Subject of law: теоретическое исследование. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 466 с.
10. Архипов С. И. Субъект права в центре правовой системы. *Государство и право*. 2005. № 7. С. 13–23.
11. Архипова Є. О., Ковалевська О. В. Критичне мислення як необхідна складова розумової діяльності людини в межах сучасного інформаційного суспільства. *Гуманітарний часопис*. 2012. № 2. С. 34–38.
12. Афенченко Г. В. Соціологічні аспекти вивчення комунікацій соціокультурної діяльності. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2009. Вип. 27. С. 97–104.
13. Бабенко А. Н. Проблемы обоснования ценностных критериев в праве. *Государство и право*. 2002. № 12. С. 93–97.

14. Байрачний В. О. Трансформація соціальної відповідальності в динаміці суспільного розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2016. № 2. С. 206–216.
15. Банк програм для неповнолітніх у конфлікті з законом: Міністерство соціальної політики. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/bank-program-dlya-profilaktiki-socialnogo-siritstva.html?PrintVersion> (дата звернення: 28.04.2020 року).
16. Баранівський В. Ф. Вища освіта у вирішенні проблем духовної безпеки українського суспільства. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. *Філософія*. 2013. № 41(1). С. 206–221.
17. Баранов О. А., Брижко В. М. Захист персональних даних у сфері Інтернет речей. *Інформація і право*. 2016. № 2 (17). С. 83–89.
18. Баранов О. А. Інтернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання. *ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні (Друга Міжнародна щорічна конференція)*, 17 листопада 2017 р. Львів. URL: <http://aphd.ua/publication-377/> (дата звернення: 10.02.2019).
19. Батишев Г. С. Деятельность и ценности. Критика «деятельностного подхода» и теории интериоризации. *Вопросы философии*. 1985. № 2. С. 58–64.
20. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / пер. с англ. Москва: Издательство «Весь Мир», 2004. 188 с.
21. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. 1091 с.
22. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
23. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. В. Л. Иноземцев. Москва: Academia, 1999. 787 с.
24. Бергсон А. Введение к сборнику «Мысль и движущееся». Часть первая. Возрастание истины. Возвратное движение истины. *Вопросы философии*. 2007. № 8. С. 125–134.
25. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической метафизики. URL: <http://dbs-lin.ruhr-uni-bochum.de/personalitaet/pdf/300.pdf> (дата звернення: 18.02.2020).
26. Бех Ю. В. Філософія управління соціальними системами: монографія. Київ. Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 623 с.
27. Беловецька Л. Е. Проблема збереження національної ідентичності як складової духовної безпеки українського суспільства. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 2. С. 6–14.

28. Бибихин В. В. Введение в философию права. Москва: ИФ РАН, 2005. 343 с.
29. Битяк Ю. П., Данильян О. Г., Дзьобань О. П. та ін. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції: монографія. Харків: Право, 2010. 384 с.
30. Бляхман Б. Я. Правовое поле: понятие, пределы, функции. *Современные вопросы теории права: теоретико-технологический аспект*. Новосибирск: РАН, 2001. С. 15–19.
31. Боднар І. Р. Державна політика та інформаційна безпека України: післякризові виклики. *Актуальні проблеми післякризового відновлення економіки України*. Збірник матеріалів науково-практичної конференції викладацького складу і аспірантів навчально-наукового комплексу «Академія». Львів. 2013. URL: http://www.lac.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/kafedry/MEV/Bodnar/Bodnar_Vyb_Pub_10.pdf (дата звернення: 04.03.2020).
32. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / пер. с фр. С. Н. Зенкина. 3-е изд. Москва: Добросвет; КДУ, 2009. 389 с.
33. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. URL: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml (дата звернення: 22.12.2019).
34. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.
35. Бондар Ю. В. Свобода слова як чинник інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 102 (1). С. 127–130.
36. Бостром Н. Выработка ценностей. *Искусственный интеллект: Этапы. Угрозы. Стратегии* / пер. с англ. Сергея Филина. Москва: Издательство «Манн, Иванов и Фербер», 2016. URL: https://element.ru/bookclub/chapters/433044/Iskusstvennyu_intellekt_Glava_iz_knigi (дата звернення: 15.03.2020).
37. Бостром Н. Искусственный интеллект: Этапы. Угрозы. Стратегии / пер. с англ. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2016. 636 с.
38. Бостром Н. Стоит ли бояться отключения Матрицы? URL: <http://humanextinction.ru/matriza25.html> (дата звернення: 15.03.2020).
39. Буркинський Б. В., Степанов В. Н. Національні цінності і інтереси України (методологічні і прикладні аспекти дослідження). *Економічні інновації*. 2017. Випуск № 63. С. 45–52.
40. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург: Издательство «Университетская книга», 2001. 411 с.
41. Вальденфельс Б. Происхождение норм жизненного мира. *Мотив чужого*. Минск: ПроPILEI, 1999. 175 с.
42. Варивода К. С. Позитивні й негативні аспекти взаємодії сучасної молоді в соціальних мережах. *Журнал науковий огляд*. 2015. № 7 (17). С. 1–16.

43. Весельська Л. А. Роль соціальних цінностей у збереженні безпеки суспільства. URL: http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Veselskaya.pdf. (дата звернення: 11.02.2020).
44. Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2010. №5. С. 3–18.
45. Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека (19.10.2005). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml (дата звернення: 11.02.2020).
46. Всеобщая декларация о геноме человека и правах человека (11.11.1997). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/human_genome.shtml (дата звернення: 11.02.2020).
47. Вступ до сучасної юридичної логіки / за ред. М. І. Панова та В. Д. Титова. Харків: Ксилон, 2001. 198 с.
48. Гадамер Г. Актуальность прекрасного. Москва: Искусство, 1991. 366 с.
49. Галлін Д. С., Манчіні П. Сучасні медіасистеми: Три моделі відносин ЗМІ та політики. Київ: Наука, 2008. 320 с.
50. Гартман Н. К основоположению онтологии. Санкт-Петербург: Наука, 2003. 640 с.
51. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 1972. 371 с.
52. Гегель Г.-В. Философия права. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
53. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. Т. 1. Наука логики. Москва: Мысль, 1974. 452 с.
54. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь мир, 2004. 120 с.
55. Гадамер Г.-В. Соціальні мережі як засіб деструктивних впливів через інформаційний простір. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. №3 (спец. вип.). С. 268–278.
56. Голубева Е. 8 тезисов философии трансгуманизма. URL: <http://transhumanism-russia.ru/content/view/459/110/> (дата звернення: 20.02.2020).
57. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України: нариси. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. 631 с.
58. Горлинський В. В. Духовні координати безпеки суспільства. *Стратегічна панорама*. 2006. №1. URL: http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb1&issue=2006_1 (дата звернення: 12.02.2020).
59. Горова С. В. Проблеми інформаційної безпеки в соціальних мережах. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. №1. С. 136–139.
60. Горячковская А. Н. Философия трансгуманизма: о суррогатах бытия, похищении идентичности и эвтанизии человечества. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Те-

- орія культури і філософія науки. №1092 (2014): Випуск 50. URL: <http://periodicals.karazin.ua/thcphs/issue/view/209> (дата звернення: 27.01.2020).
61. Графский В.Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект. *Правоведение*. 2000. №3. С. 49–64.
  62. Гула Л. Концептуальні підходи до визначення поняття та змісту профілактики (попередження) злочинів у кримінально-виконавчих установах. URL: http://ena.lp.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/ntb/44663/2018n894_Issue_18_Hula_L-Conceptual_going_near_determination_104-108.pdf?sequence=2&isAllowed=y (дата звернення: 26.04.2020).
  63. Гураленко Н.А. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання: дис. ... д-ра юрид. наук. Чернівці, 2016. 388 с.
  64. Гурвич Г.Д. Философия и социология права: избранные произведения. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2004. 847 с.
  65. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Москва: Академический Проект, 2009. 489 с.
  66. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1. *Общее введение в чистую феноменологию*. URL: http://royallib.com/book/gusserl_edmund/idei_k_chistoy_fenomenologii_i_fenomenologicheskoy_filosofii_kniga_1.html (дата звернення: 05.01.2019).
  67. Гуссерль Э. Картезианские размышления. URL: http://philosophy.ru/library/husserl/kartesiansche_meditationen.html#_Toc35695651 (дата звернення: 20.12.2018).
  68. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. 400 с.
  69. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. II. Москва: Гнозис, Дом интеллектуальной книги, 2001. 529 с.
  70. Гуссерль Э. Статьи об обновлении. *Вопросы философии*. 1997. №4. С. 127–128.
  71. Данильян О.Г. Передмова. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2018. С. 5–14.
  72. Данильян О.Г. Філософські аспекти впливу глобалізації на правову сферу. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2018. Розд. 2.3. С. 153–171.
  73. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. «Симулякр»: концептуалізація феномена у постнеокласичній філософії. *Інформація і право*. 2016. №2 (17). С. 66–76.

74. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Глобалізація віртуальної реальності як чинник сучасного вітчизняного суспільного розвитку. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії*: збірник статей III Міжнародної наукової конференції 17–19 травня 2012 р. Харків: ХНЕУ, 2012. С. 197–203.
75. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення проблеми. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2017. № 1 (32). С. 5–15.
76. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Інформаційне насильство: сутнісні проблеми. *Актуальные научные разработки*: матеріали VII Міжнародної наукової конференції 17–25 січня 2011 р. Том 8. Право, Державне управління, Історія, Політика, Філософія. Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2011. С. 61–62.
77. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Інформаційно-комунікативна природа суспільства: еволюція точок зору на проблему. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2018. № 3 (38). С. 8–20.
78. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Людина в інформаційному суспільстві: проблема моральної ідентифікації. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія. 2019. № 1 (40). С. 8–20.
79. Данильян О.Г., Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. та ін. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія / за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. 488 с.
80. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / пер. з англ. А. Фролкін. Київ: Основи, 2000. 519 с.
81. Дебор Г. Общество спектакля / пер. с фр. С. Офертас, М. Якубович. Москва: Логос, 2000. 184 с.
82. Дениско П. Комодифіковане «Я» – новий тип персональної ідентичності. *Філософська думка*. 2017. № 4. С. 81–97.
83. Деркач Я. Правове поле України – безпредметне поняття чи наукова категорія та правова реальність? *Вісник прокуратури*. 2001. № 4. С. 80–82.
84. Деррида Ж. О граматології. Москва: Ad Marginem, 2000. 511 с.
85. Денсжніков С.С. Супертехнології штучного інтелекту в трансгуманістичному дискурсі. *Філософія науки: традиція та інновації*. 2013. № 2. С. 132–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FilosNauk_2013_2_16 (дата звернення: 10.02.2019).
86. Джексон П. Введение в экспертные системы: учеб. пособие / пер. с англ. Москва: Издательский дом Вильямс, 2001. 397 с.

87. Дзьобань О. П. «Мережева» людина в сучасному соціокультурному просторі. *Компетентність особистості в контексті сучасних соціальних трансформацій*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 28 лютого 2014 р. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2014. С. 30–37.
88. Дзьобань О. П. Генеза правової сфери в умовах глобалізаційних процесів. *Гілея: наук. вісн.* : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. Вип. 71 (№4). С. 420–425.
89. Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Випуск 63 (№8). С. 254–260.
90. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека в умовах глобалізаційних тенденцій: до проблеми осмислення сутності. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2006. Вип. 24. С. 101–108.
91. Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. №3. С. 163–170.
92. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Стратегічні пріоритети*. 2018. №2 (47). С. 118–126.
93. Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій: монографія. Харків: Майдан, 2012. 224 с.
94. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 2 (12). С. 97–104.
95. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Правова інформатика*. №2 (46). 2015. С. 9–16.
96. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії. *Правова інформатика*. 2014. №1 (41). С. 3–11.
97. Дзьобань О. П., Кальницький Е. А. Зародження концептуальних підходів до розуміння сутності і специфіки інформаційного суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. Вип. 5 (19). С. 3–15.
98. Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Комунікаційна природа інформаційного простору. *Інформація і право*. 2012. №2 (5). С. 81–88.
99. Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Раціональні засади віртуальної реальності. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 59. С. 8–15.

100. Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю., Соболева С. М. Інформаційне насильство: змістовний аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. № 1 (28). С. 136–151.
101. Дзьобань О. П., Романюк С. М. Інформаційні детермінанти сучасних трансформаційних процесів. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2012. Вип. 3 (13). С. 13–19.
102. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 69 (1). С. 69–76.
103. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Мережево-комунікативний простір управління. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. Випуск 63. Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2015. С. 174–186.
104. Дзьобань О., Мануйлов Є. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 3 (26). С. 7–19.
105. Дзьобань О., Соснін О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління. *Віче*. 2015. № 10. С. 7–13.
106. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.
107. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.
108. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо профілактики насильства над дітьми й дорослими членами сім'ї: навчально-методичний посібник / авт. кол.: Блага А. Б., Журавель Т. В., Заброда Д. Г., Мілорадова Н. Е.; за ред. Г. О. Хрислової. Київ: ТОВ «ВПК «Обнова»», 2012. 140 с.
109. Добробог Л. М. Система права: теоретико-правовий дискурс. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 21. Ч. II. Том 2. С. 30–32.
110. Довгань О. Д. Сучасна інформаційна інфраструктура України і основні завдання щодо її захисту. *Юридична наука*. 2015. № 7. С. 64–73.
111. Доманська О. А. Духовні засади української державності як чинник розбудови національного культурного простору. *Культура України*. Серія: Культурологія. 2015. Вип. 48. С. 196–205.
112. Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія / упоряд. І. Отрошенко; голов. ред. Л. В. Матвеева. Київ: [б. в.], 2004. 166 с.

113. Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Київ: НІСД, 2010. 29 с.
114. Дузь-Крятченко О. П., Лисицин Е. М. Українська національна ідея: якою їй бути? *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2014. №3. С. 45–49.
115. Дяків О. П. Сучасні особливості трансформації форм зайнятості в регіоні та перспективи їх розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2014. №1. С. 252–259.
116. Економічна безпека в умовах глобалізації світової економіки: колективна монографія у 2 т. Т. 2. Дніпропетровськ: «ФОРМ Дробязко С. І.», 2014. 349 с.
117. Зиновьев А. Глобальный Человейник. URL: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=97560> (дата звернення: 25.05.2020).
118. Зотов А. Ф., Смирнова Н. М. Феноменология и эволюция самосознания человека европейской культуры. *Вестник МГУ. Серия 7. Философия*. 2000. №4. С. 48–67.
119. Иванов Д. В. Виртуализация общества: Версия 2.0. Санкт-Петербург: ПВ, 2002. 224 с.
120. Исаев А. А. Символизм правовой формы (историческая перспектива). *Правоведение*. 2002. №6. С. 4–10.
121. Ігнатенко В. Самотній квазісуб'єкт у епоху постмодерну: критика глобалізованого суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2011. №2. С. 88–93.
122. Ігнатко В. Ціннісні пріоритети життєвого простору людини індустріальної та постіндустріальної епохи. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 111 (8). С. 175–179.
123. Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: колективна монографія / за ред. д. філософ. н., проф. В. Г. Воронкової. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2017. 292 с.
124. Ісмаїлов К. Ю., Никитюк В. О. Новаційні категорії інформаційного права в сфері інформаційної незалежності та безпеки України. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 23–25 листопада 2016 р.)*. Кропивницький: Кіровоградський національний технічний університет, 2016. С. 10–12.
125. Йосипів А. О. Загальносоціальна, спеціально-кримінологічна та індивідуальна профілактика злочинності: правові аспекти. *Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична*. 2010. №1. С. 315–324.

126. Каган М. Мир общения. Москва: Политиздат, 1988. 319 с.
127. Калиновський Ю. Ю. Цивілізаційно-історичні витоки правосвідомості українського народу. URL: <http://oaji.net/articles/2016/3229-1474360832.pdf> (дата звернення: 30.04.2020).
128. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства: монографія. Харків: Майдан, 2012. 346 с.
129. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Information sovereignty of Ukraine: modern moral challenges and threats. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2019. № 3 (42). С. 22–34.
130. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2019. № 1 (40). С. 21–39.
131. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
132. Карлова В. В. Духовна безпека українського суспільства: виклики, загрози та шляхи їх подолання. 2017. URL: <http://matrix-info.com/2017/08/22/duhovnabezpeka-ukrayinskogo-suspilstva/> (дата звернення: 01.03.2020).
133. Карлова В. Національна еліта як суб'єкт державотворення: український досвід. *Вісник Національної академії державного управління*. 2012. № 1. С. 98–106.
134. Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка. URL: <https://kph.npu.edu.ua/e-book/clasik/data/carnap/01.html> (дата звернення: 13.04.2020).
135. Карповець М. Тіло, мода, ідентичність: постмодерні конфігурації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філософія*. 2013. Вип. 14. С. 156–160.
136. Карчевський М. В. Перспективи правового регулювання в контексті гіпотези розвитку технологій трансгуманізму. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 1 (85). С. 115–127.
137. Карчевський М. В. Blockchain та Bitcoin що це таке та «як працює»? *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. № 4. С. 108–117.
138. Карчевський М. В. Правове регулювання соціалізації штучного інтелекту. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2017. № 2. С. 99–108.

139. Касавин И. Т. Социальная философия и коллективная эпистемология. Москва: Весь Мир, 2016. 264 с.
140. Кассирер Э. Философия символических форм: Введение и постановка проблем. *Культурология. XX век: Антология*. Москва: Юристь, 1995. 430 с.
141. Кастельс М. Власть коммуникаций. Москва: ВШЭ, 2016. 564 с.
142. Кастельс М. Галактика интернет: размышления об интернете, бизнесе и обществе. Екатеринбург: У-Фактория, 2004. 328 с.
143. Кемеров В. Е. Социальная феноменология и социальная философия. *Социемы*. 2003. №9. С. 21–56
144. Кількість мігрантів у світі перевищила 270 мільйонів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2782330-killist-migrantiv-u-sviti-perevisila-270-miljoniv.html> (дата звернення: 15.12.2019).
145. Ключев О. М. Сутність і загальна характеристика профілактичної діяльності на місцевому рівні. *Форум права*. 2006. №2. С. 76–79.
146. Ключев О. М. Сутність та місце профілактичних заходів у правоохоронній діяльності. *Право і суспільство*. 2013. №6. С. 195–197.
147. Ключ В. В. Релігійний екстремізм як загроза духовної безпеки України. *Митна справа*. 2014. № 1(2.1). С. 74–79.
148. Коваленко І. І., Кальницький Е. А., Лозова О. С. Суб'єкт у феноменологічній моделі права. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2019. №3 (42). С. 107–125.
149. Коган В. З. Качество информации и мир инфологем (фрагменты теории). *Проблемы информационного взаимодействия*. Новосибирск, 1993. С. 10–39.
150. Козловський А. А. Філософія права як самосвідомість нації. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 12–16.
151. Кононова О. В. Господарсько-правове забезпечення інформаційного суверенітету у сфері телерадіомовлення. *Економічна теорія та право*. 2015. №1. С. 215–225.
152. Конституція України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 14.12.2019).
153. Короченский А. П. Демократизация медиадискурса: проблемы и перспективы. URL: <http://ecsocman.hse.ru/text/16208633/> (дата звернення: 17.12.2019).
154. Костенко А. О. Диференціація веб-ботів і чат-ботів: окремі приватно-правові проблеми. *IT право: проблеми і перспективи розвитку в Україні (Друга Міжнародна щорічна конференція)*, (Львів, 17 листопада 2017 р.) Львів URL: <http://aphd.ua/publication-366/> (дата звернення: 10.02.2019).

155. Костина А.В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций. URL: [http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina information society](http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina_information_society) (дата звернення: 12.10.19).
156. Костицький В. В. Політико-правові проблеми протидії антиукраїнській інформаційній війні у контексті європейської безпеки. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2015. Вип. 27. С. 260–269.
157. Кость С.П. Правовий текст як соціально-мовленнєве явище комунікації. *Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ*. 2014. №3. С. 323–330.
158. Кравченко С.А. Динамика современных социальных реалий: инновационные подходы. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/02/22/1214890354/> (дата звернення: 03.12.2019).
159. Кравчук В. М. Правовий простір держави: проблеми визначення за обсягом і змістом. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 15–18.
160. Кремень В.Г. Інноваційна людина і сучасна освіта. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 110. С. 3–5.
161. Кріцак І.В., Синяк Я.В. Духовний суверенітет як цінність та консолідуюча основа української нації. *Публічне право*. 2016. №. 3. С. 220–230.
162. Крутов В. В. Концептуально-правові основи забезпечення національної безпеки крізь призму духовності людини. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): наук.-практ. журн.* Київ, 2012. № 1 (27). С. 191–201.
163. Кузнецов В. Ю. Сдвиг от классики к неклассике и наращивание порядков рефлексии в философии. *Вестник МГУ. Серия 7. Философия*. 2008. № 1. С. 3–18.
164. Курбан О.В. Інформаційні війни у соціальних он-лайн-мережах: монографія. Київ: ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 392 с.
165. Кутырев В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования). *Вопросы философии*. 2003. №1. С. 63–75.
166. Кутырев В. А. Оправдание бытия. URL: <http://www.elcom.ru/~human/kutyrev/opravdanie.html> (дата звернення: 19.12.2019).
167. Куць О. М. Усвідомлена незалежність: як/чи реалізована етнополітична свобода? (Українські реалії): монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 368 с.
168. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. Москва: Гнозис, 1995. 192 с.

169. Ларін С. В. Сутність та зміст поняття «національні цінності» в контексті сучасних дослідницьких підходів. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Державне управління.* 2016. №2. С. 44–49.
170. Латур Б. Пересборка соціального: введення в акторно-сетеву теорію. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 384 с.
171. Левада Ю. А. Homo Post-Soveticus. *Общественные науки и современность.* 2000. №6. С.5–24.
172. Леви Э. Х. Введение в правовое мышление. Москва: Наука, 1995. 116 с.
173. Литвинов О. Методи профілактики злочинів. URL: <https://visnikkau.webnode.com.ua/news/metodi-profilaktiki-zlochiv> (дата звернення: 30.04.2020).
174. Лісовський П. М. Механізми формування духовної безпеки в ідеології державотворення сучасної України: філософський аналіз курсу до європейської інтеграції. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* 2006. Вип. 25. С. 123–133.
175. Лісовський П. М. Феномен духовної безпеки як система цінностей у соціокультурних вимірах. *Гуманітарний вісник ЗДІА.* 2007. Випуск 28. С. 56–63.
176. Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука. Москва: Изд-во ин-та Гайдара, 2015. 352 с.
177. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі: монографія. Харків: Право, 2015. 352 с.
178. Луман Н. Власть. URL: <https://iphras.ru/uplfile/socerp/macht.pdf> (дата звернення: 15.04.20198).
179. Луман Н. Общество как социальная система. Москва: Издательство «Логос», 2004. 232 с.
180. Лурье С. Я. История античной общественной мысли. Общественные группировки и умственные движения в эллинском мире. Москва: Гос. Изд-во, 1929. 415 с.
181. Маклюэн М. Галактика Гутенберга: становление человека печатающего. Москва: Академический Проект, 2005. 495 с.
182. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Харьков: Право, 2002. 327 с.
183. Малахов В. П., Эриашвили Н. Д. Методологические и мировоззренческие проблемы современной юридической теории: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. 431 с.
184. Малько А. В. Правовая система и правовая жизнь общества. *Журнал российского права.* 2014. №7. С. 51–60.

185. Мамардашвили М. К. Философия – это сознание вслух. *Как я понимаю философию*. Москва: Прогресс, 1990. 365 с.
186. Маслова Л. А. Державне регулювання процесу забезпечення духовної безпеки: загрози релігійної сфери. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 5. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1435> (дата звернення: 18.02.2020).
187. Маслова Л. А. Моніторинг загроз розвитку суспільства в духовній сфері. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. С. 1–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_12 (дата звернення: 14.02.2020).
188. Маслова Л. А., Варченко О. М. Загрози суверенітету у духовній сфері сучасного українського суспільства: організаційно-правовий аспект. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2019. № 17. URL: <http://www.inter-nauka.com/International> (дата звернення: 29.02.2020).
189. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е издание. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 352 с.
190. Матузов Н. И. Правовая жизнь как объект научного исследования. *Правовая жизнь в современной России: теоретико-методологический аспект*. Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2005. 528 с.
191. Мелякова Ю. В. Буття права та буття у праві: від перформативу до перформансу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2018. № 1(36). С. 90–113.
192. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Москва: АСТ: Хранитель, 2006. 873 с.
193. Мехед Д. Інформаційна безпека в соціальних мережах. Методи поширення інформації в соціальних мережах. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні: наук.-техн. зб.* 2015. Вип. 2. С. 14–18.
194. Микешина Л. А. Современные тенденции развития социально-гуманитарных наук в контексте междисциплинарности. Научный результат. *Социальные и гуманитарные исследования*. 2017. Т. 3. № 1. С. 4–10.
195. Митрохин Л. Н. Религии «Нового века». Москва: Сов. Россия, 1985. 156 с.
196. Мінець М. О., Чуб А. Г. Злочинність серед неповнолітніх та заходи щодо її профілактики. *Наукові праці. Соціологія*. 2011. Вип. 144. Том 156. С. 76–79.
197. Многоликая глобализация / под. ред. П. Бергера и С. Хантингтона. Москва: Аспект Пресс, 2004. 379 с.

198. Мороз Б. І., Ткачова О. К., Кірюхіна А. І. До питання моделювання загроз інформаційній безпеці. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Технічні науки*. 2013. № 1. С. 12–17.
199. Мотрошилова Н. В. Понятие и концепция жизненного мира в поздней концепции Эдмунда Гуссерля. *Вопросы философии*. 2007. № 7. С. 102–112.
200. Невельская-Гордеева Е. П. Нормативное поле в контексте современной культуры. *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник*. Відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Національна юридична академія України, 2005. Вип. 72. С. 201–208.
201. Невельська-Гордеева О. П. Психологічні аспекти субкультури в контексті нормативного поля. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія»*. Харків. 2010. № 91. С. 127–130.
202. Невельська-Гордеева О. П. Філософсько-правове дослідження нормативного поля. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», (Харків. 20–21 листоп. 2013 р.) Харків: Нац. акад. прав. наук України, 2013. С. 155–158.
203. Невельська-Гордеева О. П. Онтологія і логіка нормативного простору. *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник*. Відп. ред. В. Я. Тацій. Харків. Національна юридична академія України. 1999. Вип. 38. С. 28–36.
204. Никитин Л. Н. Виртуальность – этап или тупик ноосферы? *Творческое наследие В. И. Вернадского и современность*: сборник трудов Международной конференции (Донецк, 10–12 апреля 2001 г.) Донецк: «Донбасс», 2001. С. 373–377.
205. Нинекко И. Гуманистическая критика прав человека (декабрь 2016 г.). URL: www.youtube.com/watch?v=TcC8uOnYofA&t=1382s (дата звернення: 10.11.2019).
206. Олійник О. В. Інформаційний суверенітет як важлива умова забезпечення інформаційної безпеки України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 1. С. 54–59.
207. Онищенко О. С., Горовий В. М., Попик В. І. та ін. Національний інформаційний суверенітет у контексті розвитку новітніх інформаційних технологій: монографія / Київ. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2011. 154 с.
208. ООН. Ежемесячный архив. URL: <http://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2016/01/244-million-international-migrants-living-abroad-worldwide-new-un-statistics-reveal/> (дата звернення: 02.12.2019).

209. Освіта в Україні: базові індикатори (інформаційно-статистичний бюлетень – 2018). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nova-ukrainska-shkola/1serpkonf-informatsiyniy-byuleten.pdf> (дата звернення: 02.12.2019).
210. Осипов Г. В. Социология и социальное мифотворчество. Москва: НОРМА, 2002. 656 с.
211. Основные этапы становления и развития системы профилактики правонарушений в органах внутренних дел. URL: <http://sdo.institutemvd.by/mod/book/view.php?id=4467&chapterid=5155> (дата звернення: 25.04.2020).
212. Основы философии права: Учеб. пособ. / Н. Н. Алексеев; сост. Ю. А. Сандулов. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 251 с.
213. Павелків В. Р. Психогенеза агресивної та деструктивної поведінки в підліткових субкультурах: дис. ... д-ра психологіч. наук. Рівне. 2019. 475 с.
214. Павлов В. Л. Про зміст понять «духовність» і «духовна безпека». *Духовна безпека України: погляд суспільствознавства і богослов'я*: матеріали XVII науково-практичної конференції (м. Київ, 17 травня 2018 р.). Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2018. С. 83–85.
215. Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2003. № 2–3 (33–34). С. 54–67.
216. Парцвания В. В. Причинно-следственные взаимосвязи в современных иррациональных социальных отношениях. *Человек: соотношение национального и общечеловеческого*. Выпуск 2. Сб. материалов международного симпозиума (г. Зугдиди, Грузия, 19–20 мая 2004 г.) / под ред. В. В. Парцвания. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. С. 193–203.
217. Пасічник В. Функції національної ідеї в забезпеченні національної безпеки. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2013. № 2. С. 37–44.
218. Пермяков Ю. Е. Обратная перспектива в философском познании права и практической юриспруденции. *Философия права в России: теоретические принципы и нравственные основания*: материалы Международной научной конференции. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2007. С. 179–181.
219. Петренко В. А. Державне регулювання освітньої діяльності в сфері вищої освіти. *Економіка та держава*. Київ. 2019. № 7. С. 69–72.
220. Пирс Д. Гедонистический императив / пер. с англ. Александра Баженова, 2015. URL: https://vk.com/doc35110420_529542453 (дата звернення: 15.03.2020).

221. Підсумки 2018 року у цифрах. URL: <https://cyberpolice.gov.ua/results/2018/> (дата звернення: 10.09.2020).
222. Платонова С.И. Эпистемологические особенности современного социально-гуманитарного знания. *Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке*. 2017. Т. 6. №3 А. С. 131–142.
223. Плотников В.И. Ценность. *Современный философский словарь*. Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: Панпринт, 1998. 1064 с.
224. Позова Д.Д. Перспективи правового регулювання штучного інтелекту за законодавством ЄС. *Часопис цивілістики*. 2017. Випуск 27. С. 116–121.
225. Політологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. І.М. Коваль (керівник авт.колективу), Л.А. Ануфрієв, О.І. Брусилівська та ін. Харків: Фоліо, 2012. 414 с.
226. Поліщук О.С. Вплив клієнтелізму на соціальну дію (соціально-філософський аспект). *Гілея*. 2014. №80. С. 279–284.
227. Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. Санкт-Петербург: Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. 864 с.
228. Полякова О.В. Коммодификация мёртвого тела: этико-правовые аспекты. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kommodifikatsiya-mertvogo-tela-etiko-pravovye-aspekty> (дата звернення: 08.02.2020).
229. Пономаревський С.Б. Національні цінності та формування їх засобами освіти в умовах українського закордоння. *Педагогічний дискурс*. 2012. Випуск 11. С. 250–254.
230. Попова О.В. Человек, его цена и ценность: к проблеме коммодификации тела в научном познании. *Эпистемология и философия науки*. 2016. Том 49. №3. С. 140–157. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/chelovek-ego-tsena-i-tsennost-k-probleme-kommodifikatsii-tela-v-nauchnom-roznanii> (дата звернення: 11.12.2019).
231. Попова О.В., Тищенко П.Д., Шевченко С.Ю. Нейроэтика и биополитика биотехнологий когнитивного улучшения человека. *Вопросы философии*. 2018. №7. С. 96–108.
232. Попович М.В. Право з погляду філософа. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 10–11.
233. Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття. Київ: Сфера, 1997. 290 с.
234. Посохова Я.С. Превентивна діяльність поліцейських: психологічні особливості здійснення. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*: матеріали III Міжнародної конференції 24 травня 2018 р. Харків: ХНУВС, 2018. С. 106–109.

235. Постклассическая онтология права: монография / под ред. И. Л. Честнова. Санкт-Петербург: Алетейя, 2016. 688 с.
236. Приобретение знаний / под ред. С. Осуги, Ю. Саэки / пер. с япон. Ю. Н. Чернышова / под ред. Н. Г. Волкова. Москва: Мир, 1990. 304 с.
237. Про концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: Указ Президента України № 597/2011 від 24.05.2011 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5972011-13186> (дата звернення: 28.04.2020).
238. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 № 565-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12> (дата звернення: 25.04.2020).
239. Про профілактику правопорушень: проект Закону від 29.12.2009 р. URL: <https://cv.court.gov.ua/tu26/6/2358/> (дата звернення: 26.04.2020).
240. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR180067?an=6&scor=79&fcor=222> (дата звернення: 07.03.2020).
241. Рабінович П. М. Екзистенційні потреби людини – генератор її основоположних прав. *Публічне право*. 2018. № 2. С. 161–165.
242. Рабінович П. Філософія права: деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети. *Право України*. 2011. № 8. С. 13–20.
243. Радутний О. Е. Можливості захисту інформаційного суверенітету України кримінально-правовими засобами. *Інформація і право*. 2014. № 3. С. 113–119.
244. Радутний О. Е. Спрямованість змісту національної та інформаційної безпеки, державного та інформаційного суверенітету. *Інформація і право*. 2016. № 1. С. 85–91.
245. Радутний О. Е. Суб'єктність штучного інтелекту в кримінальному праві. *Право України*. 2018. № 1. С. 123–136.
246. Райнах А. О феноменологии: доклад в Марбурге, январь 1914 года. URL: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_01/1_999_1_04_.htm. (дата звернення: 08.12.2019).
247. Рикёр П. Справедливое: анализ философских аспектов «юридического» через проблематизацию и истолкование понятия и поля справедливого. Москва: Логос; Гнозис, 2005. 304 с.
248. Рикер П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права. *Вопросы философии*. 1996. № 4. С. 27–36.
249. Ритцер Дж. Современные социологические теории. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 688 с.

250. Розумний М. Національна ідея: відкритість новому й світу як інтеграційний орієнтир українського суспільства. *Україна на шляху до Європи*; упоряд. В. І. Шкляр, А. В. Юричко. Київ: Етнос, 2006. С. 395–409.
251. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. Москва: Русское феноменологическое общество, 1997. 282 с.
252. Российское трансгуманистическое движение. URL: <http://www.transhumanism-russia.ru> (дата звернення: 20.02.2020).
253. Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* : зб. наук. пр. Ін-ту соціології НАНУ. Київ, 2014. Вип. 1 (15). С. 117–124.
254. Рябчук М. Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2015. 18 с.
255. Рязанова Л. В. Развитие массовой самокоммуникации в рамках WEB-технологического подхода. *Гуманитарные науки. Вестник финансово-го университета*. 2018. №4. С. 116–120.
256. Савенко В. В. Правова реальність як структурована площина реалізації права. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2015. Том 10. № 1–2 (9-10). С. 57–68.
257. Савченко А. А. Постмодернізм як соціокультурне явище. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2011. Вип. 33. С. 196–202.
258. Сапельников А. Б. Теория государства и права. Санкт-Петербург: ИВЭСЭП; Знание, 2006. 279 с.
259. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. URL: http://scepis.net/library/id_545.html (дата звернення: 19.02.2020).
260. Серль Дж. Конструирование социальной реальности. URL: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/searle.htm> (дата звернення 15.03.2020).
261. Сидорчук Ю. М. Філософсько-правові проблеми використання штучного інтелекту. *Право і суспільство*. 2017. № 3. Ч. 2. С. 16–19. http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/3_2017/part_2/6.pdf (дата звернення 18.06.2020).
262. Силкіна С. Он-лайн освіта як нова практика гуманізму. *Філософія освіти*. 2016. № 1. С. 117–124.
263. Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. 139 с.

264. Ситник Г. П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика). Київ: Вид-во НАДУ, 2004. 408 с.
265. Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. Київ, 2004. 36 с.
266. Скільки жінок серед нардепів, міністрів, мерів та голів сілрад. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/08/infografika/polityka/skilky-zhinok-sered-nardepiv-ministriv-meriv-ta-holiv-silrad> (дата звернення: 25.11.2019).
267. Скловский К. И. Право и рациональность. *Общественные науки и современность*. 1998. №2. С. 62–68.
268. Скрута Г. В., Шкарупа І. В., Нікулішев Г. І. Забезпечення інформаційної безпеки у соціальних мережах. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кропивницький 23–25 листоп. 2016 р.) Кропивницький: КНТУ, 2016. С. 204–205.
269. Смирнов И. Реальность и фантазм. От «Общества спектакля» к «Матрице». URL: http://prev.lacan.ru/articles/reality_and_fantasm.html (дата звернення: 21.05.19).
270. Сопілко І. М. Інформаційні загрози та безпека сучасного українського суспільства. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 1. С. 75–80.
271. Сорокин В. Правовая система переходного периода: теоретические проблемы: монография. Москва: Юрлитинформ, 2003. 215 с.
272. Соснин А. В. Концепт как ментальный репрезентант сверттекста. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2016. Том. 8. № 5. Ч. 1. С. 244–251.
273. Софінська І. Світоглядне ядро громадянства: від традиційних до емансипативних цінностей. *Право України*. 2019. № 5. С. 138–150.
274. Соціальні мережі як інструмент взаємовпливу влади та громадянського суспільства / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ: 2014. 295 с. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/dopovidi_konf/smivvts.pdf (дата звернення: 02.03.2020).
275. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ, 2019. 280 с.
276. Сухович Е. В. Символ, симулякр и виртуальная реальность как категории философии культуры: дис... канд. филос. наук. Волгоград, 2013. 153 с.

277. Сухорукова А. В. Безпека духовності: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Запоріжжя, 2010. 16 с.
278. Тадаєва А. В. Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2013. Вип. 17 (2). С. 329–337.
279. Тапскотт Д. Д. Електронно-цифрове общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. Киев-Москва: Рефл-бук, 1999. 403 с.
280. Твендж Дж. М. Поколение селфи. Кто такие миллениалы и как найти с ними общий язык / пер. с англ. Е. Деревянко. Москва: Изд-во «Эксмо», 2018. URL: http://bookz.ru/autors/djin-tvendj/pokoleni_049/1-pokoleni_049.html (дата звернення: 05.02.2020).
281. Титов В. Д. Судова логіка в контексті гіпотези правового поля у Фелікса Коена. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2002. № 2. С. 133–144.
282. Ткачева А. А. «Новые религии» Востока. Москва: Наука, 1991. 230 с.
283. Тойнби А. Дж. Постижение истории: сборник. Москва: Прогресс: Культура, 1996. 606 с.
284. Токарська А. Еквіполентність метатексту правової комунікації юриста. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць*. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2017. № 867. С. 208–212.
285. Тортіка О. О., Біличенко О. Л. Інформаційно-комунікаційний простір як відображення сучасного соціокультурного середовища. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2010. Вип. 30. С. 80–87.
286. Тоффлер Э. Шок будущего / пер. с англ. Москва: Издательство АСТ, 2001. 557 с.
287. Трансгуманизм в интерпретации В. А. Лобанова. URL: http://samlib.ru/l/lobanow_w_a/samlibrullobanow_w_amsworddocshtml-2.shtml (дата звернення: 19.03.2020).
288. Трофименко В. А. Профілактика як об'єкт наукових досліджень вітчизняних та іноземних вчених (на підставі компілятивного методу). *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 1 (44). С. 147–156.
289. Турен А. Социология без общества. *Социологические исследования*. 2004. № 7. С. 6–11.
290. Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf (дата звернення: 10.10.2019).

291. Уровень образования в мире: 57 миллионов детей не посещают школу. URL: <https://theworldonly.org/uroven-obrazovaniya-mire/> (дата звернення: 03.12.2019).
292. Урри Дж. Мобильности и близости. *Социологические исследования*. 2013. №2. С. 3–14.
293. Файбышенко В. А. Пойесис времени? Пойетическое строение времени? *Философские науки*. 2004. №1. С. 29–32.
294. Фелик В. І. Класифікація видів профілактичної діяльності Національної поліції України. *Форум права*. 2016. №4. С. 313–316.
295. Фіалко М. І. Неповнолітня злочинність: сучасний стан та напрямки профілактики. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. №5. С. 133–140.
296. Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / авт. кол. В. Андрущенко, Л. Горбунова, М. Култаєва, С. Пролєв та ін. Київ: Педагогічна думка, 2011. 320 с.
297. Флиhbьєрґ Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества. *Вопросы философии*. 2002. №2. С. 137–157.
298. Фон Халем Ф. Историко-правовые аспекты проблемы Восток-Запад. *Вопросы философии*. 2002. №7. С. 26–51.
299. Франк С. Л. Духовные основы общества. *Русское зарубежье*. Ленинград: Лениздат, 1991. 438 с.
300. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, 2002. 384 с.
301. Фуллер Л. Позитивизм и верность праву: ответ профессору Харту. *Правоведение*. 2005. №6. С. 124–159.
302. Футуролог Рей Курцвейл – о победе искусственного интеллекта и шести эпохах эволюции. URL: <https://apparat.cc/world/kurtzveil-on-ai/> (дата звернення: 25.03.2020).
303. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике? / пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва: Весь Мир, 2002. 143 с.
304. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. Москва: «Academia», 1995. 252 с.
305. Хабриева Т. Я., Черногор Н. Н. Право в условиях цифровой реальности. *Журнал российского права*. 2018. №1. С. 85–102.
306. Хайдеггер М. Бытие и время. Москва: Ad Marginem, 1997. 451 с.
307. Хайдеггер М. Из разговора на проселочной дороге о мышлении. Разговор на проселочной дороге. Москва: Высшая школа, 1991. 192 с.
308. Хайдеггер М. Преодоление метафизики. VI. URL: <http://www.bibikhin.ru/preodolenie-metafiziki>. (дата звернення: 11.04.2020).

309. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. В. Бибихина. Харьков: «Фолио», 2003. 503 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/haydegger-butie_i_vremya-81.pdf (дата звернення: 19.02.2020).
310. Хант Э. Искусственный интеллект / пер. с англ. Москва: Мир, 1978. 558 с.
311. Ценклер Н. І. Нормативно-правове поле України як основа розвитку економіки регіону при врахуванні євроінтеграційних процесів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2015. Вип. 5. С. 192–195.
312. Черепененко О. О. Методи діяльності органів внутрішніх справ щодо профілактики злочинності серед неповнолітніх. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених: Збірка наукових праць*. Харків: Вид-во Харківського нац. ун-ту внутр. справ. 2006. С. 83–86.
313. Честнов И. Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербург. юрид. ин-та, 2000. 104 с.
314. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна. *Правоведение*. 2002. №2 (241). С. 4–16.
315. Честнов І. Л. Посткласична теорія права. URL: <https://profilib.bar/chtenie/7601/ilya-chestnov-postklassicheskaya-teoriya-prava-monografiya-18.php> (дата звернення: 11.04.2020).
316. Чубукова С. Г. Различные подходы к представлению правовых знаний в экспертных системах. *Государство и право*. 1999. №3. С. 95–98.
317. Шафф А. Куда ведет дорога? *Философия истории. Антология*. Москва: Аспект-Пресс, 1995. С. 311–321.
318. Шевченко Г. П. Духовна безпека: духовна культура і духовні цінності сучасної людини. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 3. С. 361–373.
319. Шевчук П. Є., Швидка Г. Ю. Прогноз рівня освіти населення України до 2050 року. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38340978.pdf> (дата звернення: 09.12.2019).
320. Шейнов В. П. Взаимосвязи виктимизации, макиавеллизма и поведения в конфликте. *Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика*. 2018. Т. 15. №4. С. 431–445.
321. Шилкова Л. В. Современное российское правоведение: типы рациональности в понимании права. *Философия права*. 2008. №6. С. 7–10.

322. Шкіль Л. Л. Тілоцентризм як нове явище Постмодерну. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 169–172.
323. Школа С. М. Правові засади профілактичної роботи Національної поліції України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 129–132.
324. Шостко О. Ю., Подільчак О. М. Сучасні світові тенденції злочинності. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 148. С. 184–200.
325. Штомпка П. Социология социальных изменений. Москва: Аспект-Пресс. 1996. 416 с.
326. Шундииков К. В. Синергетический подход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 256 с.
327. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/shyuz/ (дата звернення: 30.12.2018).
328. Шюц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. URL: http://socioline.ru/files/5/165/shchyutc_smyslovaya-struktura-povsedevnosti.pdf (дата звернення: 25.02.2019).
329. Шюц А. Структура повседневного мышления. *Социологические исследования*. 1988. № 2. С. 129–137.
330. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках. *Американская социологическая мысль: Тексты*. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 496 с.
331. Щедрин Н. В. Основы общей теории предупреждения преступности. Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 1999. 58 с.
332. Щелина Л. А. Уязвимости сетевых коммуникаций в современном обществе: теоретико-методологические подходы: дис. ... канд. социол. наук. Москва, 2016. 201 с.
333. Щепанская Т. Б. Субкультуры. Современный городской фольклор. Москва. Институт высших гуманитарных исследований. 2003. С. 187–236.
334. Эйнштейн А., Инфельд Л. Эволюция физики. Москва-Ленинград. ОГОГИЗ. 1948. 267 с.
335. Юхименко Н. Динаміка функцій системи освіти у світлі нових тенденцій розвитку людини і суспільства. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 17. С. 169–172.
336. Як нормативно-правова база захищає від конфліктів в ОТГ – відповідають експерти ПЦПСД. *Політична Херсонщина: незалежній спостережач*. URL: <http://polit-kherson.info/society/2816-yak-normatyvno-pravovaya-baza-zahyschaie-vid-konfliktiv-v-otg-vidpovidaiut-eksperty-pcpsd.html> (дата звернення: 13.04.2020).

337. Як підсилити інформаційну безпеку в Інтернеті під час конфлікту. Загальна редакція: Віталій Мороз. 2017. Київ: Видавництво «К. І. С.». 44 с. URL: https://www.mip.gov.ua/files/pdf/Recommendations_Infosecurity_in_time_of_conflict_Ukraine-WEB.pdf (дата звернення: 05.03.2020).
338. Яловенко А. В. Самоопределение в ситуациях постмодерна. *Вестник Воронежского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2002. Выпуск 9.1. С. 37–41.
339. Яновська Г. П. Людина між Сходом і Заходом (історія стародавніх цивілізацій). Харків: Антіква, 2001. 308 с.
340. Ehrlich E. *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München und Leipzig: Duncker & Humblot, 1913. 409 s.
341. Astobiza A. M. Phenomenology and Cognition (social): Strange bed-mates? *Philosophical readings*. 2017 Vol. 9. Issue 3. P. 175–181.
342. Balkin J. B. The Path of Robotics Law. *California Law Review*. 2015, June. Vol. 6. P. 45–60. URL: <https://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1071&context=clrcircuit> (Last accessed: 07.03.2020).
343. Banfi F., Sarkozi I. Crime prevention in Hungary: A community policing approach. *International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention Conference*. (The Hague, Netherlands, 2003). The Hague, 2003. P. 168–179.
344. Barabasi A. L. *Linked: The new science of networks*. Cambridge: Perseus Publishing, 2002. 229 p.
345. Bauman Z., Donskis L. *Moral Blindness. The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2013. 224 p.
346. Beck U. *Cosmopolitan Version*. Cambridge: Polity Press, 2006. 216 p.
347. Beck U. *World at Risk*. Cambridge: Polity Press, 2010. 269 p.; Castells M. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society*. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. 625 p.
348. Berglund H. Between cognition and discourse: phenomenology and the study of entrepreneurship. *International journal of entrepreneurial behaviour & research*. 2015. Vol. 21. Issue 3. P. 472–488.
349. Berlinger N., Solomon M. Z. Becoming Good Citizens of Aging Societies. *Hastings center report*. 2018. Volume 48. Attachment 3. P. S2–S9.
350. Best W., Greenwood A., Grassly J., Hickin J. Bridging the gap: can impairment-based therapy for anomia have an impact at the psycho-social level? *International journal of language & communication disorders*. 2008. Vol. 43. Issue 4. P. 390–407.
351. Butler Brian Edgar. Legal Pragmatism. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. URL: <http://www.iep.utm.edu> (дата звернення: 09.05.2020).

352. Castells M. End of Millennium, The Information Age. Economy, Society and Culture Vol. III. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. 488 p.
353. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society. Second edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. 625 p.
354. Cath C., Wachter S., Mittelstadt B., Taddeo M., Floridi L. Artificial Intelligence and the «Good Society»: The US, EU, and UK Approach. *Sci Eng Ethics* 2018. №24. P. 505–528. URL: https://www.researchgate.net/publication/315705213_Artificial_Intelligence_and_the_'Good_Society'_the_US_EU_and_UK_approach (Last accessed: 07.03.2020).
355. Chandra R., Prihastomo Y. Artificial Intelligence Definition: A Review. *Computer Science*. 2012. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Artificial-Intelligence-Definition-%3A-A-Review-Chandra-Prihastomo/d959ad041acca7570a7229e51c18a297bb7ca0b2> (Last accessed: 07.03.2020).
356. Cotter Thomas F. Legal Pragmatism and the Law and Economics Movement. *Georgetown Law Journal*. 1996. Vol. 84. Pp. 2071–2120.
357. Critical legal studies. Wikipedia: the free encyclopedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Critical_legal_studies last modified on 20 May 2013 (Last accessed: 09.05.2020).
358. Danilyan O., Dzoban O. The problem of correlation between information rights and information freedom of man in the contemporary world. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2018. №1 (36). С. 8–19.
359. Deleuze G., Guattari F. Rhizome. Introduction. Paris: Minuit, 1976. 369 p.
360. Derrida J. De l'esprit. Heidegger et la question. Paris: Galilée, 1987. 184. p.
361. Durham. W. Cole Jr. Freedom of Religion: the United States Model. The models of the church – state relations of the western european countries and usa. Київ: Отделение религиоведения Института философии НАН Украины. 1996. S. 152.
362. Dworkin R. Law's Empire. Cambridge, massachusetts; London, England: The Belknap Press of Harvard university Press, 1986. XIV, 471 p.
363. Dzeban O., Aleksandrova O., Vinnikova N. Axiological portrait of information society. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2019. №5 (163). С. 13–19.
364. Elliot A., Urry J. Mobile Lives. Routledge, 2010. 208 p.
365. Featherstone M., Lash S., Robertson R. Glocalisation: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. *Global Modernities*. 1995. P. 25–44.

366. Ferrari S. The Emerging Pattern of Church and State in Western Europe: The Italian Model. The models of the church – state relations of the western european countries and usa. Київ: Отделение религиоведения Института философии НАН Украины, 1996. С. 152
367. Foucault M. Of Other Spaces. *Diacritities*. 1986. Vol. 16. № 1. P. 22–27.
368. Free Course: Smart Cities. Open University Web-site. URL: <http://www.open.edu/openlearn/futurelearn/smart-cities> (Last accessed: 30.11.2019).
369. Free Distance Learning Courses on Urban Agriculture Available Online. URL: <http://www.citvfarmer.info/2009/07/10/free-distance-learning-courses-on-urban-agriculture-available-online/> (Last accessed: 29.11.2019).
370. Fuchs C., Bichler R.M., & Raffl C. Cyberethics and co-operation in the information society. *Science and engineering ethics*. 2009. № 15 (4). 447 p.
371. Fuchs T. The phenomenology and development of social perspectives. *Phenomenology and the cognitive sciences*. 2013. Vol. 12. Issue 4. P. 655–683.
372. Garcia D. Preparing for Artificial Intelligence in the Legal Profession. *The Lexis Practice Advisor Journal*. URL: <https://www.lexisnexis.com/lexis-practice-advisor/the-journal/b/lpa/posts/preparing-for-artificial-intelligence-in-the-legal-profession> (Last accessed: 07.03.2020).
373. Gates T.G., Walters A. Massive Open Online Courses (MOOCs) in Social Work Education: Implications for Online Education. *Advances in Social Work*. 2015. Vol. 16. № 1. P. 184–201.
374. Gould C.C. Solidarity and the problem of structural injustice in healthcare. *Bioethics*. 2018. Volume 32. Issue 9. P. 541–552.
375. Griffiths C.T. Policing and community safety in northern Canadian communities: challenges and opportunities for crime prevention. *Crime prevention & community safety*. 2019. Vol.3. №3. P. 246–266.
376. Guerrini C., Lewellyn M., Majumder M. with co-autors. Donors, authors, and owners: how is genomic citizen science addressing interests in research outputs? *BMC Medical Ethics*. 2019. Volume 20. Issue 1. Article number 84.
377. Guihot M., Matthew A.F., Suzor N. Nudging Robots: Innovative Solutions to Regulate Artificial Intelligence. *Vanderbilt Journal of Entertainment & Technology Law*. 2017. 60 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3017004 (Last accessed: 07.03.2020).
378. Guogis A. To refrain from capitalism or to improve it? The importance of equity during crisis. *FILOSOFIJA-SOCIOLOGIJA*. 2010. №21 (2). P. 83–91.
379. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns: in 2 Bd. Bd. 1. *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981. 534 s.

380. Haker Hille. Habermas and the Question of Bioethics. *European journal for Philosophy of Religion*. 2019. Issue 4. P. 61–86.
381. Hall J. From Legal Theory to Integrative Jurisprudence. *University of Cincinnati Law Review*. 1964. Vol. 33. №2. P. 202–210.
382. Hegel G. W. F. *Phänomenologie des Geistes*. Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1987. 595 s.
383. Heyder A., Gassner A. Deprivation, Anomia, and Value Orientation as Predictors for Right-wing Extremism. A Representative Study from Germany. *Osterreichische Zeitschrift Fur Politikwissenschaft*. 2012. Vol. 41. Issue 3. P. 277–297.
384. Holowczak R.D., Adam N.R. Information extraction-based multiple-category document classification for the global legal information network. *Proceedings of the Ninth Conference on Innovative Applications of Artificial Intelligence (IAAI-97 Proceedings)*. Edited by Ted Senator and Bruce Buchanan. Palo Alto (California, USA): Association for the Advancement of Artificial Intelligence, 1997. P. 1013–1018. URL: <http://www.aaai.org/Papers/IAAI/1997/IAAI97-202.pdf>. (Last accessed: 18.06.2020).
385. Indeterminacy debate in legal theory. Wikipedia : the free encyclopedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Indeterminacy_debate_in_legal_theory (Last accessed: 09.05.2020).
386. Jorba M., Moran D. Conscious thinking and cognitive phenomenology: topics, views and future developments. *Philosophical explorations*. 2016. Vol. 19. Issue 2. P. 95–113.
387. Kakkori L. Postmodern as Secularization in Philosophy of Education. *Educational Philosophy and Theory*. 2018. Vol. 50. Issue 14: Special issue: SI. P. 1639–1640.
388. Kesetovic E. Police public relations in function of crime prevention. *4th Biennial International Conference on Policing in Central and Eastern* (Ljubljana, Slovenia, 2002). Ljubljana, 2002. P. 193–203.
389. Kornhauser Lewis A. The Great Image of Authority. *Stanford Law Review*. 1984. Vol. 36. Pp. 349–389.
390. Kratcoski P., Das D., Verma A. World perspective on crime prevention: A community policing approach. *International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention Conference* (The Hague, Netherlands, 2003). The Hague, 2003. P. 224–241.
391. Lab S. Community policing as crime prevention in the United States. *International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention Conference*. (The Hague, Netherlands, 2003). The Hague, 2003. P. 3–13.

392. Legalrealism. Wikipedia: the free encyclopedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Legal_realism (Last accessed: 09.05.2020).
393. Lindsay J. The crime prevention continuum: A community policing perspective on crime prevention in Canada. *International Perspectives on Community Policing and Crime Prevention Conference* (The Hague, Netherlands, 2003). The Hague, 2003. P. 42–57.
394. Lodder A., Zeleznikow J. Artificial Intelligence and Online Dispute Resolution. *Online Dispute Resolution: Theory and Practice* / Ed. by M.A. Wahab, E. Katsh, D. Rainey. The Hague (Netherlands): Eleven International Publishing, 2012. P. 74–75. URL: https://www.mediate.com/pdf/lodder_zeleznikow.pdf (Last accessed: 07.03.2020).
395. LOI n° 2016–1321 du 7 octobre 2016 pour une République numérique (1). URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000033202746&categorieLien=cid> (Last accessed: 07.03.2020).
396. Lyotard J. La Condition postmoderne. Rapport sur le savoir. Paris: Les Éditions de Minuit (Critique), 1979. 128 p.
397. Macfarland N. The Rush Hour of Gods. New York: The Macmillan Co., 1967. 267 p.
398. Martinsone K., Levina J., Navaitis G., Caica D. Relations Between Anomia and Subjective Well Being in Population in Latvia and Lithuania. *Proceedings Paper: 3rd international conference on lifelong learning and leadership for all* (icel 2017). Porto: Politechnica Univ Porto, 2017. P. 653–660.
399. Mason P. Interview with Manuel Castells for BBC Radio 4's Analysis. Viewpoint: Manuel Castells on the Rise of Alternative Economic Cultures, 2012. URL: <http://www.bbc.com/news/business-20027044> (Last accessed: 02.12.2019).
400. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington, World Future Society, 1983. 171 p.
401. Moya C. J. The Philosophy of Action. Cambridge: Polity Press in association with Basil Blackwell, 1990. 189 p.
402. Negotiable_instruments. Wikipedia: the free encyclopedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Negotiable_instruments (Last accessed: 09.05.2020).
403. Nevejans N. European civil law rules in robotics: study. *Policy Department for «Citizens' Rights and Constitutional Affairs», European Parliament's Committee on Legal Affairs*. 2016. 29 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571379/IPOL_STU\(2016\)571379_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571379/IPOL_STU(2016)571379_EN.pdf) (Last accessed: 07.03.2020).

404. Odorcak J. Exorganic Posthumanism and Brain-Computer Interface Technologies (BCI). *Postmodern openings*. 2019. Volume 10. Issue 4. P. 193–208.
405. Pavlov A.V. Images of modernity in the 21st century: hypermodernism. *Filosofskii Zhurnal*. 2019. Vol. 12. №2. P. 20–33.
406. Perrow Ch. *Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies*. Princeton: University Press, 2011. 386 p.
407. Perrow Ch. *The Next Catastrophe: Reducing our Vulnerabilities to Natural, Industrial, and Terrorist Disasters*. Princeton: University Press, 2011. 432 p.
408. Petit N. Law and Regulation of Artificial Intelligence and Robots: Conceptual Framework and Normative Implications. *SSRN Journal*. 2017. P. 7. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2931339 (Last accessed: 07.03.2020).
409. Pokropski M. Timing together, acting together. Phenomenology of intersubjective temporality and social cognition. *Phenomenology and the cognitive sciences*. 2015. Vol. 14. Issue 4. P. 897–909.
410. Posner R. *Overcoming Law*. Cambridge: Harvard University Press, 1995. 597 p.
411. Poster M. *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context*. Cambridge: Polity Press, 1990. 234 p.
412. Postman N. *Amusing Ourselves to Death*. New York: Penguin Books, 2005. 208 p.
413. Prakken H. On how AI & law can help autonomous systems obey the law: a position paper. *Artificial Intelligence for Justice*. 2016. P. 42–46. URL: http://www.ai.rug.nl/~verheij/AI4J/papers/AI4J_paper_12_prakken.pdf (Last accessed: 07.03.2020).
414. Rainie L., Wellman B. *Networked. The New Social Operating System*. MIT Press, 2012. 358 p.
415. Remus D., Levy F.S. Can Robots Be Lawyers? Computers, Lawyers, and the Practice of Law. *SSRN Electronic Journal*. 11.12.2015. P. 1–67. URL: <https://law.typepad.com/files/can-robots-be-lawyers.pdf> (Last accessed: 07.03.2020).
416. Ren L., Zhao J., Lovrich N. Participation community crime prevention: who volunteers for police work? *Policing – an international journal of police strategies & management*. 2006. Vol. 29. №3. P. 464–481.
417. Rissland E.L. Artificial Intelligence and Law: Stepping Stones to a Model of Legal Reasoning. *The Yale Law Journal*. 1990. Vol. 99. №8. P. 1957–1981.
418. Rissland E.L. Examples in legal reasoning: Legal hypotheticals. *Proceedings of IJCAI-83*. San Mateo (CA, USA): Morgan Kaufmann, 1983. P. 90–93. URL: <https://www.ijcai.org/Proceedings/83-1/Papers/020.pdf> (Last accessed: 07.03.2020)

419. Rissland E. L., Ashley K. D. HYPO: A case-based system for trade secrets law. *ICAIL '87 Proceedings of the First International Conference on Artificial Intelligence and Law*. Boston (MA, USA), 1987. P. 60–66. URL: <https://doi.org/10.1145/41735.41743> (Last accessed: 07.03.2020).
420. Ritzer J. *The Globalization of Nothing*. London: Sage, 2004. 264 p.
421. Rosenfeld M. Pragmatism, Pluralism and Legal Interpretation: Posner's and Rorty's Justice Without Metaphysics Meets Hate Speech. *Cardozo Law Review*. 1996. Vol. 18. P. 97–114.
422. Sanders B., Langan D. New public management and the extension of police control: community safety and security networks in Canada. *Policing & Society*. 2019. Vol. 29. №5. P. 566–578.
423. Sandu A., Vlad L. Beyond Technological Singularity – the Posthuman Condition. *Postmodern openings*. 2018. Vol. 9, Issue 1. P. 91–102.
424. Shutkin W. A. Pragmatism and the Promise of Adjudication. *Vermont Law Review*. 1993. Vol. 18. P. 57–75.
425. Sismondo S. *An Introduction to Science and Technology Studies*. Second Edition. Chichester: John Wiley & Sons Ltd., 2010. 244 p.
426. Spaulding S. Phenomenology of Social Cognition. *Erkenntnis*. 2015. Vol. 80. Issue 5. P.1069–1089.
427. Spence E. H. Information, knowledge and wisdom: groundwork for the normative evaluation of digital information and its relation to the good life. *Ethics and Information technology*. 2011. №13. P. 261–275.
428. Strandbrink P. Nostalgia and Shrinkage: Philosophy and culture under post-postmodern conditions. *Educational Philosophy and Theory*. 2018. Vol. 50. Issue 14: Special issue: What Comes after Postmodernism? P. 1407–1408.
429. Tamanaha B. Z. Pragmatism in U. S. Legal Theory: Its Application to Normative Jurisprudence, Sociolegal Studies, and the Fact-Value Distinction. *American Journal of Jurisprudence*. 1996. Vol. 41. P. 315–362.
430. Uniform Commercial Code. Wikipedia: the free encyclopedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Uniform_Commercial_Code (Last accessed: 09.05.2020).
431. Urry J. *Sociology beyond Societies. Mobilities for the twenty-first century*. London and New York: Routledge, 2000. 272 p.
432. Wellman B. The Glocal Village: Internet and Community. *The Arts and Science Review. University of Toronto*, 2004. Vol. 1. №1. P. 26–29.
433. Why is regulating artificial intelligence important in Europe? *News European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/pdfs/news/expert/2020/2/story/20200213STO72575/20200213STO72575_en.pdf (Last accessed: 07.03.2020).

434. Wilson B. The Social Dimension of Sectarianism. Oxford: *University Press*, 1990. 312 p.
435. Yong L. Moral Ambivalence: Relativism or Pluralism? *Acta analytica-international periodical for Philosophy in the analytical tradition*. 2019. Vol. 34. Issue 4. P. 473–491.
436. Zeleznikow J., Hunter D. Rationales for the continued development of Legal Expert Systems. *Legal Expert Systems*. 1992. Vol. 3. №1. P. 94–110. URL: <http://kirra.austlii.edu.au/au/journals/JILawInfoSci/1992/7.pdf> (Last accessed: 07.03.2020).
437. Zukin S. The Postmodern Debate over Urban Form. *Theory, Culture & Society*. 1988. №5. P. 431–446.

Наукове видання

**СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО,
ЛЮДИНА, ПРАВО
в умовах глобальних трансформацій**

Монографія

За редакцією професора *О. Г. Данильяна*

Видається в авторській редакції

Комп'ютерна верстка *О. А. Лисенко*

Підписано до друку 11.08.2020.
Формат 60×90 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 21,5. Обл.-вид. арк. 17,66. Вид. № 2545.
Тираж 150 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Татарчук С. І.
Тел. (057) 717-28-80